

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA



IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1954. LVIII. évf. 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS TIBOR, SZAUDER JÓZSEF, TOLNAI GÁBOR,
TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1954. LVIII. évfolyama 1. számának munkatársai:

Sötér István Kossuth-díjas egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora. Bruckner János könyvtáros, Belia György könyvtáros, Cs. Gárdonyi Klára könyvtáros, Ranuccio Bianchi Bandinelli egyetemi tanár (Firenze), Klaniczay Tibor egyetemi docens, az irodalomtudomány kandidátusa, Pukánszky Kádár Jolán az irodalomtudomány kandidátusa, Hegedűs Géza főiskolai tanár, Debreczeni Ferenc tudományos kutató, Jenei Ferenc könyvtáros (Győr), Benda Kálmán levéltáros, Pap Károly ny. egyetemi tanár (Debrecen), Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Oltványi Ambrus egyetemi hallgató, Marek Zsuzsanna egyetemi hallgató, Dezsényi Béla az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, az irodalomtudomány kandidátusa, Salacz Gábor ny. akadémiai tanár (Pécs), Mészáros Vilma aspiráns, Gáldi László tudományos kutató, Bóka László egyetemi tanár a MTA. levelező tagja, Keresztury Dezső az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, Török Endre aspiráns (Szarátov).

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., AKADÉMIA-U. 2.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

TARNAI ANDOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények

évenként négy füzetben, kb. 30 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 40 forint. Megrendelhető a Posta Központi Hírlapirodánál, Budapest, V., József nádor-tér 1. Bankszámla: 61.295. Előfizetés esetén az összeg rendeltetése pontosan feltüntetendő.

Összevont számozású füzetek megjelenése miatt ajánlatos az évi előfizetési díjat egy összegben befizetni.

ÚJ FELADATOK ELŐTT

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Magyar Irodalomtörténeti Intézetek F. 277/193	
Lelet. napló: _____	Lez.: 214
VI. B csoport: _____	szám. _____



Élő irodalom — irodalomtörténet: sok tekintetben rokon fogalmak. Nemcsak azért érezzük összetartozóknak őket, mert mindkettő az »irodalommal« kapcsolatos, hanem azért is, mert összefüggésük kölcsönös.

Erről az összetartozásról sok szó esett mind a mai napig, de ez sohasem lehet elegendő. Amikor irodalmi életünk egy-egy növekedési pontjához értünk, mindig számot kellett vetnünk önmagunkkal: mit tettünk, melyek a legközelebbi feladataink. *Ma ez különösen fontos*, miután pártunk állást foglalt élő irodalmunk egyes fő kérdéseiben a Szabad Nép március 15-i számában. E megkezdett munka után nekünk is fel kell tennünk a kérdést: milyen tanulságokat jelent *a mi számunkra* az elmúlt évek irodalomtudományi munkássága, a júniusi határozat óta eltelt hónapok története és pártunk mostani útmutatása?

Legelőször is megállapíthatjuk, hogy a döntő és alapvető kérdésekben jó irányban haladtunk. Az egyre fokozódó számmal megjelenő cikkek, tanulmányok és monográfiák bizonyítják, hogy a marxista-leninista szellemű irodalomtudomány útja az egyedül járható út, és hogy ezen úton jelentős lépést tettünk előre. De ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy nem éltünk eléggé a népünk-biztosította lehetőségekkel. Többet és jobban dolgozhattunk volna — és főleg sok olyan hibát el kellett volna kerülnünk, amelyek jelentős mértékben hátráltatták munkánk ütemét, feladataink elvégzését.

Mulasztásaink dandárját a gyakorlati, taktikai hibák jelentették. Szak-tudományunkon belül is gyakori jelenség volt az adott esetben adminisztrációs, bürokratikus ügyintézés. Sok tekintetben nem vettük figyelembe a rendelkezésre álló — és velünk együtt haladni akaró *személyi erőforrásokat*, vagy nem egyszer nem kellő körültekintéssel és nem építő bírálattal, hanem a hibákat egyszerűen ledorongoló módszerekkel intéztünk el egyes közlésre szánt munkákat.

Másfelől nem volt ritka jelenség, hogy szűken, szektánsan értelmeztük munkaterületünket, feldolgozandó feladatainkat, s így nem vettük ki részünket a rendelkezésünkre álló erőknél megfelelően dolgozó népünk kultúrforradalmából.

Harmadsorban munkásságunkban megtalálható volt — noha az utóbbi időben már kisebb veszéllyel — a minden tudományra oly káros szimplifikáló, szakmai vulgarizálás, az irodalomtörténeti áltörténetieskedő sematizmus és empirizmus.

Azonban hangsúlyozzuk: e hibák megléte és felismerése *csak azt* eredményezheti, hogy meglévő hiányosságainkat kijavítsuk s még fokozottabb ütemben új erőforrásaink munkába állításával előrehaladjunk, de ezen túl

semmi mást. Továbbra is *még fokozottabb* elvi éberséggel, mindennemű ellenséges és a múlt átkos szellemét visszacsempészni akaró nézetek elleni, szünet nélküli harcban kell dolgoznunk.

Ahhoz, hogy eredményeinket növelhessük, hogy mulasztásainkat felszámolhassuk, vegyük sorra a már említett hibák legfontosabbjait és azok kijavításának módját.

Pártunk és kormányunk új programja s a Szabad Népből megjelent »Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről« című cikk egyaránt felhívja figyelmünket az új politika nyújtotta új lehetőségekre. Először kell megemlítenünk, hogy az új politika lehetővé teszi a *népünket szolgálni kívánó és a szocializmus építésében résztvenni akaró* irodalmárok számára a *közös* munkát. Népi demokráciánk a nemzeti egység politikáját valósítja meg, s ezt nekünk is meg kell tennünk a magunk területén. Biztosítanunk kell, hogy minden velünk együtt haladni akaró, tőlünk még esetleg eltérő nézeteket valló, de *a fenti feladatokat vállaló* számára a komoly, biztos munkalehetőségeket. Biztosítanunk kell, hogy a velünk együtt haladni akarók minél előbb megismerhessék tudományágunkon keresztül is marxista-leninista világnézetünket, irodalomelméletünket, amelytől sok esetben — az alkotó viták és bírálatok szempontjából — nem utolsó sorban a mi hibáink miatt el voltak zárva. E feladat megvalósításával egyidejűen meg kell honosítanunk az építő bírálatot, *a nyílt, szemtől-szembe mondott* szakmai és ideológiai polémiákat. Nemkülönben fel kell számolnunk az agyonlektorálási rendszert és a megjelent művekkel kapcsolatos vitákat legtöbbször eleve kizáró, publikációkat megelőző »vitasorozatokat«.

Az ilyen jellegű viták meghonosítása természetesen nem jelentheti azt, hogy ezentúl *mindenről* vitatkoznunk kell. Továbbra is szem előtt tartjuk, hogy egyes, két-három éve polgári dekadensnek, antimarxistának bélyegzett irány vagy elmélet — mint már volt rá példa a kormányprogram óta — »újra megvitatásának« *nincs helye* a mi életünkben. Ilyet nem fogunk tenni továbbra sem, de a becsületes, jószándékú s az adott fejlettségünkhöz képest még nem tisztázott kérdésekkel — a vélemények szabad hangoztatásának biztosításával — az eddigi gyakorlattal szemben többet kell polemizálni. Szakmai vitáinkat tartalmukban gazdagítanunk kell, meg kell találnunk a helyes módját annak, hogy szakítsunk az eddigi élő irodalmi problémáktól való részleges elzárkózással. Noha irodalmáraink közül eddig többen is foglalkoztak és foglalkoznak a mai magyar irodalom egyes kérdéseivel, — meg kell állapítanunk, hogy ez nem elég. Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady, Móricz és József — és sokan mások — példái bizonyítják, hogy az irodalomelméleti, vagy történeti kérdésekkel való foglalkozás összeegyeztethető és szükségszerűen összeegyeztetendő az élő irodalom figyelemmel kíséréseivel. Ez a feladat mindannyiunkra vonatkozik: öregekre és fiatalokra egyaránt, de különösen a tapasztalt, nagy szakmai gyakorlattal rendelkező irodalomtörténészekre, akiknek példája nyomán nő fel az új generáció. E feladat megvalósításával is növelni fogjuk elvi, irodalomelméleti problémáink tisztázását, kultúrforradalmunk mielőbbi sikerét.

Feladataink második fő területét a már hivatkozott Szabad Nép-cikk ugyancsak érintette. Élő irodalmunk elé azt a követelményt állította, hogy »az új élet ábrázolása: régi követelmény«. Ez némi szakmai módosítással miránk is vonatkozik.

Irodalomtörténeti múltunk felmérése során nem egyszer szem elől tévesztettük, vagy gyakrabban *szűken értelmeztük* a mindenkori új bemutatását.

Irodalomtudományi munkáinkban egészen a legutóbbi időkig tapasztalható volt, hogy az olyan nagyjelentőségű írók és költők, mint Mikes, Arany János, Jókai, Tömörkény vagy Tóth Árpád (hogy csak vázlatosan és a »kevésbé problematikusakat« említsük) a többiekhez képest perifériális helyet kaptak a kutatómunkában, nem kis mértékben azért, mert nem voltak olyan egyértelműen revolúcionista, mint három nagy büszkeségünk: Petőfi, Ady és József Attila. Ezt a káros mulasztást minél előbb pótolnunk kell. Pártunk Központi Vezetősége közoktatásunk helyzetéről és feladatairól hozott határozata megemlíti, hogy történettudásunkban Kossuth mellett Széchenynek is helyet kell adni az őt megillető mértékben, mivel Széchenyi korlátai figyelembevételével is népünk haladó hagyományai közé tartozik, ha kisebb mértékben és jelentőségben is, mint Kossuth. A mi feladatunk e téren az, hogy irodalmunk eddig eléggé elhanyagolt, sok-sok »Széchenyiét« is odaállítsuk az őket megillető mértékkel multunk haladó, népet, nemzetet formáló hagyományai közé.

Az egyéb hasonló jellegű — és nem személyhez között — de máig mellőzött problémáinkat ugyancsak meg kell oldanunk az elkövetkezendő időszakban, annál is inkább, mivel ebben az esetben is érvényes, hogy »ahol mi nem vagyunk, — ott az ellenség«. Erre már nem egy példát szolgáltatott az elmúlt évek irodalomtörténeti élete.

Végezetül e feladatkör kapcsán van még egy tennivalónk. A Szabad Nép-cikk ezt úgy jelöli meg, hogy a kritikának az »irodalomtörténetírással közösen el kell végeznie a két világháború közötti irodalom és népi demokráciánk irodalmának alapos marxista-leninista értékelését, beleértve legjelentősebb élő íróink életművét« felölelő monográfiákat és a legfontosabb irodalmi irányzatok kritikai feldolgozását... meg kell szüntetni a népies ideológiával szemben tanúsított semlegességet... « Noha ez a feladat kritikai feladat is, döntő egészében mégis a miénk. Egyike azoknak a még el nem végzett munkáknak, amelyeknek hiánya komolyan gátolja mind élő irodalmunk, mind pedig irodalomtudományunk további egészséges fejlődését.

Harmadik problémakörnek irodalomtudományunk tudományos, eszmei színvonalának növelését kell megemlítenünk. Ebben a vonatkozásban is szól mihozzánk a már többször említett Szabad Nép-cikk. Ezt írja többek között: »... az életet gazdagabban... kell ábrázolni... Az ember társadalmi aktivitásának ábrázolása bármennyire fontos, de ez a teljes emberi életnek csak egyik oldala«. Vajjon ezeket a megállapításokat kiváltó hibák nem találhatók meg a mi tudományunkban is? Vajjon az irodalomtörténetírást ilyen veszély nem fenyegeti ma is? Nem jellemzi-e megjelent munkáink jelentős részét a mechanikus történetieskedés, a művészi-esztétikai szempontoknak részleges mellőzése? Vajjon nem volt-e és nem jellemző-e még ma is megjelent munkáinkra a sok esetben merev »belepolitizálás«? Vajjon nem sikkadt-e el irodalomtörténeti gyakorlatunkban, mondhatni a mai napig az »Apostol« és az »Akasszátok fel a királyokat« Petőfije mellett a hazája tájait rajongva csodáló, apját-anyját példásan szerető nagy magyar poeta? Vajjon az »Elveszett alkotmány« és a »Toldi« Arany Jánosa mellett elevenen él az »Őszikék« mesterműveket alkotó öreg költője? A kérdésre nemmel felelhetünk. Mindezt — és sok ehhez hasonló kérdést elmulasztottunk megvizsgálni és megoldani. Elhanyagoltuk az irodalomtörténeti munka során a műfajelmélet művelését és alkalmazását, a személyekhez kötődő, vagy korszakos jellegű esztétikai problémák vizsgálatát. Munkásságunkban épp ezért szükségszerűen feltalálható volt — és feltalálható ma is — a sematikus, áltörténetieskedő vulgarizálás. Ebben a vonatkozásban is meg kell

fontolnunk a Szabad Nép megállapítását: »A sematizmus nem neveli, hanem félre neveli az olvasót, nem fejleszti, hanem rontja öntudatát... A súlyos sematikus hibák — objektív hatásukat tekintve — politikailag károsak... Harcolni kell a sematizmus ellen az irodalom minden területén, a múltat ábrázoló írásokban is« — és tegyük hozzá: az *irodalmi múltat értékelő* írásokban is.

Ahhoz, hogy munkánkat elvégezzük, két fronton is harcolnunk kell a hibák ellen. Egyfelől: többet kell foglalkoznunk a vizsgálandó művek és írók esztétikai, műfajelméleti stb. problémáival, másfelől pedig: kijavítva a hibákat, ízig-vérig történeti tudománnyá kell tennünk az irodalomtudományt. Szakítanunk kell a sokszor történetieskedő (és éppen ezért nem történeti) gyakorlattal, amely jelentős mértékben forrása a sematizmusnak, az empirizmusnak.

* * *

Mindezekkel a hibákkal (amelyek csak a legfontosabbakat jelentik) — *gyökeresen* szakítanunk kell. Kijavításuk: továbbjutásunk előfeltétele. Pártunk vigyázó gonddal ügyel a mi munkánkra is. A feladat rajtunk áll és sikeres megoldásában nem kisebb erő támogat minket, mint a kultúrforradalom során egyre táguló látókörű, munkánkat is figyelemmel kísérő dolgozó népünk.

PETŐFI TÍPUS-ALKOTÓ MŰVÉSZETE A JÁNOS VITÉZ ELŐTT

1

Petőfi első költői korszaka, a *János vitéz* létrejöttét megelőző korszak, nem részesült abban a figyelemben és érdeklődésben, melyet pedig megérdemelne. Egy hatalmas költői életmű létrejöttének, — és egy forradalmi eszmeiség előzményeinek problémáit rejti magában ez a korszak. E fiatal költőnek vannak máris hangjai, melyeknél szerencsésebbeket később sem találhat, — néhány remeklése máris kész, érett művészként mutatja, — és akadnak még tapogatózó kísérletei is, melyeket majd fölényesen túlszárnyal később. És sokminden hiányzik is Petőfi első korszakából: merészen és tisztán kimondott forradalmi eszmék, félreérthetetlenül megfogalmazott politikai-költői program, — a 48-ban oly szenvedélyesen vállalt népvézéri hivatás programja. Patriotizmusa sem lelte még meg végső formáit, — habár azt a lírai honfoglalást, a magyar földnek azt a »birtokbavételét«, mely »kibővül az ország szeretetével, a haza birtokbavételével«, s melynek Révai József joggal tulajdonít oly rendkívüli fontosságot (Marxizmus, népiesség, magyarság, II. kiadás, Budapest, 1948, 360. 1.) — Petőfi már ekkoriban végrehajtja. És vannak Petőfi e korszakának olyan teljesítményei, — különösképp a népdal és a genre műfajában — melyeket felülmúlni később sem tud. Irodalomtörténetírásunk jogosan választja el ezt a korszakot a voltaképpeni »zsengők« szakaszától. A *borozó* és a *János vitéz* közti korszakban Petőfi már nem holmi kísérletezőként áll előttünk, — hanem érett költőként. Mindaz, amit később alkot, nem cáfolja, nem módosítja, — hanem kiegészíti, gazdagítja a képet, melyet már ekkor nyerünk róla. Lehetetlen az 1842 áprilisától 1844 novemberéig elteltő kor-szakaszt oly módon választani el Petőfi későbbi életművétől, hogy amannak jellemző vonásait a későbbiekkel valamiképp ellentétbe állítsuk. Lehetetlen »két« Petőfiről beszélnünk, — anélkül, hogy a *János vitéz* létrejöttét érthetetlen és előzmény nélküli jelenségnek ne mutassuk. Valójában *A borozótól* egyenes út vezet a *János vitézig*.

*János vitéz*t azért érezzük hősnek, mivel típus is, a felemelkedő nép típusa (Pándi Pál: *Petőfi János vitéze*, Csillag, 1952. 4. 5. sz.) — de ez a típus nem a semmiből születik meg. Fővonásait már megteremtí az 1842—1844 esztendő kora termése. *János vitéz* alakja — amire a következőkben rá akarunk mutatni — már lassacskán kirajzolódik ez évek népdalaiban és genre-képeiben.

A *János vitéz*t feltétlenül állomásnak kell éreznünk Petőfi pályáján, — s hasonló módon tagolják *Petőfi életművét*: a *Felhők*, a Julia-korszak költői termése, s 1848—49 versei is. Amikor most a *Petőfi-életmű* kezdetének kérdéseivel foglalkozunk, — egy olyan költői magatartás jelenségei bukkannak elénk, melyek a 48-as *Petőfire* is jellemzőek. Mi több, a 48-as *Petőfit* csak belőlük érthetjük meg.

Lehet-e tehát *A borozó utáni* korszak *Petőfijét* szembeállítanunk a *János vitéz* utáni-val? Lehet-e még ebben a korszakban is a költői tapogatózás, az útkeresés olyan jelenségeit látnunk, melyek bizonyos fenntartásokra készíthetnek? Teljességgel hiteles, valódi, — vagy talán költőileg »eltulzott«, »megjásztott« érzelmeket, kedély-állapotokat kell-e kiolvasnunk e korszak költeményeiből? És azt a világot, melyet e költemények bemutatnak, a típusokat, kiket felvonultatnak előttünk: egy nagyerejű, költői realizmus ábrázolási remekieként kell-e tekintenünk, — vagy pedig valami »dévaja«, »szerepjátszó« kedv alkotásaiként?

Hiba lenne, ha a könnyed és biztoskezü rögtönzés, a merész ötlet, a röpke hangulat, a kötődő játék, a patakzó líraiság szerepét el akarnók tagadni *Petőfinek* akár ebben, akár bármely későbbi korszakában. De komolyan mérlegre kell vetnünk azokat a felfogásokat, melyek *Petőfi* »kettősségét« emlegetik, szembeállítják az »igazi« *Petőfit* az »ál-*Petőfivel*«, és éppen emiatt, a *János vitéz* előtti korszakot is, későbbi, »érettebb« korszakokkal.

Ez a törekvés, a *Petőfi-mű* egyrészének »pózként«, vagy »szerepjátszásként« emlegetése, a »különc« *Petőfire* való emlékezéssel karöltve, végigvonul csaknem az egész *Petőfi-irodalmon*

Ott rejlik Gyulainál (Petőfi Sándor és lyrai költészetünk), aki habár óvatosan, tapintatosan, de elválasztja a »politikai s társadalmi viszonyok fájdalomtól lelkesülő Petőfit attól a költőtől, aki »mereng a csárda romjain, vidag bor mellett, cigányzenével... (Kritikai dolgozatok, 1854—1861, Budapest, 1908. 53. l.) Világosabban bukkan fel a »két Petőfi« gondolata Salamon Ferencnél: »Petőfi, a szenvedélyes, haragos Petőfi, aminőnek sokszor hetvenkedve mutatja magát, tulajdonképp az enyelgés, a szelidebb humor és a legtökéletesebb lelki nyugalom és csend valódi költője, nem pedig a nagy szenvedélyeké«. (Irodalmi tanulmányok, I. k. Budapest, 1889. 199. l.) Ugyanakkor Erdélyi János is hajlik arra, hogy Petőfi első korszakának műveiben »semmi oly rendkívül nagy« dolgot, rejtélyt vagy tartalmat, hanem »csak végtelenül könnyű« kecsét lásson (Pályák és pálmák, Budapest, 1886. 349. l.) Ugyanő inkább elfogadja és indokolja, semmint kétségbevonja a »különc« Petőfi legendáját (u. o. 337. l.) Viszont Vajda János ezt a legendát világosan és erélyesen cáfolja: »Pedig nem volt különc, mint ez a felfogás a számos, azóta sokak által összehordott aprólékos adatok után szinte közhiszemmé vált. Különcnek tünhetett föl azok előtt, akik a közönségestől, az uralkodó szokásoktól elütő némely tényének okait nem ismerték. Mert különc bizonyos csak az, aki valamely, a rendes józan ítélet előtt indokolhatlan cselekményben tetszeleg magának«. (Összes Művei, Budapest, é. n. 1540. l.)

A »kétféle« Petőfi elvét legkövetkezetesebben, legtöbb bizonyító igénnyel Horváth János Petőfi-monográfiája fejt ki. Fejtegetéseinek egy jelentős része épp *A borozó* és a *János vitéz* közti korszakra támaszkodik. Horváth János monográfiáját korábbi irodalomtörténetírásunk egyik legfontosabb művének tekinthetjük. E monográfia elemzései, finom megfigyelései, gazdag és árnyalt fejlődésrajza, nemkülönbén stílusának, nyelvének művészi foka: maradandó értéket jelentenek. De épp a »szerepjátszás« elméletének egyébként is sokat firtatott kérdésében vitába kell vele szállnunk, — és Petőfi első korszakának értelmezését másféle úton kell megkísérelnünk, mint ő tette. Ez a tanulmány csak szerény kísérlet lehet az önmagában is monográfikus természetű feladat majdani megvalósítására.

Horváth János képe, melyet a »szengék« korszakáról nyújt, úgy érezzük, változatlanul fennálló. A »hagyomány sódrában« elinduló Petőfi, a kor »közlírájának« sugallata, a »stil-örökség« szerepe első műveiben, — továbbá azok a folyamatok, melyeket ő az »egyénítő élmény« jelentkezésének tekint, — nemkülönbén a »művészi épség ösztöne«, vagyis az átdolgozások tanulságai, a dalforma kialakulásának, a tömörségre, plaszticitásra törekvések példái: mindez a monográfia olyan eredményei közé tartozik, melyeket véglegeseknek vélhetünk.

A »szerepjátszás« elmélete azonban egyáltalán nem segít hozzá az első korszak megértéséhez, — sőt, ennek jelenségei körül zavart, homályt támaszt. Ez az elmélet elsősorban bizonyos költemények, sorok, hangulatok minősítésében, értelmezésében támadható meg. Maguk az érvek azonban, melyekkel a »szerepjátszás« elméletét Horváth János alátámasztja, — olyan további kérdéseket hoznak felszínre, melyekre a monográfia nem ad feleletet. Pedig talán épp ezek a kérdések vezethetnek el Petőfi e korszakának helyesebb értelmezéséhez.

Horváth János nagy fontosságot tulajdonít Petőfi »szereplő« hajlamának: »Ez a nyilvánosság előtt cselekvő, szereplő hajlam: lyrai egyéniségének legáltalánosabban jellemző bélyege, mely attól a perctől kezdve, míhelyt saját hangját csak próbálgatja is, egészen forradalmi korszakokig, tehát az utolsó percig, folyvást szembe tűnik« (Petőfi Sándor, II. kiad. Budapest, 1926. 30. l.) Könnyű lenne erre a megállapításra azzal felelnie valakinek, hogy — minden költőben, még a leginkább visszahúzódóban is megvan a szereplés hajlama, míhelyt művét nyilvánosságra bocsájtja. De az is kétségtelen, hogy pl. Arany Jánoshoz képest Petőfinél a szereplő hajlamnak sajátosabb mértékét, módját leljük föl. Horváth Jánosnak azok a fejtegetései, melyek Petőfi »típus-idomító« művészetéről szólnak — különös figyelmet érdemelnek épp most, amikor a típus-alkotás kérdéseivel irodalomtudományunk behatóbban készülő foglalkozni. De Petőfi típus-teremtő művészetét aligha lehet oly mértékben hozni kapcsolatba a nyilvánosság »előtt való forgolódással«, vagy bárminő »pajtási kör« sugalló hatásával, mint Horváth János teszi. (U. o. 35. l.) Márpedig a Petőfi-monográfia az »ál-Petőfit« épp a nyilvánosság előtti szereplés hajlamából származtatja: »Lyrai önarcképe pedig annál szívesebben távolodik el az igazítól, annál dévajabb szeszéllyel stilizálja magát 'ál-Petőfivé', mennél jobban belekerül, s beletalálja magát a folytonos nyilvánosság légkörébe«. De vajon valóban távolodik-e Petőfi az ő »igazi« énjétől, amikor »szívesen játssza a volt bakát, a színészt, a kalandos multt, szabad életelvű embert«? (u. o. 37. és 35. l.) Vajon lehet-e oly éles határvonalat húznunk a népdalok, a genre-képek — és az »igazi« Petőfi műveiként tekintett szülőföld-haza témájú költemények közé, mint Horváth Jánosnál láthatjuk? Ezekre a kérdésekre később próbálunk választolni.

Horváth János könyvében a »lírai hős« kérdésének érdekes változatai bukkannak föl, pl. amikor azokról a versekről szól, melyekben »homályban marad a költemény igazi anyaa« (u. o. 41. l.), — ugyanakkor azonban a szerepjátszás egy másik okának azt látja, hogy »a költő lyrai ösztöne... élmények nélkül is igyekszik megnyilatkozni, ha egyébként nem, a

kségérzet őszinte vallomásaként» (u. o. 43. l.) Horváth János ezt a megállapítást az első szak bizonyos szerelmes verseire érti, — de vajjon lehet-e a szerelemvágyat magát is — ményhiányként» tekintenünk? Ugyanígy, az »őnmagát cselekvő, vagy passiv végletbe túlzó, általánosabb életérzés» mögött is lehet-e a »megfelelő arányú élmény-indok» hiányát éreznünk? (u. o. 43. l.) Lehet-e »felszínes lyraiságról» beszélünk az olyan költeményeknél, aminő l. a *Dedkópályám?* (u. o. 48. l.) Egyet lehet-e értenünk a *Szobámban* záróórának olyan értelmezésével, hogy azt a *mezőn* szóra kínálkozó *hitelezőm* rím inspirálta volna? (u. o. 52. l.) Szaporíthatók e kérdéseket, de hisz azok amugyis ugyanegy közös problémába torkollnak: miféle költői magatartás jellemzi Petőfit a *János vitéz* előtti korszakban? Horváth János e kérdésre a »lyrai szerepjátszás» feleletét adja: »Egy cselekvő hajlamú, érvényesülést és önigazolást a nyilvános szereplés visszhangjában kereső egyéniség, melyet költői oldaláról genretelenség és a művészi épség ősz-őszöne jellemez, életviszonyaitól is befolyásolva, a lyrai szerepjátszásban — dalszerű önarckép, genrekép, népdal, egyénített tájkép, naiv elbeszélés, stíltérfa — találja meg a maga természetes megnyilatkozását» (u. o. 124. l.).

Horváth János éles szemmel figyel föl azokra az okokra, melyek Petőfit Csokonaihoz közeltették (u. o. 34. l.), — ahhoz a költőhöz, akinek »képe mintegy biztató példaként jelenhet meg neki». De *mire* biztatta Csokonai példája Petőfit? ... Miben nyújtott számára ősz-tönzést és támogatást ez a példa? ... A »lyrai szerepjátszás» elmélete ezt éppoly kevésbé magyarázhatja meg, mint azt, amiért Petőfi rokonnak érezte Heine vagy Béranger költészetét is. »Szerepet» elvégre tanulhatott volna Thomas Moore-tól éppúgy, mint Byron-tól. Petőfi első korszakának témáit és lírai hangnemét *külső* hatásokból még nem lehet megértenünk, — akár költői példaképek követéséről, akár a »nagy nyilvánosság» ihlet-sarjasztó hatásáról legyen is szó (u. o. 37. l.). Horváth János monográfiájának azok a fejtegetései, melyek az »igazi» és az »ál-Petőfi» viszonyát mutatják be, számos bonyolult folyamatra hívják fel figyelmünket, s nem egy helyen Petőfi költőiségének, hatásának mindmáig érvényes magyarázatát nyújtják. Maga a »szerepjátszás» elmélet azonban épp ott hagy bennünket kielégítetlenül, ahol azt a gyökeresen újat kívánja vele megmagyarázni Horváth János, amit Petőfi már az 1842—44-es esztendőben hozott. Ebből az elméletből csak az következhetik, hogy a »szerepjátszóknak» minősülő költemények legalábbis *egyrésze* — alacsonyabbrendű azoknál, melyekben Horváth János az »igazi» Petőfi hangját ismeri föl.

Hogy ez a felfogás valamennyire gyökeret vert irodalmi közvéleményünkben, arra még Illyés Gyula kitűnő Petőfi-könyve is példákkal szolgálhat. Illyés ironikus, megbocsájtó mosolylyal emlegeti az 1844-es nyarat, melynek versei »az uborkaszeczet képviselik» (Petőfi, III. kiad. Budapest, 1945. 85. l.), — s melynek »hányaveti» modorát Petőfi őszre »szerencsésen» levetkezi, sutba vágva az »álnépies kacabajkát» (u. o. 87. l.) stb. Illyés azonban nem veszi észre, hogy Petőfi a *Honfildalt* — melyből ő maga a »nagy versek szerencsés rázendítését» jogosan hallja — már 1844 januárjában megírta, Debrecenben. S ami még fontosabb: *Az Alföldet* az említett nyáron írja meg (július) — vagyis, az »álnépies kacabajka» tőzsomszéd-ságában, s a »hányavetinek» tekintett *Kedves vendégekkel* csaknem egydíben. Ezek a tények egymagukban is cáfolják azt a hiedelmet, hogy Petőfinél a kihívóbb, látszatra cinikus modor, csak afféle »eltévelyedés», melyből mihamar megleli a »helyes utat». Petőfi még 1844 nyarán sem a Pesti Divatlap ősz-tönzésére viselkedik »meghökkenősen», — illetve »kihívó» költeményeit is ugyanaz az igény, ugyanaz az indulat iratja vele, mint *Az Alföldet*.

Indokolt-e az 1842—44-es korszakon belül a szerepjátszás elméletéből következő megbontás, — indokolt-e a korszak akár egy részének is hívósebb mérlegelése? Vagy elképzelhető-e, hogy az egyes költemények tagadhatatlan szintkülömbösége ellenére is, ezt a korszakot teljes egységben, s *egyzon* költői magatartás jegyében láthassuk?

2

A Petőfi ellen felocsudó kortársi kritika, mely a kezdetben juttatott elismerés után a becsmérések áradatát zúdítja a költőre: egymagában is rávezethet bennünket Petőfi költői magatartásának lényeges elemeire. Mindaz, ami miatt ez a kritika annyira feldühödött, — valóban, az a lényeges új volt, amit Petőfi hozott. A becsmérések torzító tükréből világosan kiolvashatjuk azokat az ép és ragyogó jegyeket, melyek Petőfi első korszaka felett világítanak. A megbotránkozott kritikusok »póriasságot», durvaságot emlegetnek, szörnnyülködnek a káromkodások miatt, »lealjasultnak» mondják a költőt, »emelyednek» genre-képeitől, és azon sópánkodnak, hogy »valamely művelt hölgy» — »ilyen csárdások és erdei kóborok szájába illő beszédeket kénytelen olvasni» (Szeberényi bírálata; ld.: Endrődi Sándor: Petőfi napjai, Budapest, 1911. 52. l.). Petőfi valóban a csárdák és az országotak népének érzéseit, gondolatait is megszólaltatja, — a népi, a plebejus világot állítja a kései reformkor Magyarországa elé. És amikor ezt teszi, nem csupán hivatásához hű, nem csupán élményeit, élettapasztala-

taít önti költői formába, — de tudatosan, programszerűen állást is foglal a hűbéri Magyarország szemlélete és ízlése ellen. A plebejus Petőfi nem alkalmazkodik az uralkodó osztályok szokásaihoz, hagyományaihoz, — hanem tüntetően, csaknem kihívóan szembefordul velük. Az 1842—44-es korszak Petőfije nem forradalmár még, — de máris: zendülő, lázadó plebejus. Büszkesége, daca — éppúgy plebejus színezetűek, mint életmódja, kedélye, lelkiereje, jelleme. A plebejus Petőfi nem ismer megalkuvást, nem hajlandó színlelésre. Valamennyi műve erről vall, — s ezt a vallomást a kritikusok igen hamar értik meg.

Petőfi plebejus-voltát, osztályhelyzetét, körülményeit kell figyelembe vennünk ahhoz, hogy fellépését, — és fogadtatását megérthessük.

Petőfi majd csak a Felhők-korszak táján kezd hirdetni forradalmi eszméket. De fellépése, és egész, 1842—44-es korszaka: már a későbbi forradalmárral terhes. Petőfi *A borozó* után, mindvégig, tudatosan keresi azokat a témákat, azt a hangnemet, melyek kifejezhetik az ő szembenállását a hűbéri Magyarországgal.

Petőfi indulatai mélyén ezenkívül még lehetetlen fel nem ismernünk azoknak a nagyoniss valóságos szenvedélyeknek emlékeit, benyomásait, jellemformáló erejét, melyekben kóborlásai, katonáskodása, hányattatásai során része volt.

A *borozó* utáni korszak Petőfijét csak ezeknek a mozzanatoknak figyelembevételével érthetjük meg. Mi több, a szenvedések, melyek megedzették, még újabb próbákra teszik az elkövetkező években. Élete továbbra is: szembeszegülés a sorscapásokkal, — és ez a szembeszegülés a plebejus dac újabb és újabb megmutatkozása is.

Horváth Jánosnak igaza van, amikor *A borozó* megjelentetését elhatározó, a későbbi fejlődést is megszabó mozzanatnak látja Petőfi pályáján. De ebben a költeményben nem lehet csak egy szokványos bordalt látni. Ez a költemény habár még igénytelen lírai eszközökkel, de máris azt a költői magatartást fejezi ki, mely az egész 1842—44-es korszakon uralkodik. És ez: szembeszállás a sorssal, dac, kitartás. A derű, a mámor, a hetykeség e korszak költeményeiben csaknem mindig a »sorsharag« komor motívumával párosultan jelennek meg. Petőfi egy *ellenséges* világgal áll szemben, aszódi gondtalan diákságának elmulta óta. Ez a szembenállása segíti hozzá ahhoz, hogy megtalálja igazi társát, — a népet, melyre szintén egy *ellenséges* társadalmi rend súlyai nehezdednek. A »sorsharag« motívumát később majd a »zsarnokság« váltja fel Petőfinél. És ez a váltás — a Felhők-korszakban — a forradalmi eszmeiség megérésének jele is. A mithoszi »sorsharag« — történelmi-politikai fogalomnak ad tehát helyet, s kivetkőzik abból a névtelenségből, általánosságból, mely egyelőre még jellemzi.

Elég csak utalnunk Petőfi életkörülményeire, hogy beláthassuk: a »Sors, hatalmad nevetem«, s más efféle kifakadások éppen nem szerepjátszásból születnek, — hanem nagyoniss hiteles, valóságos dacból, lázadásból, védekezésből. És amikor Petőfi a »zord világról« szól, »Szívemet hol annyi kínnak Skorpiói szaggtaták«, — ismét csak tévedés lenne pózra vagy felvett érzésre gyanakodnunk. *A borozó* lírai hitelét — Petőfi addigi élete, s akkori helyzete is elégségesen fedezi.

Petőfi nagyszámú bordalában hasztalan keresnök azt az emelkedettséget, azt az elmelkedő hangulatot, mely elözményeiket, mintáikat jellemzi. Plebejus életöröm szóval meg bennük népies hangnemben, — élmény-alapjuk, érzelmi tartalmuk pedig: ugyanaz a dac és lázadás, mellyel a költő a »sorsharagnak«, vagy a zsarnokságnak, — tehát a hűbéri Magyarországnak elleneszeget. Horváth János »túlzott fikciót« lát az ilyen költeményekben (i. m. 45. l.), mintha Petőfi »hajlandó lenne« mámorosságig menő borívónak mutatni magát a »vele járó lírai különösség... kedvéért.« Az ilyen bonyolult magyarázat helyett nem lehetne inkább szöszterint elfogadnunk maguknak a költeményeknek vallomását, — melyről a Petőfi-életrajz ugyancsak kezekedik?

A vidám, a hetyke, a kötekedő Petőfi arcképe mögött megfedekezünk a *szenvedő* Petőfiről, — aki egyébként némi szemérmességgel húzódik is a bordalok hátterébe. Pedig milyen félreérthetetlenül vall néha szenvedéseiről:

*S él az isten, s tudni fogja, hogyha él:
Mit szenvedtem, s te bajtárs mit szenvedél...*

Őszintébb, igazabb sorokat később sem fog leírni. A szenvedés, a »sorsharag« motívumára azonban — első korszakában — válaszként mindig felcsendül a borozó vidámsága. Szerepjátszás ez? Nem, — csak *szembeszegülés*. Kíméletlen harc rejlik e vidám költemények mélyén, az életét, emberi méltóságát és büszkeségét oltalmazó ember küzdelme. Néha, midőn a költemény hangulata a szélsőségesebb érzelmeket nem tűri meg, a fájdalom, a szenvedés motívumára »egy szent öröm«, vagy a remény ellentéte felel. A *Hazámban* éppoly hitelesen említi a tapasztalás »ürömét«, a »bút, a hosszú kínokat, melyektől szívem oly gyakran dagadt«, mint *Az apostol* Szilvesztere a maga kálváriáját. A Dunavécsein, 1842 októberében írott költemény bormámor helyett az anyatej »mézének« ízével mossa el az ürömét. Petőfi még hason

latait is úgy választja ki, hogy azokban az élet keserűségének — és édességének ellentétes érzetei fejeződjenek ki.

A sors ellen vívott harc, a létében fenyegetett ember lázadása, ellenszegülése ad sajátos értelmet *A bújdosó* első két szakának is; ezek jóval többet mondanak annál az érzelmes, szerelmi történetnél, melyet bevezetnek.

*Mit nekem hab! mit nekem vész!
Én nem félem haragát,
Kebelemnek pusztaságát
Száz vihar rohanja át.*

*Rajta! gyorsan evezőhöz,
Talpra, reszkető legény!
Bár toronnyá nő a hullám,
A túlpartra szállok én.*

Ez a kép: Petőfi lelkiállapotának — és társadalmi helyzetének is képe. Ez az indulat az ő indulata is, mellyel a szabadság »túlpártja« felé tör. Petőfit nem »szerepjátészónak« érezzük, — hanem igazi lázadónak, aki már magában hordozza a holnap forradalmárját.

Petőfit még Illyés is szemrehányással illeti, amiért »megtévesztő« képet festett magáról a közönségnek. Pedig a »duhaj Petőfi«, a »zöld parolis, sárga pitykés közlegény« minduntalan felhívja a figyelmet arra, hogy vidámsága tudatos szembeszegülés a sorssal. A *Felköszöntés* azért tanulságos példa erre, mivel itt a mámoros szavak mind az utolsó sor keserű vallomásáig: a sebzett szívet álcázzák. A sorssal viaskodó Petőfi magatartását még világosabban fejezi ki a *Távolból*; Horváth János ezt a művet Petőfi »komoly« költeményei közt tartja számon (i. m. 38. l.), — de az itt elmondott vallomás (»... mióta járom a világot, Bolygó lábam száz tövisre hágott«) azonos a bortalok kifejezte panasszal is. Sőt, a nyomor titkolása (»Ah, ha tudná, mily nyomorban élek, Megrepedne a szíve szegénynek«) ugyanazt a magatartást árulja el, amit a »dévaj« költeményekben már megfigyelhettünk: Petőfi nem akarja, hogy szánakozzanak rajta, — illetve, ebben az esetben, hogy anyja aggódjék érte. Mintha a fenntartás nélküli panasz a vereség bevallása is lenne: Petőfi hol mosolyt, hol túlhangos kacagást erőltet magára, hogy eltakarja szenvedését. Ha akarjuk: »szerepjátészás« ez is, — de éppen nem játékos kedvből, sem pedig a nyilvánosság előtti komédiázás »ösztönéből«! Amit a kortársaki felületes szeme tivornyázó jókedvnek lát, — az valójában: az említett plebejus dac és büszkeség megmutatkozása.

De ez a dac és büszkeség sohasem egyezik bele a hazugságba. Éppen ezért fel kell arra is figyelnünk, mily makacsul tér vissza Petőfi a szenvedés, a fájdalom témáihoz. Csaknem valamennyi bortalán fény és árnyék osztoznak. Sőt, vannak bortalok, melyekben a keserűség túlteng a vidámságon, — ilyen pl. a *Hej nekem már vigasztalást mi sem ad...*, melynek strófa egy éppen nem pöz-szerű, éppen nem »világfájdalmas«, — de nagyonis valóságos kínoktól tépett szívet tárnak elénk:

*Úgysem tetszik ez a világ énnekem;
Sok már, amit életemben szenvedtem,
Nagyon is sok é parányi életre!
Annyi baj közt kinek volna még kedve?*

A népdali forma pattogó szilajsága szinte ellenemond az indulatok komorságának:

*Én előttem ilyen élet nem élet,
Hol az ember de semmit sem remélhet,
Volna bár e pohár borban halálom,
Hogy lehetne bajaimtól megválnom!*

A Felhők-korszak komorsága úgyszólván azonos ezzel a »bortali« szenvedéssel, — csak hogy ott nem népies formába öltözik. De az ilyen kedélyállapotban éppoly kevésbé szabad pesszimizmust látnunk, mint a Felhők alaphangulatában. A »sorsharag« elleni viaskodás, a fájdalmakkal szilajon dacolás, — íme a nagy lírai élmény, mely Petőfi első korszakának középpontjában áll. A korszak különféle témáiban — a genre-képekben éppúgy, mint a népdalokban — ennek az élménynek különféle változatai és következményei tárulnak elénk. És ehhez az élményhez semmi köze a »szerepjátészásnak«!

Petőfi első korszakát csak úgy érthetjük meg, ha mindig szemünk előtt tartjuk azt a *konfliktust*, mely az ő plebejus sorsa, egyénisége, élete — és a hűbéri Magyarország viszonyai

közt jön létre: Ez a konfliktus megsemmisítéssel fenyegeti Petőfit. Az összeütközések sebeit nem csupán nyomorúságos életkörülményei, — de a kritika becmérlései is minduntalan feltépik. Ez a konfliktus megváltozott módon, de végigvonul Petőfi egész életén. Ez újul ki a Felhők-korszakban, — ez bukkan elébe Erdődön, amikor Júlia kezéért mintha az egész hűbéri Magyarországgal kellene megvívnia, — és ugyanez a konfliktus éleződik ki a forradalom idején, a republikánus Petőfi és az egyezkedésre hajló Batthyány-kormány között. Ez a konfliktus ejt rajta sebet Szabadszálláson is. »Sorsharag«, — »zsarnokság«, — »táblabírói Magyarország«, — »a gyáva faj, a törpe lelkek«: ezek a változó témák, Petőfi harcának ezek az egymást váltó célpontjai, valójában ugyanannak a konfliktusnak *ellenoldalát* jelentik. Kezdetben plebejus daccal, kihívó életvidámsággal harcol ellenfele ellen, — később: plebejus forradalmisággal, a népvézéri hivatás következetes vállalásával. Éppen ezért a »szerepjátszóknak« mondott bordalokban, — csak éppúgy, mint a »honfoglaló« tájkölteményekben, a népi életképekben, vagy a János vitézben: a későbbi forradalmi költészet előzményeit kell látnunk.

A »sorsharag« motívumát, a csapások és szenvedések ellen dacosan fellépő kihívás témáit az egész első korszakon végigkísérhetjük. Ez a motívum és ezek a témák mindig olyan helyeken bukkannak föl, ahol a lírai »szinteség« és hitelesség kérdéséhez kételey sem férhet. Lehet-e póznak, játéknak éreznünk a rettenetes debreceni tél olyan vallomását, aminő az *Élő halott*?

*Nincs semmi örömem,
Nincs semmi bánatom;
Érzelmim, vágyaim
Mind, mind elaltatom.*

Ehhez a lelkiállapothoz vajmi kevés köze lehet a »Karthausi és a Byronizáló magyar líra« hatásának, — ahogyan azt Horváth János véli, midőn kételkedik a költeményt záró halálvágy őszinteségében (i. m. 44. l.). A sors, a szenvedések elleni védekezés egyetlen lehetőségét ebben a helyzetben: a költészet jelentette Petőfinek. A későbbiekben még vissza fogunk térni erre a mozzanatra: Mert a költészet neki a védekezésén túl, nemsokára — a támadás fegyverét is jelenti majd.

Szenvedéseinek mértéke teljesen tudatos Petőfi előtt. Ezt bizonyítják »visszatekintő« költeményei is (pl. *A leánykához*); ezekben mintegy újból szembefordul azokkal a csapásokkal, keserőségekkel, melyek ellenében helyét meg kellett állnia. Városi életének nélkülözései, szűkös viszonyai továbbra is ugyanolyan ellenszegülést kell kiváltanak belőle, mint a kőbor évek nyomora (ld.: *Magány*). Ez az ellenszegülés azonban most nem a bor- vagy népdalok modorában szólal meg, — hanem a városi plebejus »akasztófahumorával.« A színpalak megett tréfálkozó nyomorukat helyke vidámsággal leplező színészek modora ez, — »városiasabb« modor. Ez a hangnem jellemzi a *Gazdálkodási nézeteimet*, s a *Hozzát* is, melyeken annyian megbotránkoztak, — mivel nem vették észre, hogy Petőfi szorongattatásai továbbra is valóságosak, s szembeszegülő daca továbbra is töretlen. Az *Egy telem Debrecenben* csattanója (»Ez inségben csak az vigasztala, Hogy ennél nagyobb inségem is vala«) sem annyira hányaveti, vagy éppen cinikus, mint inkább a megpróbáltatásokkal szembeni fölény kifejezése. Akár a bordalok modorában, akár a nyomor felett tréfálkozó versek hangnemében, — de Petőfi mindig e fölény kivívására, megtartására törekszik. Legkeserűbb sorait is épp ezért érezhetjük mély optimizmusból fakadóknak.

Mintegy két hónappal pályájának első, nagy állomása, a *János vitéz* előtt, bizonyos öntudattal és büszkeséggel írhatja Tompának:

*Hidd el, csodálkozni fogsz fölötte,
Hogy huszonkét éves ember ennyi
Bajon magát keresztültörhette,
S nem bírta őt a baj sírba tenni.*

Ezek a sorok összefoglalóan utalnak a szenvedés, a »sorsharag« témáira, melyek, látható, végighúzódnak az 1842—44-es évek költői termésén. A higgadt, visszatekintő hang, a tárgyilagos, megállapító modor azt sejtetik, hogy a költő a harcok egy szakaszát lezárultnak, diadállal megvívottnak tekinti. Tudjuk, újabb megpróbáltatások várnak rá, de erején, szilárdságán nem fognak ki.

A plebejus Petőfi merészen és kihívóan tör be a hűbéri Magyarország irodalmi életébe, konfliktusba kerül ennek a Magyarországnak még mindig veszedelmes, pusztító erőivel. Magatartása, mondanivalója gyökeresen, forradalmian új. Népiessége: »forradalmi népiesség« (Révai József, i. m. 360. l.). Petőfi egyelőre még egyedül áll, nincs irodalmi, vagy politikai tábor. (Később, a Felhők-korszakban emiatt kell is olyan mély válságot, — az egyelőre még tábor nélküli vezér válságát átélnie). Amikor vállalja a fenti konfliktust: nem szerepet ját-

szik, — hanem történelmi hivatást vállal. És vállalja a konfliktusból adódó sebeket, megpróbáltatásokat is. Az eddig felsorakoztatott példákkal azt akartuk bizonyítani, hogy Petőfi valami kihívó és dacos vidámságot, illetve kesernyész-gúnyos fölényt szemez szembe a megpróbáltatásokkal, szenvedésekkel. Ez a helyzet a lírai mondanivaló bőséges és a magyar irodalomban addig ismeretlen, új forrásait nyitja meg számára. Dacolás a »sorsharaggal: ime az első korszak középponti, lírai témája, — a már jellemzett konfliktusból született téma. A bordalok bármily szélsőséges vidámsága, a komor hangulatú költemények hasonlóképp szélsőséges keserősége, és még az 1844 nyarán született gúnyoros költemények is: ugyanannak a középponti témának változatai. »Szerepjátszást« csak erőszakoltan kereshetünk bennük, — de lehetetlen mögöttük észre nem vennünk Petőfi konfliktusát, mely a későbbiekben már forradalmivá éleződik ki.

Miként függnek össze e korszak egyéb alkotásai, — és különösképp a népdalok, a genreképek — ezzel a konfliktussal? Miként adódnak abból a költői magatartásból, melyet Petőfi a hűbéri Magyarországgal való konfliktus nyomán alakított ki?

3

Petőfi olyan költői művet alakít ki már első korszakában, mely nemcsak hogy elüt a hűbéri Magyarország irodalmi ízlésétől, konvencióitól, egész életszemléletétől, — de élesen ellent is mond ezeknek. Plebejus szembeszegülésének egyik módja: népiessége. De ugyanezt a szembeszegülést fejezi ki szélsőséges romantikája is, mely a Tigris és hiánában, A hóhér kötelében, legmagasabb fokon pedig Az apostolban szólal meg, — s mely annyira elüt Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös romantikájától. Népiesség és romantika Petőfinél nem egymással ellentétes jelenségek, hanem ugyanannak, a már jellemzett költői magatartásnak gyümölcsei.

A hűbéri Magyarországgal szembeszegülő Petőfi keresi az olyan témákat, melyek ezt a szembeszegülést méginkább kidomborítják, merészen megmutatják. A »szengéke«, a tapogatódzás korszaka talán azért is oly rövid nála, mivel első mesterei, példaképei alig is segíthették hozzá, hogy lázadó indulatait hatásosan kifejezze. Petőfi egy új, alig ismert világot kíván bemutatni, — népi, plebejus világot, — és ebben a törekvésében még Csokonai példája sem segítheti kielégítő módon.

Gyulai és Salamon óta az irodalomtörténet nem egészen ok nélkül látja »idillinek« a Petőfi bemutatta népi életet. Ha az olyan költeményekre gondolunk, mint a *Téli világ*, mely »barátságos, meleg« szobából tart szemlét a külső világ népi-plebejus típusai felett, — ha a *Téli estéket* olvassuk, melyeknek hangulatában a »jó szó« valóban »beszáll a szív közepébe«, s a meghitt meleget még otthonosabbá teszi az ablak alatt megvillanó lámpa, mellyel valaki bevilágítja hazafelé vezető útját: az »idilli« jelzöt jogosultnak is érezhetjük. De az ilyenfajta, harmónikus idilliséggel hiányzik az első korszak népi-plebejus életképeiből. Az a derüs és boldog összhang, mely később már körüluggi ezeket a képeket, — érintetlen a dac, a lázadás, a konfliktus szellemétől. Megbékélt és mosolygó világ az, — mintha a *János vitéz* Tündérországot helyezte volna át Petőfi a falusi mindennapokba. Igen, — de ennek a békének szomszédságában ott találjuk a harcoss, forradalmi verseket. A *Téli esték* ellenképe és kiegészítője: A *puszta télen*, ez a tájképleplezte forradalmi jóslat.

Az első korszak népi-plebejus életképeit béke és összhang helyett valami szilaj, szélsőséges indulat jellemzi, — melyet ismét csak mesterkélten okoskodással lehetne »szerepjátszónak« éreznünk. Gondoljunk mégis a *Disznótorban* szinte kiszámított, programszerű merészségére, nyereségére, — a hasonlatok szándékoltnan kihívó trivialitására. Mennyire másféle hangulat ez, mint a »téli estéké«, — s mennyire hangos a jókedv is, mely a kecskeméti Pálnapot megtetézi még a *Dinomdánom* és az *Üresen áll már a kancsó*... kurjongatásaival. De ez a programszerűség és kiszámítottság mégsem Horváth János elméletét igazolja. Ebben a disznótori, pálnapi kedvben valójában az a plebejus lázadás mutatkozik meg, — mely később már forradalmivá magasodik, s mintegy *kivonul* az életképből, a népdalból, hogy hasonnemű formát a politikai-eszmei költeményekben találjon. Egyelőre, az első korszakban, a hűbéri Magyarország ellen támadó plebejus dac és indulat különböző élet- és helyzetképekben fészkel. A genre-kép és népdal egyelőre még »áttételes«, közvetett kifejezői annak a lázadásnak és forradalmiságnak, mely később oly közvetlen erővel találja meg a maga kifejezését. Az első korszak e műfajai tehát szintén a hűbéri Magyarországgal támadt konfliktusból adódnak. A genre-kép és a népdal — melynek sajátosságait, törvényszerűségeit egyébként Horváth János oly alaposan, s oly időtálló érvénnyel elemzi — a sorsharaggal csatázó költeményekkel közös gyökérről fakadnak. A költői magatartás alapja bennük mit sem változott. Ez a költemény-csoport csak úgy, mint e korszak termésének java: a későbbi, forradalmi költészet szerves előzménye, előkészítője.

Petőfi tehát programszerűen nyúl a népi-plebejus életérzést, jókedvet kifejező témákhoz. Figyeljünk föl arra is, hogy első korszakában félreérthetetlenül túlrázza, fel-

nagyítja ezt a jókedvet, ezt az életérzést. Ebben a felnagyításban is van valami kihívás és dac. Mintha szántszándékkal akarná a *Disznótorban* hasonlataival a finnyás ízlés megbotránkozását kívánani. Ha akarjuk, lehet »szerepjátszó« az *Ebéd után*, — de aligha hihető, hogy bármiféle »pajtási kör«, vagy közönség-visszhang kedvéért. Ez a nagyonis tudatos durvaság (»Kölyök, pipát ide... Siess, a nagyapád!« stb.) olyasvalamit kíván kihangsúlyozni, ami a reformkor irodalmában teljesen idegen. Petőfi makacsul és céltudatosan éreztetni kívánja a maga *másféléjét*, modorbeli, szemléleti, érzésmódbeli *különállását*. Nem »fenegyerekeskedés« ez, — hanem megint csak a harc, a szembenállás vállalása. Petőfi olyan költeményei is (A XIX. század költői), melyeknek alkalmosságát eddig nem gyanítottuk: bizonyos irodalmi polémiák alkalmán, azokra utalón születtek. A *Disznótorban* és az *Ebéd után* szintén utalnak valamire, — arra a »felsőbb« világra, azokra a konvenciókra, illemekre, stb., melyekkel Petőfi szüntelen harcban áll, melyekkel konfliktusa során oly szilajon összecsap. Ezeket a költeményeket nem csupán a kecskeméti vagy dunavecsei élmények váltották ki, hanem a hűbéri Magyarország ellenzett, megtámadni szándékolt valósága is.

De amikor a felnagyítás, az aláhúzás költői módszereire felfigyelünk, azt is észre kell vennünk, hogy Petőfi bennük a típus-alkotás leghatásosabb módszereirez folyamodott. A típus-alkotás igénye uralkodik Petőfi egész első korszakán. A népi-plebejus élet tipikus érzéseit, indulatait, — tipikus alakjait kívánja megteremteni, és körübük feleleveníteni a tájat, a környezetet is, melyben ezek a típusok élnek. A tájban is típust kíván kifejezni: annak a népnek jellemét, típusát, mely e tájat lakja. Ahogyan érzelmeiket, indulatokat nagyít, — úgy nagyítja egyetemessé az alföldi tájat is, mint a nép leghívebb tükörképét. Még a Tisza is típusa minősül át későbbi korszakában: békéje, majd gátatsöprő, forradalmi indulata — a nép jellemének tipikus megszemélyesítéseként bontakozik ki előttünk.

Petőfi típus-alkotó művészetének egyik leghálásabb, csaknem önként adódó műfaja: a genre-kép. De ez a műfaj nem a »szerepjátszás« egyik alkalma az ő számára, — hanem ismét a hűbéri Magyarországgal való szembehelyezkedése. Igaz, a bemutatott típusok nem éppen »forradalmiak«, — de hisz Petőfi forradalmi tette egyelőre még nem is a forradalom hirdetésében, hanem csak a *lent* világ bemutatásában, — a *feltű* világgal való szembeállításában állhat. Genre-kép művészete, éppen, mivel típusokat teremt — erőteljesen realista művészet. Petőfi genre-képei a magyar realista művészet kialakulásában fontos állomást jelentenek. Sugalló hatásuk kimutatható a fiatal Jókai prózájának egyrészében, — amiként a másik részben Petőfi romantikájáé is. Jókai első esztendeinek olyan alkotásai, mint a *Sonkolyi Gergely*, vagy *A serfőző*, nem jöhettek volna létre Petőfi genre-művészete nélkül. A genre-alakok, a genre-humor jelenlétét Jókai egész írói pályáján megfigyelhetjük, — és igazi Petőfi-örökségként tarthatjuk számon. Jókai eddig már elemzett anekdotái realizmusa mellett fel kell majd figyelniük genre-kép realizmusára is.

A másik nagy kortárs, akinek az életkép műfaját sugallja: Arany János. A genre-nál azonban még hatékonyabbnak bizonyul annak a kisepikái művészetnek példája, mely ugyan-csak Petőfi művében tárul elénk. Petőfi kisepikájától egyenes út vezet Aranyéhoz, az 1848 körüli évek terméséhez. Ez pedig a körösi ballada-korszakot készíti elő. Petőfi és Arany életkép-, illetve kisepikai művészete között azonban szembeszökőek bizonyos különbségek. *A szegény jobbágyhoz* hasonló életképet Petőfinél nem találunk; de hiányzik még nála az olyanféle paraszti, folklore-jellegű témakincs is, mely Arany szívéhez oly közel áll a *Rózsa és ibolyában*. A *János vitéz* — népmese-volta ellenére — kevésbé paraszti színezetű, mint a *Rózsa és ibolya*; és ugyanakkor mégis: demokratikusabb. Azt se feledjük, hogy Petőfit — Arannyal ellentétben — a paraszt-ballada műfaja nem vonzza.

Azt kell-e hinnünk mindezek szerint, hogy Petőfi költészete az Aranyénál kevésbé »népi«?

Petőfi genre-képei — és népdalai — egy olyan világot fedeznek fel, melynek színtere mintha már nem is a táblabírói Magyarország volna. Csak betyárai emlékeztetnek a vármegye valóságára, — de Zöld Marcit alig érezhetjük rokonnak a megtört, szenvedő Violával. A Petőfi megénekelte betyárok független, szabad emberek; Zöld Marci a merész életerő teljében száguld a pusztán — »Mint a lobogó láng, kit elkapott a szél.« Ne tévesszen meg bennünket a *Fürdik a holdvilág* melázó haramjája, akiről Petőfi is megállapítja, hogy közönséges fosztogató — »Ártatlan utasok nagy veszedelmére.« E költemény »hőse« éppoly kevésbé eszménye Petőfinek, mint a nemes, akit deres helyett akasztófára kívánna huzatni. A »melázó haramját« — »erdő közepében« látjuk. De Zöld Marci másféle ember:

*Nem kívánkozott ő Bakony erdeibe,
Oda csak a félénk tolvaj rejtezik be,
Bokrok közé búvik, onnan ugrik elő,
Ugy ragadja torkon, aki arra menő.*

Ne feledjük, Kukorica Jancsi rágyújtja a zsványokra tanyájukat. Petőfitől idegen a rablás, a gyilkolás kicsőitése. *De ugyancsak idegen a szánalom, — idegenek a nemesi lelki-furdalás, bármennyire is becsületes Jilantropia könnyei. Az a nép, melyet életképeiben, népdalaiban Petőji bemutat: szabad és töretlen, életerős és egész emberekből áll. Ez a nép már — nemzet!*

Azt hihetjük-e, hogy Petőfi nem szerette a »szegény jobbágyot«, hogy nem őrizte szívében »szomorú képét«, mint Arany, — hogy nem háborodott fel a »dölyfős úri« kocsisokon? Ahogyan magát sem akarta soha szánalmasnak mutatni, még legnagyobb nyomorában sem: úgy a népet sem akarta. Hitt abban, hogy a nép erősebb, emberibb, — érzőbb, melegebb szívé a »felsőbb« osztályoknál. Ezt a meggyőződését büszkeséggel és szeretettel hirdette. Nincs olyan műve, melyben szánalomért, sajnálatért könyörögne a nép számára. Még Zöld Marcit sem siratja meg: ez nem illenék hőiséhez. A »szegény jobbágy« képe bizonyos mértékben apellálás is, — a »nemesi lelkifurdalásra«, az igazságérzetre, stb. Petőfi azonban nem apellál, hanem követel, — a nép nevében. Amikor azt mondja is: »még kér a nép...« — hangja vészjósabb akár a »dicsőséges nagyurakra« mondott fenyegetésnél.

Az a nép, melyet Petőfi költészete bemutat: már kinőtt a hűbéri Magyarországból. De, — kérdezhetné valaki — nem a »szegény jobbágy«-e a valóság? A szomorúan felelő, megtört pór, elkopott ostorával, széles országúton andalogtában, tántorgó két kajla söréjével? Arany — némi iróniával életképnek mondja költeményét, — a »multból«. Petőfi nem épp a jövőről szól, nem valami »elképzelt«, »utópikus« népet mutat be. De típus-alkotó művészete arra készíti, hogy *mellőzzön* bizonyos vonásokat, *mellőzzön* bizonyos embereket, — így a »szegény jobbágyot« is. Nem áztatja magát, hogy a nép harc nélkül is megszerezheti a szabadságot. Kukorica Jancsinak micsoda próbákat kell boldogságáért, szabadságáért kiállnia! De abban, hogy Petőfi a »szegény jobbágy« helyett Kukorica Jancsit, vagy Zöld Marcit választja hőséül, az épség és szabadság típusának igénylését kell felismernünk. A Petőfi alkotta népi típus: a jövőt mutatja. A genre-képek népi alakjainak épsége, vonzereje, szabadsága, derűje: jövőbe mutató vonások!

Ezek a genre-alakok talán kevésbé is parasztiak, mint Aranyéi. Arany minél inkább közeledek a parasztsághoz (Tengerihántás, Vörös Rébék) a Petőfi alkotta típusoktól annál messzebb kerül. Legközelebb Csongorádi Pista és Rózsa Sándor történetében, sőt, a *Családi körben*, — vagyis: legkevésbé balladai alkotásaiban — érezzük őt Petőfihez. Arany nézőpontja sokkal inkább paraszti, mint Petőfié, — ezt a nézőpontot az *Elveszett alkotmányban* és a *Nagyidai cigányokban* egyaránt felfedezhetjük. Petőfi viszont sokkal inkább nemzeti nézőpontról rajzolja meg típusait. Nemcsak Kukorica Jancsi és Zöld Marci, — de még Ambrus gazda és Büngözsdi Bandi is: nemzeti típusok.

Ezek a típusok, — habár *látszólag* nem képviselik a »szegény jobbágy« vádját a vármegyei Magyarország ellen — Petőfi forradalmi szerepének szülőit. Létrejöttük éppúgy összefügg Petőfi forradalmi konfliktusával, mint az *Egy gondolat bánt engemet* vagy a plebejus dacnak és ellenszegülésnek első korszakbeli, lírai kifejezései. Petőfi ezeket a típusokat azért vonultatja fel, hogy általuk is ellenemondjon a hűbéri Magyarországnak. Ez az ellenemondás a genre-képekben és népdalokban néha nagyon közvetett módon történik. De akár az *Érik a gabona*, akár a *Hortobágyi kocsmárosné*: egy másik világról adnak hírt, a nép világaról, melyet gazdag és egyszerű érzések, derű és kedvesség, szabadság és emberiség jellemeznek. A népi-plebejus genre-alakokon a költői szeretet melegét érezzük, — a nemesieken pedig a forradalmári harag sütötte bélyegét. Az egyik éppúgy mint a másik, a pártosság folyománya, — pártosság, mely Petőfi típus-alkotó művészetét mindvégig jellemzi.

E genre-típusok egyrésznél bemutatásában az uralkodó vonás a humor. Petőfi humora, kedvessége, elbeszélésének üdesége, bája ugyancsak a *másik* világ valóságából táplálkozik. A derült, mosolygó hangulat, mely ezeken a genre-rajzokon csillog, rokon azzal az összhanggal, mely Tündérországot is jellemzi. Petőfi genre-képeiben az emberi kapcsolatok és viszonyok melegek és bensőségesek, egyszerűek és természetesekek. Emiatt különböznek a népi-plebejus világ a nemesitől. Petőfi ezt a különbözést, ezt a másféleséget kívánja érzékeltetni velünk, — az életérzésnek azt az újféleségét, melynek jelentkezése, még forradalmi irányzatosság nélkül is — forradalmi. Nem patriarkális már ez a világ, — nem a földesúr és a jobbágy közti béke honol rajta. A nép, *egymás között*: ez a gyűjtőcím sommázhatná legjobban össze a genre-képek bemutatása emberi viszonyokat.

Petőfi genre-képeiben a humor elsősorban mint formáló erő jelentkezik. A költő kedélye kerekíti le a *Furcsa történetet* és a *Szeged szeggel* pompás, élénk kis jelenetét. A humor e genre-képekben a tipikus vonások kiemelését szolgálja, vagyis a népi-plebejus világ bizakodó élet-szemléletének érzékeltetését. Az »öcsémuramat« leckéztető »bátyámuram«, — sőt, még a körtetolvaj hátát kiporozó »szomszéd bácsi« kapcsolatából is a rosszakarat, a kajánság, — általában a kiélezettség hiányzik. Mennyi bizalom az embereken, mekkora szeretete az életnek, — helyesebben: a nép életének. Petőfi általában úgy nézi genre-alakjait, ahogyan a nép

nézi egymást. Ambrus gazda képe mintha csak az egymás gyengéit nagyönis jól ismerő falusiak pletykáiból adódnék össze. A *Furcsa történetnek* hasonló alapját sejtjük, sőt, a *Pálmesternek* és a *János gazdának* is. Abból a világból, melyet ilyen emberek népesítenek be, melynek eseményei ennyire egyszerűek, légbőre ennyire meghitt, — néz farkasszemmel Petőfi egy ellenséges, és számára mindvégig idegen világgal.

A humoros genre-kép néha a »sorsharaggal« dacolás megszólaltatója is: a *Vándorélet* cigányai csak a széltől félnék, de ha az más vidékre hajt: »farba rugnak minden földi bajta... Kétségtelen, kissé Lenau cigányainak rokonai ők, — de Petőfi számára nem holmi életfilozófia tanulságait személyesítik meg, hisz nincs mit tanulnia tőlük, mint Lenaunak, — annak az életnek részesei ők is, melyben Petőfi oly mélyen megmerült, s melynek emlékeit, élményeit most a nemzeti költészet forradalmi témáivá avatja. A genre-képek sorában még a városi élet néhány kedves vagy mulatságos típusát is megtaláljuk (pl. *Az öregúr*, *Pinty úrfi*) valamint a táblabírói Magyarország periferiájára szorult színészt (*A tintásüveg*), és költőt (*Csokonat*), akit ugyancsak az életöröm, a szabad és független élet vidám bajnokának rajzol meg. Ezek a genre-típusok nem egészen ismeretlenek már a magyar irodalomban: részben Petőfi előtt, részben vele egyidejűen Szigligeti Ede népszínműveiben is megjelennek a nyilvánosság előtt, — hogy Vörösmarty még korábbi genre-portréit ne is említsük. Mégis, Petőfi genre-alakjai különböznek a Szökött katona Zrinyi-kávéházi színében idétlenkedő parazftaktól, a Két pisztoly kispolgáraitól, s általában, a népszínművek csikósaitól, falusi embereitől stb. Petőfinél a népi-plebejus élet genre-típusai magasrendű eszmei tartalmat is kifejeznek: a megújhodott nemzet, a szabad és erős nép eszméjét, — egy gazdagabb és igazabb életét, melyet a »lenti« osztályok élnek.

Petőfi egy-egy korszakában nagyobbéleketű epikus művekkel találkozunk, melyeknek sommázó jelentőségük van. A líra terén kibontakozott Petőfi-témákat időnként nagyobb kompozíciók ismétlik meg, illetve foglalják össze. Az *apostol* lírai befétei mintegy megismétlik Petőfi forradalmi, republikánus-királyellenes, szerelmi stb. költészetének egész mondanivalóját. A *Salgó*, a *Tündéralom* a Felhők-korszak hangulatait foglalják össze; és, mint látni fogjuk, sommázást nyújt a *János vitéz*, valamint a *Helység kalapácsa* is. Ez utóbbi épp a genre-képek alakjainak, típusainak gazdag, életerős vonásait fogja csokorra.

A *helység kalapácsa* alakjai: genre-alakok, vagyis ugyanolyan típusok, aminőkkel e korszak életképeiben, kisepikai műveiben találkozunk. Maga a helyzet, melyet a költemény bemutat (kocsmai verekedés, és az azt megelőző, valamint követő bonyodalmak), ugyancsak jellegzetes genre-helyzet. A későbbiekben még szólunk arról is, hogy ez a mű fontos állomás Petőfi ars poeticájának kialakulásában, — mi több, maga is egy visszajára fordított ars poetica. Az a humor, melynek jelentőségét a genre-képekben már láhattuk, itt még fontosabb szerepet nyer. E humor nem utolsó sorban az elbeszélés stílusainak in-adekvát voltában mutatkozik meg. Nyilvánvaló, hogy a genrehoz egyedül a realista előadásmód illik, — az a költői realizmus, melyen Petőfi életképei megszólalnak. Amikor azonban a Helység kalapácsának genre-alakjait az ál-heroikus pátosz, vagy a dagályos szentimentalizmus stílusában mutatja be a költő: a komikus hatást már eleve elérte. Fel kell figyelnünk arra is, hogy az előadásmód persziflázs-jellege egyáltalán nem gátolja az ábrázolás plasztikusságát, realitását. Harangláb, Fejenagy, Bagarja uram, vagy vitéz Csepű Palkó: Petőfi csodálatos ember- és jellemábrázoló művészetéről tanúskodnak. Elődeiket és rokonaikat Ambrus gazdánál, vagy a bordalok hőseinél találhatjuk meg. Ami szatírai célzata van is a műnek, az éppen nem ellenük irányul. Bármennyire komikusak is, ez a komikum éppúgy szertetet sugároz, mint a genre-képek meleg hangja. A komikum pedig, mely ebben a műben patakzik, — a stílusötletek, a tréfák, a hasonlatok, a szándékosan elrajzolt metaforák komikuma nemcsak a humorista Petőfit mutatja meg, de új oldaláról a költői invenció, valamint a kompozíció művészet is, aki a szándékosan, mulatságosan felduzzasztott történet arányait mégis tisztán, világosan tudja kiformálni. Az *elvesztett alkotmánnyal* összehasonlítva érzékelhetjük csak a *helység kalapácsának* könnyedségét, minden körülményességtől ment bravurosságát, diákos szellemességét, színporkázó ötletességét.

4

A Petőfi-ábrázolta-megformálta genre-világ: eszmény is, — egy életforma eszménye. De ebben az első korszakában Petőfi egy hős-eszményt is kialakít, hogy legtökéletesebb kifejezését majd János vitéz alakjában adhassa. Ez az eszmény ugyancsak nemzeti és népi eszmény: az érzésmódnak, a jellemnek, az öntudatosságnak egy új típusú eszménye. A népdalok szolgálnak ez eszmény leghívebb kifejezési formájául.

Horváth János behatóan foglalkozik azokkal a mozzanatokkal, melyek Petőfi útját a népdalhoz egyengették. A mezőberényi »elkes jegyző«, Bonyhai Benjamin, Vachott Sándor búzdításai, Finta Károly szerepe, Erdélyi János népdalgűjtési mozgalma stb. (i. m. 62—68. l.) mindezek a körülmények bőséges magyarázatot szolgáltatnak Petőfi népdal-termésének

létrejöttéhez. E népdalok nyelvi, formai, szerkezeti sajátosságainak elemzésében ugyancsak időtállóan bizonyul Horváth János munkája. Hasonlóképpen egyet kell értenünk csoportosításával, mely szerint genre-dalokat, önarckép-dalokat és »személytelen« jellegű dalokat megkülönböztet. De a népdalokat éppoly kevéssé tudjuk a »szerepjátszás remekeinek« tekinteni, mint a genre-képeket. Petőfi népdalköltészete ugyancsak a fentebb jellemzett konfliktusból fakad, s típus-alkotó művészetének még erőteljesebb megnyilvánulása, mint a genre-kép.

Horváth János elemzését különösen azoknál a népdaloknál érezzük találónak, melyek félreérthetetlenül genre-alakot jellemeznek, — mégpedig: *belülről*, valamely lírai érzelme-
kitörés, helyesebben: benső monológ módján. Ez a benső monológ az első korszak idején kizárólag dal-formában jelenik meg. Petőfi később is szívesen folyamodik a monológhoz, — mégpedig a nem dalszerűhöz. Gondoljunk *Az őrlőtre*, melynek monológ-jellegét az irodalomtörténetírás már régóta kimutatta; de *Az apostol* nagy lírai »betéte« is monológ-szerű, a hős lelkiállapotával motiváltak, s épp ezért mintegy folyamatában tárják fel Petőfi lírai ihletének munkálását. A dalszerű genre, vagy ahogyan Horváth János nevezi: *genre-dal* elsősorban a »lírai hős« kérdésére hívja fel figyelmünket. Petőfi ezekben a dalokban kétségtelenül olyan típusokat jellemez, akikben lehetetlen az ő önarcképeit keresni. Mégis, ki kell kutatnunk, miféle lírai köze van Petőfinak e genre-dalok típusaihoz, s az első személyben elmondott önjellemzés, a dalbavitt típus lírai benső monológja mily mértékben jellemző magára a költőre is? A »szerepjátszás vágyával« ezeket a népdalokat megmagyarázunk lehetetlen. Azt sem hihetjük, hogy Petőfi megannyi *idegen* típusba kívánt volna beleilleszkedni, — vagyis olyanokba, akikhez semmiféle *személyes* köze nem volt. V. Nazarenko tanulmánya (*Az úgynevezett lírai hős«*) a költői alkotás olyan törvényszerűségeire figyelmeztet bennünket, melyeket Petőfi genre-dalai is hiánytalanul igazolnak: »A valódi líra szilárdan támaszkodik a költő valóságos életének eseményeire, de sohasem szorítkozik csak erre az egy életre. Nem szorítkozik arra elsősorban azért, mert az igazi költő saját életéből csak azt viszi bele verseibe, aminek általános jelentősége van. Nem szorítkozik azért sem, mert az igazi költő sohasem képzeli magát társadalmon kívül, a társadalmi kapcsolatokon, mozgalmakon, harcokon kívül. Az igazi költő e harcból, mely őt lelke mélyéig izgatja, költeményei tárgyául a közvetlenül átélt eseményeken kívül olyan eseményeket is választ, melyekbe — ilyen vagy olyan okból — csak költői szavával tud beavatkozni. Az élet széleskörű ábrázolása a valódi költészet jellegzetessége, különös élességgel jelentkezik abban, ahogyan a költő — mondhatnánk — 'kérdés nélkül' a leírt eseménybe beavatkozik.« (Irodalomtudományi Értesítő, 1953 december, 1059. l.) Világos, hogy Petőfi sem támaszkodik kizárólag a maga »valóságos életének eseményeire«, — világos, hogy a genre-képekben és méginkább a genre-dalokban Petőfi »beleavatkozik« egy-egy típus jellemébe, sorsába. Kétségtelen, nem Petőfi a genre-dalok »lírai hőse«, — kétségtelen, nem önmagát kívánja jellemezni a genre-típusok benső monológjaival. Mégis, e típusok kiválasztásában, a hozzájuk közeledésben, a »beléjükavatkozásban« Petőfi mélyen lírai, sőt személyes indítékoknak engedelmessékedik.

Említettük már, hogy Petőfit nem vonzza a balladai forma. Az olyan költemény, mint a *Farkaskaland*, melynek értelme, cselekménye feltárulhatna előttünk pusztán a párbeszéd szövegéből is: meggyőzhet bennünket arról, hogy Petőfi egyetlen kerüli a balladai megoldást. Erről tanúskodik a magyarázatul, helyzet-jellemzésül beillesztett 4. és 5. strofa. Érdekes azonban, hogy népdalai, s különösen genre-dalai az »elhallgatás«, a »kihagyás« esz-közeivel élnek, — ezek a dalok nem csupán »hősük« jellemét-és sorsát elevenítik meg, de a helyzetet is, melyben ez a dal-monológ elhangzik (kocsmai mulatozás, temető, aratás, koldulás stb.), s melyet a költemény mindig csak közvetett módon érzékeltet.

A genre-dalok helyzete, környezete mindig népi-plebejus jellegű, vagyis annak a világnak része, melyet a genre-képek céltudatosan elevenítenek meg s állítanak szembe a hűbéri Magyarország világával. A népdal-forma, az »első személyben« előadott genre természetesen közelébb hozza a típust a költőhöz, mint az objektív ábrázolást nyújtó életkép. A költő ha nem is teljesen, — de bizonyos mértékben azonosul hősével. Petőfinél a személyes kapcsolatot a genre-típusokkal láthattuk már az életképekben; ugyanezt a kapcsolatot mutathatjuk ki a genre-daloknál is. És ez a kapcsolat a rokonszenvvel, szeretettel bemutatott típusoknál éppoly döntő, éppoly intenzív, mint az ellenkezéssel, szatírával bemutatottaknál. Nazarenko megjegyzéseit az úgynevezett »lírai hős« elméletéhez teljes mértékben alátámasztja Petőfi viszonya pl. Ambrus gazdához vagy Pató Pálhoz. Nem holmi elvont, személytelen »lírai hős« nézi rokonszenvvel, humorral az előbbit, s maró, szatírai haraggal az utóbbit: hanem Petőfi, — az a Petőfi, akinek rokonszenve vagy haragja egyaránt *tipikus*, és az új, a fiatal Magyarország érzéseit, indulatait megszólaltató. Minél inkább személyes érzések, indulatok ezek, — annál inkább tipikusak, annál jellemzőbbek az új, a fiatal Magyarországra.

Az első személyben, benső monológ-szerűen, vagy önjellemzőként előadott genre-kép még akkor is a költő legszemélyesebb, leglíraibb álláspontját fejezheti ki, — ha a vele szöges ellentétű álláspontot szólaltatja meg. Példának említhetjük Arany János *A rablekkel*

című költeményét, mely szintén genre-kép, mégpedig: benső monológ-, illetve önjellemzés formájában, — de a genre-alakhoz éppen nem az együttérzés, hanem a megvetés vezette el a költőt. Ez a költemény egyébként művészi és ötletes megoldással úgy adja a »rablélek« szájába a panasz, a siránkozás szavait, — hogy azok egyszersmind a költő vallotta eszme, a forradalmi eszme dicsőítéseként hatnak. Ami a »rablélek« számára keserv és fájdalom, — az a költő és közönsége számára: öröm, dicsőség. »Ah! ez égő lángözönhöz Gyenge szemünk nem szokott«, — vagy: »itt a lég nyersebb, keményebb, A szellő fúvása metsz«, — vagy: »Mennyi küzdés! mennyi munka! Éber álom, hosszú éj... — ezek a felkiáltások a genre-helyzetben a »rablélek« sopánkodásainak minősülnek, — de a költő és az ország szemléletében épp ellenkező értelmük és értékük van. »Ami nektek keserv, — az nekünk öröm«, — ebben a mondatban foglalhatnók össze a *rablélek* eszmei tartalmát.

Láthattuk, Petőfinél is előfordulnak olyan genre-képek, melyek nem a költő egyetértését, együttérzését fejezik ki (ld. *Fürdik a holdvilág*...). De nem véletlen, hogy ilyen helyzet a genre-daloknál, s általában, a népdaloknál nem fordulhat elő. A sokat vitatott *A faluban utcahosszat*... hőse nyilván nem Petőfi, — de a »sírva vigadó« legény magatartása mégis, rokon az övével, — ez a magatartás épp az övéhez hasonló volta miatt válhatott lírai daltémává.

*Húzd rá, cigány, siralmasan,
Hogy magamat kisírhasam.
De majd ott az ablak alatt
Húzzatok valami vigat.*

Szembeszegülés a fájdalommal, a kapott seb dacos, büszke leplezése: ennyiben közös e népdal a borozó költeményekkel, — s ugyanemiat kapcsolódik is Petőfi konfliktusához, s e konfliktusból eredett lázadó, kihívó magatartásához. A kihívásra, mely a »veszett fene« idiótizmusában éppúgy megnyilvánul, mint a »falurossza« szerepével való ily lírai azonosulásban: a kortársak ugyancsak felhorkantak, s mi sem hunyhathunk szemet felette. »Szerepjátszásnak« tehát semmi köze ehhez a népdalhoz, — de annál több a köze Petőfi költői magatartásának, melyet ő a hűbéri Magyarország ellenében alakított ki. Horváth János joggal sorolja a genre-dalok közé *Az én torkom álló malom*... címűt, a *Meredek a pincegádot, az Ezrivel terem a ján a meggyet*, A *hegyoldalt venyigesor takarja* címűt, valamint a *Katona vagyok ént* is. Ezek a dalok típust elevenítenek meg, jellemeznek »belülről«, monológyszerűen, vagy lírai kifakadások módján, — és kétségtelen, hogy Petőfi nem személyes hőse e daloknak. De ha e dalok típusain végigtekintünk, lehetetlen észre nem vennünk, hogy Petőfinék ugyanolyan módon, s ugyanolyan okok miatt van lírai köze hozzájuk, mint a »veszett fenét« emlegető legényhez. Az »álló malom«, vagy a »meredek pincegádor« részei egy éppen nem »szalonképes« életörömet fejeznek ki, s fennkölt, borközi gondolatok helyett egész genre-komikus mivoltukban is tiltakoznak bármiféle nyűg és életkényszer ellen, — a »sorsharag« ellen, ha még ez csak feleségük »pergő rokkájával« látogatja is meg őket. Dacol még az *Ezrivel terem*... kissé pipogya »hőse« is, amikor abba a részegségbe menekül, melyet a dal ki nem mond, csak éreztet. Egészen másféle hangulat jellemzi azonban a *Katona vagyok ént*; ebben a dalban vád és keserűség foglaltatik, — a hűbériséget és a gyarmati helyzetet később már oly forradalmian támadó tematika előhírnökeként. A dal megkövetelte szüksévszerűsége is hozzájárul ahhoz, hogy a kiszolgált és kismizmizett öregkatona vádjában ne a megtört ember, — hanem a haragjában is fegyelmezett, de csak annál keményebb férfi indulatát érezhessük meg.

A népdaloknak az a csoportja tehát, melyet Horváth János a tematika sajátosságai miatt joggal nevez genre-daloknak: a népi-plebejus magatartásnak, az újat hozó, s a régi Magyarország ellen lázadó, azzal egyezkedni nem hajlandó költő magatartásának kifejezői.

A genre-képek és genre-dalok ábrázolta típusok mintegy csak szövetségesek, sorstársak, — a költői magatartás közvetett kifejezői. Önmagukban ők még nem hoznak újat, s ők maguk még nem is tekinthetők népi hősöknek. Petőfi azonban már a János vitéz létrehozása előtt megszólaltatja korának újtípusú emberét, népi hőst, — népdalai egyrészenek hőseként. Mielőtt azonban e hős alakjával megismerkednénk, figyeljünk föl arra az újtípusú érzésvilágra is, melyet ugyancsak a népdalok fejeznek ki, s mely e hős számára valóságos lírai légkört, éghajlatot teremt.

Ez az érzésvilág: a szerelem világa, mélabús vagy heves epekedése, dévaj udvarlása, — e népdalok érzelem-változatai a vágyódástól a féltékenységig terjednek. Középponti érzés: a szilárd, megrendíthetetlen szerelem; a mély, felbonthatatlan kötöttség, a »sírón túl is« ép kapcsolat, az egyetlen és összehasonlíthatatlan szerelmes becézése. Az érzelmenek ezt a rendíthetetlen szilárdságát és következetességét lehetjük majd föl János vitéznél, — s ezt a *Szeptember végén* jóslatában, fogadalmában is. Ezt az érzelmi következetességet méltán lehet párhuzamba állítani Petőfi eszmei, forradalmári következetességével. De mi az új ebben a szerelmi témakingsben? — kérdezhetné valaki. Nem ugyanezt éneklék meg a költők évezredek óta, — nem ugyanezt énekeltek meg Petőfi közvetlen költő-elődői is?

Ami új, — *forradalmian* új ezekben a szerelmes népdalokban, az: kifejezési módjuk népies volta. Petőfi szakít a szerelmi líra romantikus hagyományával, s a Cipruslombokban csak egészen sajátos okok miatt kanyarodik vissza hozzájuk. A népdal, mint a szerelmi érzés újszerű és adekvát kifejezőmódja, — ez a jelenség nem pusztán formai értékkel bír az 1848-at megelőző években. A népdal-forma üteme, kedvessége, tömörsége, képei, fordulatai: mindez vissza is hat a kifejezendő szerelmi érzésmódra, — mi több, ennek az érzésmódnak csakis ez az egyszerű és közvetlen, keresetlen és tiszta népdali kifejezés felel meg. Nem ok nélkül terjednek el széles körben Petőfi népdalai. És nem véletlen, hogy — Horváth János igen találó megfigyelése szerint (i. m. 63. l.) — 1844 lesz nála a népdalok »teljes virágzásának« kora. Ez az év különös tudatossággal mutatja meg Petőfi dacos, kihívó magatartását, a »városi« témákban is, ez az év nyújtja A helység kalapácsát és a János vitézt.

A Petőfi-népdalok szerelmi érzésmódja mint a *fiatal* Magyarország tipikus érzésmódja jelenik meg. Az átalakulás, melynek forradalmi viharadara Petőfi, nemcsak a patrióta és szociális eszméire hat ki, hanem a magánélet érzéseire, szerelemre és barátságra is. 1848 embere nemcsak másként gondolkodik, de másként is érez, mint akár a korábbi, akár a későbbi koroké. A *fiatal* Magyarországra jellemző, tipikus érzésmód nyilatkozik meg ezekben a népdalokban. E dalok az egész nép, az egész nemzet érzésének tipikus kifejezői. Épp személyes voltakban válnak azzá; azt, ahogyan Petőfi érezni, szeretni tud, az egész nép a maga érzelmeivel képes azonosítani. A lírai általánosítás legszebb példái a Petőfi-népdalok. Nagy jelentősége van annak, hogy e kor érzelmi életét az az érzésfajta jellemzi, melynek mélységéről, szilárdságáról, »srigig tartó« következetességéről a Petőfi-népdalok oly őszintén, naivan lelkesen vallanak. És nagy jelentősége van annak is, hogy ennek az érzésfajtának a népdal a leghívebb kifejezése.

Petőfi nem »szerepjátszásból« folyamodik a népdalhoz, hanem mivel az 1848 előtti Magyarországra, a *fiatal* Magyarországra jellemző, tipikus érzelmet leginkább a népdalban lehet tipikusan megszólaltatni.

A Petőfi-népdalok legfőbb sajátossága az a lírai realizmus, mely nemcsak a kifejezés valóságosságában áll, hanem az érzékek változatainak, árnyalatainak hű visszaadásában, sőt, a folyamatok tömör, jellemző érzékeltetésében is. A Petőfi által tipikussá fejlesztett érzésmódnak, a Petőfi-típusú szerelmi érzésnek is egyik jellemvonása a szenvedélyes, feltétlen odaadással járó, hirtelen felizzás, »villámcsapás-szerűség«. Mily pontosan és híven ábrázolja, fejezi ezt ki a *Befordultam a konyhára*, »égő pipa« — »alvó szív«, — »kialudott pipa« — »meggyuladott szív« játékos antiteziséivel, — és azzal a könnyedségében is oly szemléletes, valóságos mozzanattal, mely a hirtelen *gyulladt* érzést a *kialudt* pipa említésével szemlélteti. Ebben a képbén kimondatlanul is egy lélektani folyamat realista ábrázolása rejlik: a rácsodálkozás boldog döbbenetéé, melyben a legény elfelejti szívni a pipáját. Az ébredő szerelem kínos-édes kérdéseit, kétségeit is mily hű realizmussal, mily szűkszavú pontossággal szólaltatja meg az *A virágnak megtiltani nem lehet*, mely az »egymást űző gondolatokat« az őszi napfény és felhőárnyék váltakozásának képeivel érzékelteti.

A népdalok Petőfi e korszakának legfontosabb lírai mondanivalóját tartalmazzák. De fel kell figyelniük arra is, hogy ez a líraiság nem csupán népdalformát választ magának; már ebben a korszakban is fellelhetjük a Felhők-korszak nem népdalszerű, epigrammatikus formáit, a *Könnyeimben*; ez a ciklus árulkodik legvilágosabban Petőfi tapogatódzásáról, mely végülis a népdalformához, s a *Könnyeim* hangnemének ideiglenes félrehárításához vezetett. A *fiatal* Magyarország érzelmeinek tipikus kifejezéséhez ez a hangnem valóban nem segíthette hozzá Petőfit. De változnia kellett még annak a modornak is, melyet Csokonaitól, vagy a kollégiumi diákdalok archaikus stílusától kölcsönzött. Erre a modorra a korai (1842) *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... lehet példa. De a hangnem régiessége mellett itt már fel lehet figyelniük az ilyen féle népdalra valló ismétlésekre is:

*Járok, kelek én is zöld erdőben,
Nap lementén van gyönyörűségem,
Nap lementén, nap piros sugarán,
Amint játszik a lombok sudarán.*

Horváth János nem ok nélkül helyesen figyelmeztet bennünket (i. m. 80. l.), hogy ezt a költeményt megelőzi a tisztán népdalszerű *Mi haszna, hogy a csoroszllya*...

Petőfi népdalai a lírai, népies realizmus eszközeivel egy tipikus érzésvilágot fejeznek ki. De a népdalokban is, a genre-képekben is megtörténik már az első lépés annak a népi hősnek kialakítására, akinek egyéniségét egész gazdagsággal majd Kukorica Jancsiban formálja meg Petőfi. Feltűnő, hogy a genre-alakok közt, a népi élet kedélyes megszemélyesítői, a népdalok borisszái stb. szomszédságában már egy másféle típust is megtalálunk: a szabad embert puszták és legelők független fiát, a csikóst, a juhászt, — Kukorica Jancsi társait, illetve elődeit.

Ez a hős jelenik meg a *Lopott lóban*, — habár a betyár még nem bírhat azzal az erkölcsi nagysággal, amit János vitéz kiküzd magának. A genre-képek és népdalok előzménye a nagy elbeszélő költemény legfontosabb elemét nélkülözi: János vitéz »társadalmi« feladatának és szerelmi boldogságának szoros kapcsolatát. Vagyis, azt a kapcsolatot, mely Tündérország megszerzésének, Iluska visszaszerzésének feltételeként a Sötétség Országának, s minden »gonosz mostohának« elpusztítását jelöli ki. De a független, a szabad nép fiának arcképe új meg új vonásokkal gazdagodik az 1844-es évben; így, a *Hírös város az aafődön Kecskemét... genre-alakja*, a »szögénylegény«, aki süvegét »mindön ember előtt« meg sem emeli, tartalmaz már valamit János vitéz öntudatos büszkeségéből. Még közelebb áll János vitézhez a *Pusztán születtem... csikósa*, akiben a függetlenség és szabadság valami nyugodt, már a dactól is mentes összhangot hozott létre. E költemények ember-eszményének szilaj, büszke vonásai mellett bizonyos népdalokban a János vitéz-típus gyengédebb, líraibb jelei mutatkoznak meg. János vitéz emberi nagysága abban is áll, hogy egyénisége, jelleme többretű, gazdagabb, mint a genre-képek és népdalok bármelyik típusáé. Erő és gyengédség, merészség és erkölcsi tisztaság, önfeláldozás és hűség, — e sokféle vonások egysége az 1844 decembere előtt létrejött lírai, vagy kispikai természetben még sehol sem mutatható ki. De ami ott elszórtan, vagy egymagában bukkan fel, az János vitéz alakjában magasrendű egységbe rendeződik. Az ő alakja Petőfi típus-ábrázoló törekvéseinek éppoly koronája az első korszakban, mint az utolsóban Szilveszter, — illetve, lírai formában, Bem tábornok jellemzése. Líra és epika szoros kapcsolatban vannak Petőfinél; epikai alkotásai magukba olvasztják, s új, magasabb fokon fejtik ki mindazt, amit a líraiak kialakítottak.

A népmesei János vitéz létrejöttében különösen nagy részük van a népdaloknak. A szerelmi hűség — János vitéz egyik legszebb tulajdonsága — a tipikus erejével jelentkezik már a *Kakasszóra hajnal ébred... című népdalban*:

*Pedig én kakas nem vagyok,
Hanem filemile vagyok,
Egy a fészke, egy a párom,
Egyért élek a világon.*

De Kukorica Jancsi egynémelyik lelkiállapota is szinte előre készen jelenik már meg bizonyos népdalokban. A *Kis furulyám szomorúfűz ága...* a szerelmesét vesztett juhászlegény halálvágyát csaknem ugyanúgy fejezi ki, mint a *János vitéz. A Megy a juhász számdron...* szintén a Kukorica Jancsival történendők előképe. Az *A szerelem, a szerelem...* juhászlegénye ugyanúgy veszti el nyáját, mint Iluska szerelmese. Jancsi és Iluska szerelmét szinte előre megénekli az *Árvatányhaj a süvegem bokrétája...*, mely ugyancsak árva leányhoz szól, akinek külseje is megfelel az Iluskáénak:

*Gyönyörű kis szőke leány a kedvesem,
De hogy jó lesz, még abban sem kételkedem.
A kék virág tiszta búza között terem,
Mátkámnak is kék virág van a szemiben.*

Ha tekintetbe vesszük, hogy a *János vitéz* mily erősen átszővik a népdali elemek, — ha arra gondolunk, hogy egyes szakaszai népdalok kezdőképeivel indulnak, illetve népdalok módján zárulnak, s a párbeszédeknek, az érzelemfestéseknek, az egész előadásmódnak is népdal-jellege van: lehetetlen észre nem vennünk, hogy Petőfi típus-teremtő művészetének iránya már ebben a korszakban a *János vitéz* felé mutat.

Petőfi-tanulmányában Horváth Márton kifejti, hogy »Petőfi lényegében már 1844-ben kiharcolta a költészet forradalmát, még mielőtt a politika közvetlen hangja megszólalt volna nála« (Lobogó: Petőfi, Budapest, 1950. 197. l.) Ez a költői forradalom a »sorsharaggal szembeszegülő költeményekben, a genre-képekben, s a népdalokban egyaránt kibontakozott. Petőfi első korszakát tehát teljes egységben kell látnunk, — egységben, melyet költői magatartásának egységes volta szab meg. Ezt a magatartást a hűbéri Magyarországgal támadt konfliktus diktálta Petőfinél, — ez a magatartás éppoly igenlése a szabadságnak, s a nép diadalra juttatásának, mint a forradalmár Petőfié. Petőfi első, nagy költői élménye: a szenvedésnek, — és a népi élet melegének, gazdagságának megismerése volt. E megismerés birtokában képes csak optimista módon, bizakodón és töretlenül állni az összecsapást a hűbéri Magyarországgal. Első korszakának egész költészete egységesen szegezi szembe a régi Magyarországgal az újat, az öreg, nemesi Magyarországgal a fiatal, a népit. Ahhoz, hogy ennek az újnak, ennek a fiatalnak valóságát forradalmian és költőien megmutathassa: a típus-alkotás művészetéhez folyamodik, és genre-képeiben éppúgy, mint népdalaiban kifejezi azt a tipikus érzésmódot, megteremtí azokat a típusokat, melyek a *János vitéz*hez vezetnek el.

János vitéz, a népi, a fiatal Magyarország csodálatos hőse, felemelkedő, diadalmaskodó típusa csak *A borozó* után kibontakozó fejlődésből érthető meg.

5

Petőfi *költői forradalma* nem mehet végbe egy új, harcos ars poetica megteremtése nélkül. Fontos körülmény, hogy ez az ars poetica is az 1844-es nyár terméke, vagyis a népdalokat megtermő, s a János vitézt előkészítő hónapoké. (Ez a körülmény is tanúsítja, mily kevésbé állhat helyt Illyés Gyula megjegyzése az »álnépies kacabajkáról«!) Újszerű, forradalmi költői nézeteit Petőfi meglepő világossággal fejti ki *A régi jó Gvadányiban*. Ez a költemény nem csupán stílustanulat, — egyébként olyan stílusé, melynek Petőfinél nincs folytatása — hanem nyílt szembeszállítás a kortársi költészettel is :

*Ember azt sem tudja, hol tanultak nyelvet?
Beszédjek, nem tudni, magyar-e vagy német?*

Horváth János a stílus-idomulást dicséri e költeményben (i. m. 59. l.) — pedig annál fontosabb a stílus-támadás, a kor költészete ellen irányuló, melynek ez egyébként csak első rohama, — java még hátra van, *A helység kalapácsában*. *A régi jó Gvadányi* jelentőségét még aláhúzza, hogy közvetlen szomszédságában születik meg *Az utánzókhöz*, melyben Petőfi merészen hitet tesz a maga költői forradalma mellett, s leszögezi az újat hozó költői tett fontosságát :

*Azt gondoljátok : a költés székér,
Mely ballag széles országúton ?
Sas a költés ; hol nem járt senki sem,
Ő arra indul fennen, szabadon.*

A kitaposott utak elvetése, a merész, kockázatos szárnyalás igénye, a kezdeményezés alkotó öröme, — mindez ugyanannak a költői magatartásnak másik, — tudatosító, programadó oldala, melyet a fentiekben már elemeztünk. A költemény utolsó strófája kihívás is, — felhívás is, habár ez utóbbi még jóideig, Arany János felléptéig, hasztalan hangzik el :

*Fogj tollat és írj, hogyha van erőd
Haladni, merre más még nem haladt ;
Ha nincs : ragadj ekét vagy kaptaját,
S vágd a földhöz silány dorombodat !*

Az új költői program legfontosabb megnyilatkozása *A helység kalapácsa*, melynek genre-jellegéről már szóltunk, valamint arról is, hogy komikumát e mű azzal hozza létre, hogy a népdal-egyszerűséget igénylő témát heroikus-pathétikus, illetve szentimentális modorban adja elő. *A helység kalapácsa* program, — mégpedig visszájára fordított, mivel azokat a stílus-irányokat, irodalmi modorokat jelöli meg, melyeket Petőfi költészete félre fog söpörni útjából. Ebben a nagyszerű, ötletektől, remeklésektől sziporkázó műben az irodalomtörténet, és Horváth János éppúgy, mint Illyés Gyula, csak tréfát, játékot láttak. Pedig *A helység kalapácsa* elsősorban : kritika, — a régi Magyarország irodalmának kritikája. Az in-adekvát forma arra is figyelmeztet, mily kevésbé alkalmas a régi típusú irodalmi modor az új, népi tematika kifejezésére, — még ha ez csak egy kocsmai verekedést ölel is föl. *A helység kalapácsa* valóságos ellen-népdal, — olyan értelemben, hogy mindenütt a népdal eszközeivel ellentéteseket használja fel. Ahol a népdal tömörít, ott *A helység kalapácsa* terjengőssé válik, — ahol a népdal a leginkább kézen fekvő, többnyire természeti hasonlathoz folyamodik, ott e komikus eposz a lehetőségig messzire nyúl a metaforáért stb. Petőfi nagyfokú költői tudatosságát mi sem bizonyítja inkább, mint az, ahogyan a tulajdon költői módszerével homlokegyenest ellenkezőket ki tudja választani.

A helység kalapácsa természetesen, ezen túlmenően, általában, a régi stílus paródiája is. A »homerói jelzők« alkalmazásában aligha a kortársi példák lebegtek szeme előtt, — paródiázásukkal inkább a költészetétől ugyancsak távoleső antik hagyományt támadja. De *A helység kalapácsának* tanulmányozása, épp a visszájára fordított ábrázolásmód miatt, Petőfi legsajátosabb költői eljárásainak megértéséhez vezethet el bennünket. Már az első ének körülményes invokációjából azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy Petőfi a merész in medias res kezdést tartja helyesnek, ahogyan arra a *János vitézben* és az *Az apostolban* oly ragyogó példákat is nyújt. A minduntalan felesleges kitérők (pl. a két éhes pók harca a légy combjáért) csak méginkább aláhúzzák Petőfi valódi eljárását, mellyel a legrövidebb úton szokott célja

felé törni. Az, ahogyan itt egy-egy hasonlatát felduzzasztja (pl. a prédáját leső gólyamadár képe), még tudatosabbá teszi egyébként oly erőteljesen tömörítő művészetét. A végtelenen fennkölt és végtelenen triviális hasonlatok egymás mellé helyezése (pl. a »felhők hamuszín ponyvája«, — és a kivilágosodó konyha képe) az új költészet tiszta és egyszerű realizmusát igazolja. A személyes emlékekhez elkalandozás (pl. kisöccse és ő »házi kutyájukkal játszanak«) az egyébként mindig oly ép és élénk formaérzék ellenpróbája. Az alakok beszélgetésében megmutatkozó mulatságos aránytalanságok (pl. Harangláb vagy a kántor tirádái az egyik oldalon, — másikon pedig a »kevésszavú« bíró tömondatai) — annak a dialógus-módszernek ellenképei, mely a *János vitéz*ben vagy a genre-képekben érvényesül.

A *helység kalapácsa* visszajáról igazolja a *János vitéz*t. A nemnépies költészetnek ez a torzképe valóságos úttörés a népies költészet számára.

Petőfi első korszaka már megteremtette az új költészetet, s le is rakta ars poeticájának alapjait. Ez az egységes, és önmagában is zárt korszak nemcsak, hogy egy költői forradalmat visz végbe, — de tartalmazza a forradalmár Petőfi egyelőre még halovány vonásait is. Ezek a vonások már határozottabban mutatkoznak meg a *János vitéz*ben, — de forradalmi eszmiségének teljes megérlelődéséhez majd annak a válságnak leküzdtével juthat el Petőfi, mely a Felhők-korszak idején fakasztja fel sebeit, a hűbéri Magyarországgal való összecsapásában.

BESSENYEI ÉS KORA POLITIKAI FILOZÓFIÁJA

(1772—1780)

Ha Bessenyei egész ideológiai, világnézeti fejlődéséről — akár csak fő vonalaiban is — átfogó és hű képet akarunk alkotni, szükséges, hogy természetfilozófiájának vizsgálatát összekapcsoljuk a társadalomról és államról kialakított nézeteinek elemzésével. Figyelemmel kell kísérnünk, hogyan nő ki e nézetek rendszere a kor magyar társadalmának alapkérdéseiből, mennyiben alapul a politikai és osztályviszonyok helyes felismerésén és végül miféle reális vagy utópikus megoldáshoz jut el a jövő, a fejlődés távlataira vonatkozólag. Gondosan fel kell mérnünk eközben azt is, mi módon sajátítja el, dolgozza át vagy utasítja vissza Bessenyei az európai jog- és államfilozófia jelentékeny — esetleg nem is olyan jelentékeny — képviselőinek tanításait, mert így megismerkedünk azzal a készen talált gondolati anyaggal, amire saját elméletét (a késői művekben) építeni fogja. Értékezésünk alább közölt fejezeteiben, melyekben bécsi tartózkodása folyamán készült műveit vesszük szemügyre, különösen előtérbe fog kerülni ez a szempont, mert a bécsi esztendők — azt mondhatjuk — Bessenyei »tanulóévei«. Példátlan komolysággal és akaraterővel lát a tanuláshoz; az eredmény pedig, hogy kortársai között szinte egyedülállóan mély és széleskörű tájékozottságra, rendkívüli jártasságra tesz szert a politikai filozófia kérdéseiben is.

1

Amikor Bessenyei Bécsben már érettebb fővel tájékozódni kezd az osztrák udvar politikája, Magyarország s a birodalom viszonyának kérdésében, Mária Terézia és kormánya Magyarországgal szemben a minden fenntartástól mentes és egyre erőszakosabb gyarmatosítás politikáját követi már¹. Miután az osztrák vezető körök Táv- és Közkeletre irányuló gyarmatosítási tervei kudarcot vallottak (nem tudtak megállni az angol, holland és francia versenytársakkal szemben), gazdaságpolitikájuk súlypontját Magyarországra helyezik: itt akarnak kizárólagos, minden vetélytárral szemben biztosított fogyasztópiacot szerezni az állam merkantil politikája keretében — különösen Szilézia elvesztése után — egyre komolyabban fejlesztett osztrák ipar termékei számára. Köztudomású, hogy az osztrák vezető körök két, azonos irányba ható eszközzel érik el céljukat: egyrészt a vámtarifával, amely »a magyar kereskedelmi tőkefelhalmozást lefékezte és a magyar külkereskedelmet az osztrák kereskedőtöke szolgálatába állította« (133), másrészt annak érdekében, hogy a magyar tőkésipar gyenge kezdeményei is elpusztuljanak (138), »megtagadták az új manufaktúrák létesítéséhez kért kiváltságokat, igyekeztek tönkretenni a régebbi vállalatokat — még akkor is, ha udvarhű arisztokraták vállalatjai voltak . . .« (140). A gyarmati kizsákmányolásnak ez a rendszere azonban nemcsak arra irányult, hogy Magyarország kizárólagos felvevő piaca, hanem egyúttal kizárólagos élelmiszer- és nyersanyagtermelője is legyen az osztrák iparnak; az örökös tartományok így monopolhelyzetbe kerülvén, tetszésszerinti alacsony árakat diktálhattak, a behozatalt szempontjaiknak megfelelően irányíthatták: ezáltal megvédettek az osztrák nagybirtokosok érdekei is. Az osztrák gazdaságpolitika hármas »eredménye« tehát: a magyar

¹ A következőkben P. J. Zs. P.: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon* (Bp. 1952) c., az idevonatkozó kutatásokat kitűnően összefoglaló művére támaszkodunk: a zárjelbe tett számok e könyv lap-számaira utalnak.

kereskedelmi tőkefelhalmozás megakadályozása, hazai manufaktúrák kibontakozásának lehetetlenné tétele és a mezőgazdasági tőkefelhalmozásnak is erős korlátok közé szorítása. E hármas eredmény egyetlen célt segített elő: az osztrák burzsoázia minden eszközzel való erősítését (146—147).

Magyarország fejlődése — mivel az osztrák körök e helyzet *stabilizálását* tették hazánkkal szemben követett politikájuk elsőrendű feladatává — gazdaságilag és társadalmilag egyaránt megreked, megakad. Az egyoldalúan fejlődő mezőgazdasági árutermelés a XVIII. sz. második felében véglegessé teszi a majorsági gazdálkodás túlsúlyát: elősegíti ezt egyfelől a munkaerő jelentős szaporulata, másfelől a piaclehetőségek viszonylagos növekedése és megszilárdulása, az örökös tartományok és az országot megszállva tartó hadsereg fogyasztási szükségletei, valamint a gyakori hadikonjunktúra következtében (159). Katasztrófális következményekkel járt azonban ez a «fejlődés» a parasztságra, melynek kisajátítása erős iramot öltött, robotterhei az elviselhetetlenségig fokozódtak. A nép panaszok, perek özönével árasztotta el a hatóságokat s az állandó forrongás állapotában volt. 1753-ban Törő Pál és Pető Ferenc vezetésével zavargás tört ki Hódmezővásárhelyen; 1755-ben pedig nagyobb méretű lázadás robbant ki a Dráván túl, húszezer jobbágy részvételével. E felkeléseket vérbefojtották ugyan, de az általános parasztfelkelés veszélye egyre fenyegetőbbé vált. Az 1764/65-ös országgyűlésen megmutatkozott, hogy az osztrák udvar, melyet adósságainak fenyegető növekedése adórendszerének felülvizsgálására, modernizálására kényszerített, egyáltalán nem számíthat a rendek gazdasági támogatására: azok csökönyös merevséggel ragaszkodtak a nemadózás privilégiumához. Ilyen körülmények között az udvar számára egyetlen lehetőség maradt nyitva: politikailag félretolni a nemességet, úrbérendezéssel szabályozni a feudális munkaviszonyokat és korlátozni a magyar földesurak és gazdatisztiak túlkapásait, hogy az állam, mint «biztos és állandó adóalapra» (168), számíthasson a paraszt teherviselő képességére.² Ezért Mária Terézia jelentéseket kér a jobbágyok helyzetéről; ezek nyomán 1765-ben jobbágykérvények, küldöttségek tömege áramlik az udvar felé. Dunántúlt, Vasban, Zalában és Somogyban (különösen a nádor, Batthyány Lajos birtokain) jobbágyi mozgolódások, összecsődülések támadnak: az urak újabb felkelés hírére terjesztik, hogy megfélemlítették³ a királynőt. Ő azonban tovább folytatattja az adatgyűjtést (Raab udvari tanácsos ve-etésével) — végül mindennek eredményeként 1767 jan. 26-án kibocsátásra kerül az urbárium, melyről tömör, helyes jellemzést adtak már Acsády szavai: «nem csorbította és nem érintette a jobbágyintézmény veletjét s éppen azért orvosolta elfajulásait, hogy az intézményt magát fenntartsa».⁴ Ezen túlmenően az úrbérendezés legalizálta a majorsági gazdálkodás elterjedését, az addigi földfoglalásokat, — az úrbéri földet pedig megszabott korlátok közé szorította, melyen túl a jobbágyok nem terjeszkedhettek (163). További következménye volt az úbraosztásos földközösség maradványainak eltörlése (az urbáriális regulációk révén), egyszerűsödés a földesurak törekvése a közlegelők bekebelezésére s ezzel a parasztság kisajátításának erőszakos, rohamos fokozódása, ami végül elkerülhetetlenül vezetett a Horia-Cloșca parasztfelkeléshez és egyéb forradalmi megmozdulásokhoz. Alaplatannak bizonyul ezek során a parasztság «jó király»-illúziója, mert II. József «jobbágyvédő» politikájának — a jobbágyok kizsákmányolásának biztosítása mellett — csak «az volt a célja, hogy a parasztfelkelés rémével törje le a magyar nemesség ellenkezését» (173). Igazi vezető híján vérbefojtják a parasztság felkeléseit; — csak a francia forradalom hatására kifejlődő köznemesi ellenállás kezd majd közeledni a parasztsághoz, hogy egy történelmi pillanatra felcsillanjon a Habsburg-ellenes nemzeti egységfront reménye, — míg aztán a francia forradalom fejleményei visszavonulót nem fuvatnak a megrémült, Béccsel kompromisszumra lépő köznemesség fülébe: «a nemesi felülkerekedik benne a nemzeti felett, a reakciós legyőzi a haladót».⁵

Az itt vázolt történelmi helyzet rendkívüli szemléletességgel határozza meg Bessenyei államelméleti gondolkodásának kiindulópontját, kezdeti színvonalát. Ő Bécsben ugyanúgy nem ismeri fel az udvar elnyomó politikájának döntő, a nemzetre végzetes következményeit, ahogyan az adómentességéhez ragaszkodó, jobbágyait erőszakosan kisajátító, az osztrák ndvar pórázára fűzött birtokos magyar nemesség nem vesz róluk tudomást idehaza sem :

² Emlékeztetünk Mehring elemzésére, melyet a nagyfrígyesi abszolutizmus gazdasági alapjairól ad (*Lessing-legendá, I. 17. fej.*): «A király összeverekedett ugyan a junkerrel a paraszton, de nem a paraszttal. Másként akarta elosztani a paraszttól kipréselt értéktöbbletet, azaz a maga számára előnyösebben és a junkerek számára hátrányosabban. Frigyesnek a parasztság helyzetén javító szükségrendelkezései azt a célt szolgálták, hogy a parasztot, «a király és junker alapját, az éhezés és éhhalál keskeny határán tengessék» (i. m. 194, 188 p.). Nem kétséges, hogy Mehring értékelése alkalmazható az osztrák abszolutizmusra is, hiszen köztudomású, hogy Mária Terézia követendő mintaképet látott nagy vetélytársa belpolitikájában és nem egy intézkedésében erősen utánozta is.

³ Vörös Károly: *Az 1765/66-i dunántúli paraszmozgalom és az úrbérendezés. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711—1790, Bp. 1952, 373 sköv. 1.)*

⁴ Acsády Ignác: *A magyar jobbágyok története, Bp. 1950, 299. l.*

⁵ Kató István: *A magyar jakobinusmozgalom. Bp. 1951, 10. l.*

legfeljebb az urbáriumra morgolódvá⁶ (érdekei sérelmét látja benne!) megelegszik a »lusimus Mariam Theresiam« kétes oppozíciós szólamaival. Ugyanakkor azonban látni fogjuk, hogy Bessenyei helyenként igen mélyen bepillant az abszolutista politika hamis, demagóg mód-szereibe, leleplezve igazi tartalmukat: törekvést a fennálló helyzet mindenáron való stabilizálására. Első fontos műveiben azonban még nagy mértékben a »felvilágosult abszolutizmus« ideológiai befolyása alatt áll — az »Ágis« ennek művészi, a »Geschäfte der Einsamkeit« pedig elméleti kifejeződése.

Mielőtt azonban e két mű tárgyalásához fognánk, szükséges, hogy az itt nagy vonalaiban vázolt magyar fejlődésen túl világosan lássuk az újkori abszolutizmus lényegét, szerepét az európai történeti fejlődésben, mert hiszen ennek különös megvalósulási formájával találkozunk Ausztriában is a XVIII. sz. második felében. Marx és Engels többször foglalkozott az abszolút államforma osztálytartalmának kérdésével. Így a »Család, magántulajdon, állam kialakulása«-ban Engels arról szólva, hogy az állam mindig a gazdaságilag uralkodó osztály szervezete az elnyomott osztályok fékentartására, hozzáteszi: »Kivételesen azonban olyan korszakok is előfordulnak, amelyekben az egymással küzdő osztályok majdnem annyira egyensúlyban tartják egymást, hogy az államhatalom, mint látszólagos közvetítő, pillanatnyilag bizonyos önállóságra tesz szert mindkét féllel szemben. Példa erre a XVII. és XVIII. század abszolút monarchiája, amely a nemességet és polgárságot tartotta egyensúlyban.«⁷ Egy Kautskyhoz írt levelében Engels úgy határozza meg az abszolút monarchiát, mint »természetes kompromisszumot« a nemesség és a burzsoázia között, amely »kénytelen ennek folytán mindkét fél érdekeit megvédeni s mindkét fél felé kegyeket osztogatni.«⁸ A Kommu nista Kiáltvány pedig végigtekintve a burzsoázia történelmi szerepén, rámutat arra, hogy a burzsoázia »a rendi vagy abszolút monarchiában a nemesség ellensúlya s általában talpköve-a nagy monarchiáknak.«⁹ Ezeket az útmutatásokat összefoglalva a *Nagy Szovjet Enciklopédia*¹⁰ a következőket állapítja meg az abszolutizmus jellegéről és történeti funkciójáról: Az abszolutizmus a rendi monarchiát felváltó állam legmagasabb és utolsó stádiuma, melyet a legnagyobbfokú politikai centralizmus jellemez. »Az abszolutizmus legfőbb feladatát, az antifeudális erők elnyomását, — kettős úton teljesítette. Egyrészt kiméletlenül elnyomta és minden módon megelőzte a népi tömegmozgalmat. Főfunkciója a néptömegek, a paraszti-plebejus oppozíció megfékezése volt. Az abszolutizmus másrészt azt a politikát folytatta, hogy leválassa az antifeudális tábornót és a saját oldalára csalogassa át a burzsoáziát, amely akkor objektíve az egyetlen olyan erő volt, mely képes volt az antifeudális forradalom vezetésére.«¹¹ Az abszolutizmus fennállásának kezdeti szakaszában kedvezett a kapitalista rend fejlődésének (merkantilizmus) és a rendi monarchiához viszonyítva, haladó szerepet játszott. A kereskedelem és ipar fejlődése az uralkodó új jövedelmi forrásait hozva létre, előidézte a rendi képviselői szervekkel való pénzügyi függetlenségének megerősödését és megkínnyította a hatalmas, csak neki alárendelt bürokratikus közigazgatás és az állandó hadsereg felállítását. Az adók rohamosan megnöttek. Az uralkodó, miután a rendi képviselői szervekkel való függését felszámolta, nem is hívta össze őket és nem is számolt velük. A hatalom támasza a bürokrácia és az állandó hadsereg lett. . . . Az abszolutizmus Németországban az apró államokban uralkodó despotizmus sajátos jellegét öltötte magára, ami csak megerősítette az ország politikai széttagoltságát; de a XVIII. sz. végén a nagyobb államokban (Poroszországban, Ausztriában) az abszolutizmus teljesen tipikus vonásokat visel. Abban a mértékben, amint a kapitalista életforma megérett, az abszolutizmus a burzsoázia védelmezőjéből akadályá vált további fejlődésének útján. . . . Azokban az országokban, ahol a kapitalista fejlődés lassabb volt, a burzsoázia hajlandó volt közeledni a nemesi abszolutisztikus államhoz, s az abszolutizmus a XVIII. sz. második felében a maga részéről néhány reformmal, köztük agrárreformokkal és a felvilágosult abszolutizmus álarcá alá rejtett politikai demagógiával bénította meg a burzsoázia politikai oppozícióját.

Ami már most a »felvilágosult abszolutizmus« teóriáit illeti, ezeknek osztálygyökerét mélyrehatóan vizsgálják meg Volgin akadémiikus megjegyzései¹²: az abszolút monarchiának ez a látszólagos függetlenedése a feudális társadalom uralkodó osztályaitól, talaja annak a polgári idealizálásnak, mely az abszolutizmust olyan erőnek állítja be, amely meg tudja javítani a feudális társadalmat és a polgárság igényeinek megfelelően el tudja hártani az akadályokat a fejlődés útjából. A monarchiának ez az idealizálása arról tanúskodik, hogy

⁶ Szabó Dezső: *A megviek ellenőrlése Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben*. Bp. 1934. (*Ért. a tört. tud. köréből*, XXV. 3.) Vörös Kérvény megállapítása szerint a kisbirtkosok kudarcba fulladó ellenállása később nabyirtók- és osztrákelleres magatartássá fejlődött át (*i. m.* 382. l.)

⁷ Marx—Engels: *Válogatott művek*, Bp. 1949. II, 316. l.

⁸ Marx—Engels: *Válogatott levelek*. Bp. 1950. 474. l.

⁹ Marx—Engels: *Válogatott művek*, ld. kiad. I, 12—13. l.

¹⁰ 2. kiad. Moszkva, 1949. I, 31—32. l.

¹¹ *Voltaire*. Sztauti i matyeriali. Pod red. akad. V. P. Volgina. Moszkva—Leningrád 1948. 9. l.

a polgárság még nem érzi magát elég erősnek, hogy a nép élére állva ledöntse a régi uralkodó osztályokat és maga vegye kezébe a hatalmat. Masrészét ez az idealizálás arról is tanúskodik, hogy a polgárság még nem tudatosította magában azt, hogy érdekei összeegyeztethetetlenek a feudális renddel. A polgárság lehetségesnek tartja a kompromisszumot és a kompromisszum alapján az együttélést a régi uralkodó osztályokkal.

Anélkül, hogy ezeket az átfogó megállapításokat gépiesen rá akarnók húzni a magyar helyzetre, megállapítható, hogy az osztrák abszolutizmus politikai taktikájának lényege, főcélja Magyarországon nagyon is hasonlít ezekhez az általános keretekben megragadott alapelvekhez. Hiszen alaptörvénye itt is a feudális és antifeudális erők szembeállításának felhasználása volt, saját feudálabszolutista államrendszere és fennálló gyarmati viszony megszilárdítása érdekében. Ugyanezért óvatos taktikával el kellett háritania, le kellett vezetnie az esetleg forradalmi »megrázkódtatásokban« kirobbanó társadalmi feszültséget, tehát kénytelen volt egyszerre mind *fékezni*, irányítani és megfelelő korlátok közt tartani ezt a szembenállást.¹² Azonban nálunk ekkor az egyetlen jelentékeny antifeudális erő a jobbágyság lévén, az udvar ennek ellenállását igyekszik — láttuk, milyen sikerrel! — lefékezni reformkísérletei révén; egyúttal ezt az osztályt akarja bázisként megnyergelni az idegen abszolutizmussal szembenálló közepnemesség ellenében. Másfelől ugyancsak nem valogat az eszközökben, hogy megtörje ezt a szembenállást: a főnemességen túl aulikusá akarja változtatni, az udvar körébe akarja vonni a közepnemességet (ezt a célt szolgálta volna Mária Terézia eredeti elgondolása szerint a nemesi testőrség is). Nem rajta múlt, hogy a dolog másképpen ütött ki: ennek egyik legtanulságosabb, eredményeiben és kudarcaiban egyaránt legvonzóbb példája éppen Bessenyei fejlődése.

2

Brutális anyagi eszközökön kívül rendelkezésére állott azonban az osztrák abszolutizmusnak egy olyan bonyolultabb, finomabb ideológiai fegyver, amelyet speciálisan a magyar köznemesség ellenállásának megtörésére, gondolkodásának átférfálására akart igénybevenni: állam- és jogelmélete, valamint merkantilista közgazdasági teóriái. Nem lesz érdektelen megfigyelni — mielőtt e teóriák jellemzéséhez fogunk, — milyen szívós kereszttül meggyökereztesse, elterjessze a politikai gyakorlatát igazoló *természetjog* tanait.

Már 1760-ban, mind az esztergomi káptalanhoz, mind a nagyszombati egyetem felügyelő hatóságához intézett leiratában kötelezővé teszi a királynő a természetjog tanítását.¹³ A jezsuiták azonban dogmatikai kifogásokat tettek az udvar részéről előírt természetjogi kompendium ellen. 1769-ben újabb javaslatot dolgoztatott ki Mária Terézia Borié államtanáccsossal: tervezete élén a »ius naturae et publicum universale« áll, legfontosabb jogi tantárgyként (57). Ezzel párhuzamosan érdekesen alakul a magyar közjog tanításának kérdése. Festetich Pál gróf, a királyhoz hű embere, ellenzi e tárgy tanítását, mert a kényes kérdések sorának felvetődését eredményezné, melyekben »nagyon nehéz lenne úgy megállapítani a tételt, hogy az se a legmagasabb szolgálatnak hátrányával ne járjon, se a közönség a tételnek ellent ne mondjon« (61). Érdemes idézni Gebler államtanácsos idevonatkozó szavait, aki korainak tartja a magyar közjogi tanszék felállítását, mert »az általános közjog és a politico-cameralis tudományok tanárainak előbb el kell a magot vetniök jobb elvekhez és majd ha ezek lassanként gyökeret vernek, a mai hibás magyar alkotmány más alakot fog felvenni« (63).

Az 1770-es »norma studiorum« kötelező tankönyvnek írja elő Martini két tankönyvét: *De lege naturali positiones* (1767) a természetjog, a *Positiones de jure civitatis* (1768) című pedig az általános közjog és nemzetközi jog tanításának alapjául. A politico-cameralis tanszéken Sonnenfels *Grundsätze der Pölitzey-, Handlungs- und Finanzwissenschaft* c. műve lett az oktatás vezérfonala. 1775/76-ban azonban az egyetemet felülvizsgáló bizottság azt találja, hogy a természetjog tanára »nem elég buzgó« (előadásait négyen hallgatták!) és »ezt a leghasznosabb, sőt legszükségesebb tudományt Nagyszombatban meglehetősen elhanyagolják« (106). A kar megadja ennek magyarázatát: az ifjúság nagyobb része szüleinek azzal az utasításával jön Nagyszombatba, hogy csakis a magyar jogot hallgassa... Nyilvánvaló tehát a magyar köznemesség ellenállása a Bécsből importált természetjogi diszciplínával szemben;

¹² Ez a »nemességellenes, de jobbágylázadástól féltő hangulat« természetesen 1790-ben éri el csúcspontját az udvarban. (A részletekre vonatkozólag l. Bertász Jenő: *A magyar jobbágyszerzés és a lécsi udvar*. A Magyar Tört. tud. Intézet Évkönyve, Bp., 1942. 392. sköv. 1. Az udvar és a magyarországi polgárság viszonyának alakulását kísérő végig Mályusz Elemér: *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*. A Bécsi Magyar Tört. Intézet Évkönyve, I, Bp., 1931. 225 sköv. 1.)

¹³ L. Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története*. Bp. 1936. 38. l. A zárjellebe tett számok e mű lapszámaira utalnak.

ennek elejét veendő, a »Ratio Educationis« ajánlatosnak tartja, hogy a tanulók már a 3 osztályos alsó gimnáziumban megismerkedjenek a természetjog elemeivel, mert az magában foglalja »a jó polgári kötelességeket« (109). A gimnáziumok utolsó osztályában pedig már kötelező e tantárgy.

II. József, aki az egyetem jogi karát a hivatalnoki pályára előkészítő praktikus iskolává alakította, reformjaiban Sonnenfels javaslataira támaszkodva, a természetjog mellett nagyobb súlyt fektetett a közgazdasági és közigazgatási: »politia és cameralis tudományok« oktatására (155).

Fordulatot csak az 1790/91-es országgyűlés kezdeményez majd a természetjog hazai tanításában: Vay István reformjavaslata a természetjog fogalmát az emberi jogok (!) és kötelességek előadására korlátozza, másrészt megtisztítandónak tartja mind az anarchia (!), mind a despotizmus elveitől (187—188). Ugyancsak szükségesnek tartja a nemzeti szempontok érvényesítését a politikai és kameralis tudományok oktatásában. E javaslatokra azonban sötét pontot tesz a korlátlan reakció szellemében fogant helytartótanácsi rendelet 1795-ben, mely arról nevezetesen, hogy megtiltja Kant »veszélyes« elveinek tanítását és mindenben visszaállítja a jog oktatás régi rendszerét: a természetjog és nemzetközi jog tan-könyvéül ismét Martini műveit írja elő.

Lássuk már most, melyek a fővonásai ezeknek az údvar részéről ilyen erőteljesen favorizált Martini-, ill. Sonnenfels-féle elméleteknek?

Martini művei már a természetjogi iskola késői, erősen hanyatló korszakának termékei; annak az időszaknak, mikor ez az indulásban lendületesen racionalista és teológia-ellenes jogfilozófiai iskola professzori katedrafilozófiává változott a »felvilágosult« német kisebbedelmi abszolútizmus egyetemein, tanáira udvari tanácsosi cím várt,¹⁴ egykor merész dedukciói jogi tézisek rendszerévé merevedtek, harcok logikája meddő matematikai módszerre satnyult, iskolás kategóriák és terméketlen distinkciók skolasztikájává sekélyesedett. A természetjog alapfeladata ekkor már az abszolútizmus elméleti erősítése, tudományos igazolása: ezt a feladatát egyszerűen úgy oldja meg, hogy erkölcsi és jogi *indokok* rendszerét tákolja össze az abszolút uralkodók alattvalóikkal szemben gyakorolt hatalmi megnyilvánulásai számára. Irányító elve ezért: minden elméletileg lehetséges és elképzelhető cselekedetet egy jogi rendszer kereteibe beilleszteni. Ennek a követelménynek a logikája tette a természetjogot — ebben a fázisban — a fennálló, pozitív jogállapotot alátámasztó szolgáló-elméletté, mely búcsút mond egykori forradalmi-deduktív, a pozitív jogot saját normáihoz hozzámérő s azt a feltörő burzsoázia igényeinek színvonaláról bíráló elvi magáslatainak.¹⁵

A hanyatlás csírái már a természetjog első nagy rendszerezőjének, Martini alapvető forrásának, Pufendorfnek műveiben fellelhetők.¹⁶ Talán legszemléletesebben az »imbecillitas« fogalom kiképzése — rendszere egyik tartópillére — világít rá elmélete meghatározó gyökereire. Keresve azt a legfontosabb motívumot, mely az embert természeti állapotának elhagyására, társadalomalapításra készítette, Hobbes-szal szemben a grotiusi »appetitus societatis«-elvre támaszkodik ugyan, de azt nem tartja kielégítőnek: nézete szerint az ember társulékony természete nem ösztönszerű adottság, hanem értelmi felismerésen, mégpedig az ember önnön gyengeségének értelmi felismerésén alapuló (dictamen rectae rationis) legfőbb természetjogi alapelv. Az elszigeteltségében gyenge és esendő egyén a társadalom viszonylataiban mintegy kiegészül, teljesértékűvé válik éppen ama biztonság eredményeként, melyet számára a társadalom nyújtani képes. Ebből következik a »Loi fondamentale du Droit Naturel«: »chacun doit être porté à former et entretenir, autant qu'il dépend de lui, une Société paisible avec tous les autres, conformément à la constitution et au but de tout le Genre Humain sans exception.«¹⁷ E gondolatmenet mögött lehetetlen fel nem ismerni a német abszolútista feje-

¹⁴ Martini is megkapta ezt a méltóságot 1764-ben, miután 1754-től a természetjog tanára a bécsi egyetemen, 1759-től könyvcenzor és 1761-től kezdve Józsefnek, Lipótnak, Ferdinándnak stb. udvari neve-lője lett. 1782-ig látta el egyetemi teendőit: ekkor államtanácsossá nevezték ki. II. Józsefnek büntetőjogi kérdésekben főtanácsadója, Lipót a törvényhozási bizottság elnökévé teszi. 1800-ban halt meg. (L. Rössler, H. — Günther, F.: *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*. München 1953. 559. l.)

¹⁵ V. ö. Mitteis, Heinrich: *Über das Naturrecht*. Berlin 1948, Akademie-Verl. 25. l.

¹⁶ Ami Pufendorf módszerét illeti, azt már a XVIII. században élesen megbírálta d'Aguessseau. Grotiuszal veti össze: »Vous y trouvez (chez Grotius) des idées moins abstraites, mais plus nobles... que la dialectique j'ai presque dit la scolastique de Puffendorf: car il a traité la politique à peu près comme les auteurs scolastiques traitent la théologie. (Instructions sur les études propres à former un magistrat, 1716. Idézi Derathé, R.: *Rousseau et la science politique de son temps*. Paris 1950. 67. l.)

¹⁷ Barbeyrac fordításából idézzük: *Le droit de la nature et des gens*, liv. II. chap. 3. § 15. Basle, 1732, I. köt. 195. l. (A latin eredetiben: »inde fundamentalis lex naturae haec erit: cuilibet homini, quantum in se, colendam et conservandam esse pacificam adversus alios socialitatem, indoli et scope generis humani in universum congruentem.« (S. Pufendorfii *De jure naturae et gentium*, Amsterdam 1688. 143. l.) Idézzük az »imbecillitas«-ra vonatkozó klasszikus helyet is: »Praeter hanc amorem sui, studiumque seipsam omnibus modis conservandi, deprehenditur quoque in homine summa imbecillitas, atque naturalis indigentia, ut si homo solus absque ullo auxilio per alios homines accedente, in hoc orbe destitutus concipiatur, vita ipsi in poenam data videri possit.« (i. h. 142. l.)

delemségekben élő polgárság »biztonságos« helyzetét: egyfelől kvietisztikusan elfogadja önmaga fölött az állam protekcionizmusát és saját gazdasági tevékenységének merkantil korlátok között folyó támogatását, másfelől belenyugszik abba, hogy ennek fejében politikailag is gyámság alá helyezte magát, olyan politikai hatalom gyámsága alá, amely alattvalói feudális kizsákmányolására, sokszor azok közönséges árubocskoltására alapítja roskatag gazdasági egzisztenciáját.

Ily módon tehát Pufendorfnál, Martininál is a társadalom (Grotiusnál még természetes adottság, mint az ember természetében bennerejlő, meghatározó ok) az állam célfogalmában oldódik fel, a természetjog megvalósulásának eszményi — és egyedül lehetséges — terepéül az állam lép elő, a »droit naturel« »loi naturelle«-lé változik, »qui convient si nécessairement à la Nature Raisonnée et Sociable de l'Homme, que sans l'observation de cette Loi il ne sauroit avoir parmi le Genre Humain de Société honnête et paisible.«¹⁸ Az így értelmezett »loi naturelle« akadálytalanul tehető meg egy olyan norma- és kötelességrendszer alapjául, amely szemelláthatólag az államélet viszonyainak szabályozását célozza és többé már nem az individuumok természetéből folyik, hanem azok mellé, illetve fölé van rendelve; ahogyan E. Wolf mondja, parancsoló módba tevődik át.^{18a} De ennek a változásnak a következményeként a természetjog morálfilozófiába, az »emberi kötelességekről« szónokló lapos elmélkedésbe fullad, melynek egyetlen, nagyon is negatív célja: az egyén mozgásszféráját erkölcsi normákkal körülhatárolni, ennek segítségével törekedni a társadalmi méretű súrlódások lefékezésére s így a feudális abszolutizmus számára kiegyenlítő, az ellentéteket elviselhető határig tompító modus vivendi-t találni.

Pufendorf rendszerének ezt a főtörekvését előrevetíti már kiindulása, a természeti állapot és az ott uralkodó szabadság jellemzése. »L'État de Nature s'appelle aussi la Liberté Naturelle — írja, — parce que l'on y conçoit chacun comme maître de soi-même et indépendant de toute autorité de ses semblables, avant qu'il y ait été assujéti par quelque acte humain. D'où vient aussi que, dans cet état-là, chacun passe pour égal à tout autre dont il n'est ni sujet ni maître.«¹⁹ Az egyenlőség tehát a tökéletes egyéni függetlenség állapotában realizálódik: főismérve a »libertas a subjectione«. Martini híven visszhangozza a tételt: »Ex naturali hominum aequalitate, eorum quoque libertas a subjectione, seu independentia ab cuiusvis alterius hominis arbitrio intelligitur.« (*De lege naturali positiones*, 1778, § 142.) Számára azonban már nem merül fel ez állapot történeti ténylegességének kérdése (ami még Pufendorfnak és Leibniznek is hosszas fejtörést okoz), — megelégszik azzal, hogy logikai elvontságában tételjeze, ama vészterhes következtetés premisszájaként, hogy a társadalmi állapot viszont az egyenlőtlenség s a vele szükségszerűen összefüggő politikai *alávetettség* állapota.²⁰

A két »status« közé megszokott, a XVIII. század végére már kitaposott hidat ver a szerződéselmélet mechanizmusa. Pufendorf idevágó — eléggé nehézkes — elképzelésin (pactum unionis és subjectionis; a kettő között »decretum circa formam regiminis«) Martini csak lényegtelen egyszerűsítést hajt végre, amennyiben egyesíti a Gesellschafts- és Herrschaftsvertrag-ot: »unicum pactum subjectionis, quo singuli voluntatem suam universis submittant, vel quod idem est, pactum unionis civilis ad essentialiam civitatis generatim acceptae sufficienter« (*Positiones de iure civitatis*, 1773, cap. II, § 38). Az itt felmerülő kérdés — minden szerződéselmélet Achilles-sarka a XVI. század monarchomachusai óta — azonban nem az efféle distinkciók körüli skolasztikusan terméketlen vitában, hanem a *népszuverénitás* elismerésének kérdésében csúcsosodik ki.

Minden szerződéselméletben benne rejlik ugyanis annak a — megfelelő társadalmi konstelláció esetén forradalmi visszhangot nyerő — következtetésnek a csirája, hogy a szuverénitás forrása, alanya, hordozója végső soron maga a társas állapotba lépő nép, pontosában annak alkotórészei, a társuló individuumok.²¹ E következtetés súlya alól Pufendorf és Martini sem vonhatja ki magát: minden tőlük telhetőt megtesznek azonban azért, hogy

¹⁸ Barbeyrac *id. ford.*, liv. I. chap. 6. § 18. (*id. kiad.* 113. l.) A latin eredetiben: »illa (lex naturalis) est, quae cum rationali et sociali natura hominis ita congruit, ut humano generi honesta et pacifica societas citra eandem constare nequeat.« (*id. kiad.* 77. l.)

^{18a} Wolf, Erik: *Grotius, Pufendorf, Thomasius*. Tübingen 1927, 88. l. Gondoljunk Pufendorf másik nagy művének címére: *De officio hominis et civis juxta legem naturalem* (1673), amit igen találóan fordított le Barbeyrac: *Les Devoirs de l'homme et du citoyen*. Tels qu'ils lui sont prescrits (!) par la Loi Naturelle.

¹⁹ Barbeyrac *id. ford.*, liv. II, chap. 2. § 3. (*id. kiad.* 154. l.) A latin eredetiben: »ille status nomine naturalis libertatis venit, dum quilibet citra antegressum humanum factum sui juris potestatisque, ac nullius alterius hominis potestati subiectus intelligitur. Quo ipso etiam quivis civis alteri, cui neque ipse subiectus est, neque eundem sibi subiectum habet, aequalis habetur.« (*id. kiad.* 108. l.)

²⁰ Már O. Gierke felismerte, hogy Pufendorf »societas inaequalis«-konceptiója, melytől egyúttal az állam születését is számitja, az abszolutista politikai rendszerhez való illeszkedés eszközeként értékelendő (I. *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*, Breslau 1880, 104. l.).

²¹ V. ö. Gierke, *id. m.* 107. l.

e gondolatmenetet semlegesítsék, megfosszák legveszélyesebb mérgefogatól: az ellenállási jog proklamálásához vezető fordulattól. Hiába jelenti ki tehát Pufendorf, hogy a pactum subjectionis kölcsönös kötelezettségeket foglal magában, mert »salus populi suprema lex esto«²², hiába továbbá Pufendorf polémiája a Hobbes-féle »donatio-elmélet«-tel (mely szerint az államalapításkor a társulót egyének valamennyi joga, mintegy ajándékként, visszavonhatatlanul az állam szuverenitására száll), — hiába hangoztatja Martini is: »ii, quorum se imperio submiserunt singuli patresfamilias, dum hanc subjectionem acceptant, iam eo pso tacite simul repromittunt curam salutis publicae ; adeoque ad eum civitatis finem assequendum se obligant« (Pos. de iure civ. § 239), — e megállapítások fogatlan erkölcsi maximák maradnak, mert a szuverenitás gyakorlása e gondolkodók álláspontja szerint már nem a népet illeti, nem lehet a nép kezében. Csak Rousseau-nak a szuverenitás elidegeníthetetlenlenségéről szóló tétele (a hobbesi elmélet diametris ellentéte) sürítheti össze majd ezeknek az előfeltételeknek legvégső, forradalmi következtetéseit, míg a Pufendorf-féle »népszuverenitás-elmélet« (nevezhetjük-e annak?) szükségszerűen abszolutista elvek zátonyára fut; a nép még az alkotmányos monarchiában sem lehet uralkodójának bírja: »tout cela ne diminue rien du Pouvoir absolu, et n'empêche pas que le choix des moyens propres à procurer le salut et l'avantage de l'État, ne soit laissé à son jugement et à sa disposition, aussi bien que la manière de les mettre en usage... Car l'État ne veut rien que par la volonté du Roi«²³. Martini még élesebben fogalmazza meg ezt a nézetet: »enimvero quoniam reapse tyrannus existat, definire eo difficilius est, quo minus convenit subiectis iudicium de imperante ferre« (Pos. de iure civ. cap. XI, § 385). Az a monarcha, aki tirannussá vált, nyilvánvalóan esztét veszttette: ezért nem gyűlöletet, hanem szánalmat érdemel. A fegyveres ellenállás jogát Martini természetesen kategorikusan tagadja (id. m. § 379).

Abszolutista alapelveihez híven, Martini annyira abszolutizálja szuverenitásfogalmát, hogy az átfogja, magába szippantja az államélet minden területét; társadalomdefiníciója is ugrópontul szolgál a szuverenitás lehető legtágabb, egyetemes értelmezésére: »coetus hominum sui iuris sub eodem communi imperio securitatis fruendae causa colligatus, civitas est« (Pos. de iure civ. § 9). A »securitas« egyedüli letéteményese és megvalósítója pedig az »imperium« (majestas), melynek feladata »actiones omnium subditorum ad communem securitatem pro arbitrio dirigendi« (u. o. § 50). Ezért az imperiumot illeti a törvényhozás, politia és potestas exsequens valamennyi joga; a törvény sem más, mint »voluntas imperantis sufficienter declarata« (u. o. § 70).

Világos, hogy Martininál és elődeinél a szuverenitás és az azzal szinte egybeeső állami cél fogalmainak ilyen korlátlanlanná tágítása egyedül az állami intervencionizmus szankcionálását szolgálja a politikai filozófia eszközeivel; de itt keresendő »matematikai« módszerük meddő circulus-jellegének meghatározó oka is. A rendszerük középpontjába helyezett célfogalmat (a »communis securitas«-jelszót,²⁴ mint a »salus publica« alapfeltételét) ugyanis nem transzcendens, megvalósulásra váró elvként fogják fel, nem irányjelző eszményt látnak benne, hanem immanens, az állam tevékenységében már eleve bennrejlő, adott tendenciaként kezelik, amelyet a kutatóknak csak újból ki kell bogoznia, fel kell ismernie az élet sokszínű jelensége mögött, mert ebből a felismerésből akadálytalanul, deduktíve levezetheti (sőt: kell levezetnie) elméletének főtételeit.

Ebben az összefüggésben jelentéktelenedik el Martini állásfoglalása az államformák kérdésében: »tárgyilagossága«, mellyel kitér a Bodin óta annyit hánytorgatott »legjobb államforma« problémája elől és egyáltalán nem ajánlja egyedül üdvözítő és célravezető államformaként az abszolút monarchiát, Concha Győzött is megtévesztette.²⁵ Azonban — hogy a XVIII. sz. terminológiájának keretében maradjunk — elméletének »hallgatólagos« tanulságai túlharsogják »kifejezett« tételei hiányát. A fentiek után szükségtelen annak bizonygatása hogy rendszerének egész nehézkedése az abszolút monarchia irányába mutat, fogalmi közt idegen test a demokrácia vagy arisztokrácia. Ezenfelül az államforma fölötti vita számára — mint ezt rendszerre logikája megszabja, — nem egyéb pusztán formai vitánál: ezért is tartja hiábavalónak. Szemléltetően bizonyítja ezt az a fából-vaskarikajáték, melyet a »kevert« államformák 16 (I) fajtájának elsorolásával úz, — olyan államformákat említ itt, mint az

²² De officio hominis et civis. 1673. lib. II. cap. 11. § 3.

²³ Barbeyrac id. iord., liv. VII, chap. 6. § 10. (id. kiad. 301—2. l.) A latin eredetiben: »ejusmodi permissa haudquaquam absolutum imperii delibant; adeoque rex per eadem obligatur quidem ad imperium bene gerendum: quam autem modum, quaeve media ista finis producendo sit usurpaturus, in ipsius iudicio et arbitrio relinquatur... Nam utique omnia quae vult civitas, vult per voluntatem regis« (id. kiad. 731, 733. l.).

²⁴ Ez a jelszó — állapítja meg O. Gierke, — »melyet ugyanannyira tekintettek az abszolutizmus korlátjának, mint hatalmi eszközének, azzal az erővel ruházta fel az államot, hogy a természetjogi eszmékörön belül egyre jobban háttérbe szorítsa az igazságosság gondolatát a célszerűség elvével szemben« (id. m. 301. l.). — A jellemzett módszer pedig — H. Thieme megállapítása szerint — »a pozitív jogtól való burkolt függésre vezet.« (Die Zeit des späten Naturrechts. Zschr. f. Rechtsgesch. Germ. Abt., 1936, 222. l.)

²⁵ A 90-es évek reformeszméi és előzményeik. Bp. 1885. 16. l.

»Aristocratico-democratica«, »Democratico-aristocratica«, vagy éppen »Democratico-monarchico-aristocratica«, »Democratico-aristocratico-monarchica«, sőt »Monarchia aristocratica et democratica aequalis«.

Míg az államforma kérdésének ilyen »tárgyilagos« kezelése láthatóan az abszolutista gyakorlattól való függés *burkolását* célozza, van ennek az elméletnek egy olyan ága is, amely brutális nyúltsággal, leplezetlenül tárja fel az abszolút monarchia valóságos, diktatórikus funkcióit, népelyomó gyakorlatának egész extenzív szélességét. A »Polizeywissenschaft« névre keresztelt tudományágra gondolunk itt (magyarra közigazgatás-, rendészet-, rendőrség-tudománynak lehetne fordítani), melynek apostola, megalapítója Martini tanítványa, Sonnenfels József, 1763-tól a politika tanára a bécsi egyetemen. Államelméleti fejtegetéseinek élére (l. »*Grundsätze der Polizey-, Handlung und Finanz*« [1765—1767] c. művét) a »Polizey« studiumát állította: ezzel, mint látni fogjuk, az abszolút monarchia legtúlzóbban következő eszméi igazolásának szellemében járt el.

A marxista államelmélet egyik klasszikus művében, a »*Család, állam, magántulajdon eredete*« c. könyvében Engels az athéni államról szólva, megállapítja, hogy ott »az állam polgáraival szemben még csak mint rendőrség mutatkozott meg«²⁶, a továbbiakban pedig utal arra, hogy »a rendőrség intézménye egyidős az állammal, ezért beszéltek a XVIII. század naív franciái civilizált nemzetek helyett »rendőrséggel ellátott nemzetekről« (nations policiées). Nos, amiről a század franciái beszéltek, rendszerre tákolták az osztrák abszolutizmus államfilozófusai. Ha ugyanis a rendszerük középpontjában trónoló államcél fogalma egyértelmű az alattvalók biztonságának megőrzésével (természetesen a »salus publica« érdekében!)²⁷, akkor a Polizey tárgya, feladatköre: »die innere Sicherheit des Staates zu gründen und handzuhaben« (Grundsätze, § 43). Az államcél fogalmának fent jellemzett, mértéktelenné tágitott értelmezése ekként röviden és célirányosan odavezet, — hogy a »Polizey« hatásköre is mérhetetlenné tágul, belekerül a lázadások megelőzése végett kiépített kémhálózatától²⁸ az utcakezelésig és a cselédkérdésig, a lencházaktól a tűzjártékokon keresztül az állampolgárok részegkedése és másfajta kicsapongásai fölött gyakorolt nevelő jellegű ellenőrzésig minden elképzelhető köz- és magánéleti kérdés sziklaszilárd erkölcsi axiómákon és emelkedett rendőri elveken nyugvó terjedős »elemzése«. Felügyelet! — ez az abszolút államhatalom bálványja, a bálvány pedig a »Polizeywissenschaft« ércalapzatán emelkedik magasra. Ami erről az elképzelhetetlenül lapos és vízenyős »tudományról« egyáltalán elmondható, azt helyesen és találóan foglalta össze L. Sommer, megjegyezvén, hogy e tudomány tárgyául nem a polgárok jogai, hanem érdekei szolgálnak; csak éppen »a polgároknak ezek az érdekei legtöbbször egyszerűen a fejedelmi érdekek azonosítottak«²⁹.

Ez az uralkodó szempont: az uralkodó szempontja határozza meg Sonnenfelsnek azt a megállapítását is, hogy a társadalomra egyesülés az egyének közt egycsapásra tökéletes harmóniát hoz létre: »Die Wirkung dieser Vereinbarung ist Einheit des Endzweckes, Einheit des Willens, Einheit der Kraft« (Grundsätze, § 2). Ime, az abszolút uralkodó vágyalma: semmi társadalmi sűrűlődés, semmi osztályellentét³⁰; az alattvalók főfoglalkozásként egymást, az uralkodó viszont őket boldogítja, atyai bölcseségének és kevésbé atyai rendőrségének segítségével. Hiszen a nép célja, mikor uralkodónak vetette alá magát, nem volt más, mint »um eine Wohlfahrt, die man sonst zu erhalten nicht fähig ist (1), zu behaupten« (Grundsätze, § 11). Az efféle konstrukció azután szükségszerűen maga után vonja a Rousseau elleni polémiát: természeti állapot, elszigetelt egyéni lét az abszolutista doktrína »következeteségének« ezen a fokon csak tartalmatlanul halványított logikai valószínűségként engedhető meg, történeti lehetősége tagadandó (v. ö. már Pufendorf kételyeit!)³¹. Az ember természetének mi sem felel meg tökéletesebben, mint a társadalmi lét, — a társadalom létfeltételei pedig természetesen állandó fejlődésen mentek át, a fejlődési sor végén a fennálló jogrenddel s annak órével, az abszolút monarchia »Polizeywissenschaft«-jával.

²⁶ Marx—Engels: *Válog. művek*, id. kiad. II, 268. l.

²⁷ Sonnenfels megfogalmazásában: »In bürgerlichen Gesellschaften war dieses der Endzweck, die Sicherheit und Bequemlichkeit des Lebens, welche vereinbart das öffentliche Wohlfahrt ausmachen.« (Grundsätze, § 11.)

²⁸ V. ö. Mitrofanov megállapítását a »közjó« és a szpiónerrendszer összefüggéséről: »Mit diesem Zeil (dem allgemeinen Wohlfahrt) mussten dem Denunziantensystem die weitgehendste Rechte eingeräumt werden« (Jo. e. h. II., Wien—Leipzig 1910. 272. l.)

²⁹ Sommer, Louise: *Die österreichischen Kameralisten*. Wien 1920—1925. II. köt., 167. l.

³⁰ V. ö. Zaleskij, W. F.: *Philosophie und politische Ökonomie bei den Merkantilisten des XVI.—XVIII. Jahrhunderts* c. cikkét, melyben rámutat a leibnizi »praestabilita harmonia« szerepére a merkantilisták világnézetében. (Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 1911 : 609, 1912 : 333. l.)

³¹ *Droit de la nature et des gens*. liv. II. chap. 2, § 4: »... il faut avouer que tout le Genre Humain à la fois ne s'est jamais trouvé dans l'État de Nature...« (Barbeyrac *id. ford.* 158. l.) A latin eredetiben: »Fatemur tamen, universum genus humanum nunquam simul et semel in mero statu naturali existisse, neque etiam existere potuisse...« (id. *kiad.* 111. l.)

Nincs tehát semmi csodálkozni való azon, hogy Sonnenfels szükségesnek tartja a hadakozást Rousseau forradalmi élű teóriáival; jellemzőbb, hogy még a Montesquieu-féle hatalommegosztás sincsen nyére (ebben különben megegyezik Martinival), mert az állam — szerinte — annyira összetett gépezet (»eine so sehr zusammengesetzte Maschine«), hogy önálló jogi szférák képzése könnyen a belső egyensúly felborulását eredményezi.³² A sonnenfelsi államelmélet abszolútista »következetessége« megnyilvánul továbbá abban, hogy még mesterének, Martininak tanításához képest is lépést tesz hátrafelé, gondosan kiküszöbölően belőle azokat a csírákat, amelyek — kifejlődésük esetén — az abszolútizmus gyomrának megemészthetetlen gyümölcsöket hozhatnának. Ilyen csíra — mint erről fentebb szólunk — elsősorban a szerződéselmélet, — ezt Sonnenfels még Martini fölötté jámbor formulázásában sem tudja elfogadni. Elveti hát ezt a már amúgyis csak fűgefalevél-szerepet játszó természetjogi csökevényt s a társadalom keletkezését egyedül hasznossági indokokra vezeti vissza. Szerinte az ember erői fokozásának és összegezésének céljából egyesült társadalomba, hogy egyesült erővel munkálkodjék létfeltételei javításán és az általános jólét elérésén. Ez a konstrukció Sonnenfels számára láthatólag kettős eredménnyel járt: egyrészt kihúzta a talajt a szerződéselmélet alól, másrészt elméleti alapot adott a társadalmi érdekek harmóniájáról szóló ideológiának.

Sonnenfels közgazdasági elméletének részletes ismertetésétől e helyen eltekinthetünk.³³ Megtalálhatók benne a merkantil-rendszer összes szabályszerű kellei: aktív külkereskedelmi mérleg, mint az állam politikai hatalmának alapja, autarkiaeszmény³⁴, populacionizmus (mely szerint a népszaporulat az államvagyon gyarapodását jelenti) és a legszélesebbkörű állami intervencionizmus a termelés irányításától az árpolitikáig. Mindezek az eszmék azonban egyetlen »Grundsatz«-ra vezethetők vissza, amit Sonnenfels a kereslet és kínálat viszonyával kapcsolatban fejt ki: »zwischen dem Anbote der Ware oder der Arbeit und der Nachfrage nach Ware und Arbeit das Gleichgewicht herzustellen«. . . s ha a kívánt egyensúly nem állna elő önmagától, az állam kötelessége »durch bestimmte Anordnungen dort einzugreifen«.³⁵ Ime, az egyensúly elve bizonyul itt is ama vezércsillagnak, amely az abszolút monarchia gazdasági és társadalmi berendezésének eszményi formáját beragyogja.³⁶ S ha most a következőkben rátérünk annak vizsgálatára, hogyan határozza meg ez a vezérelv Bessenyei korai államelméleti elképzeléseit s hogyan tükröződnek műveiben az abszolútista doktrína egyéb elemei, — egyúttal annak a kritikai álláspontnak a kialakulását is végigkövethetjük majd, amely csíráiban már a legkorábbi művekben is felbukkan s kezdeti kételyektől e doktrína határozott meghaladásáig vezeti gondolkodását.

3

Az »Ágis«-t, Bessenyeinek nem legelső, de első valóban jelentős művét szegényes cselekménye, ingatag, kezdetleges szerkezete, jellembrázolásának következetlensége, sápadt és a késői Bessenyei esztanó színeken oly gazdag stílusától merőben eltűnő, erőtlén szónokiasága miatt köztudomásúan a »könyvdramák« kétes műfajába sorolják. De annál mélyebben, sokágúbban gyökereznek a műben olyan elvi, filozófiai megfontolások, amelyek éppen jelen szempontjaink számára kiválóan értékessé teszik s alakjainak, illetve a cselekmény egyes fordulópontjainak megfelelően dokumentált, részletező elemzését követelik.

A mű legvilágosabb, legegyszerűbben körvonalazott alakja Leonidas, Spárta uralgója. Ellentmondásai szinte epigrammatikus koncentrálttsággal és tisztasággal fogalmazódnak meg a dráma folyamán — míg a vele szemben álló Ágis szerepe, problematikája jóval homályosabb, elmosódottabb. A király figurájának egészében meghatározó jegye a jellemén és magatartásán eluralkodó tétováság, rebbenő bizonytalanság, a belső egyensúly állandó hiánya. Egyúttal ő maga akarja ennek forrásáról minduntalan felvilágosítani a nézőt. Töprengéseinek, ingatagságának eredetét abban az ellentmondásban látja és jelöli meg, amely nézte szerint az emberfeletti, határtalan képességeket követelő királyi hivatal és saját, halandó egzisztenciájából fakadó gyenge, korlátolt, »emberi képességei« között áll fenn. A dráma folyamán állandóan felemeli tiltakozó vagy panaszkodó szavát kötelességének erejét meghaladó súlya ellen. »Bár ne ismertem volna királyságom! Miért adtátok reám *kinos* uraságom!« »Ah *kinos* hivatal! gyötrelmes méltóság! Embertelen község, veszélyes uraság!« »Keserves királyság! *kinos* történetek! Mennyire fárasztják koronám az egek! . . . Fájdalmas Királyság! be nehéz rabságod, Ha nyakunkba veted aranyozott jármód. A többi halandótól különböztetünk

³² Über die Liebe des Va'erlande. (Ges. Schr. Wien 1715, V. I, 114 I.)

³³ Megtalálható L. Sommer *id.* műveiben, II, 354—444. I.

³⁴ V. ö. Niehans, J.: *Der Gedanke der Autarkie im Merkantilismus von einst und im Neomerkantilismus von gestern*, Zürich, 1945. 224. I.

³⁵ L. Sommer, *id.* mű, II, 392. p.

³⁶ V. ö. Pribram, K.: *Die Idee des Gleichgewichtes in der älteren nationalökonomischen Theorie*. (Zschr. f. Volkswirtschaft, 1908, 15. I.)

kell S így tévelygünk magunk a sok fényességgel. A dráma menete azonban felfedi Leonidás ingatagságának, tétováságának valódi forrását. Nem egyéb ez, mint az a bizonyos kétfelől figyelő, közvetítő óvatoskodás, ami az abszolút uralkodónak hivatása, sőt fő funkciója: minél gyorsabban, minél csekélyebb beavatkozás árán feloldani, levezetni a társadalmi antagonista erők között felhalmozódó feszültségeket és ellentéteket — állandó »érdekharmóniát«, egyensúlyi helyzetet teremtve a feudális és antifeudális társadalmi erők között. E politikai taktika éle elsősorban a renitens feudális arisztokrácia, helyesebben oligarchia ellen irányul, célja az abszolút monarchia stabilizálása, *jelszava* pedig »a nép javának« elmozdítása. Hallgassuk meg Ámfarés fogalmazásában: »A főrendek közt is sok Király-hatalmat Nem nézhet s mutatja a morgó unalmat. A népet ingerli ez fel szabadságra, Mely nem tudja, hol jut kínosabb rabságra. Köztök nagy *rendeink* a fő méltóságot Elrontván, úgy szülnék kínos Királyságot. Alattok a község megnyomatva szenved S nyögő rabságába alatta elsenyved.« — Bessenyei ellentmondásos állásfoglalására e jelszóval szemben (a drámán belül) még vissza fogunk térni.

Az »Ágis« cselekményének fordulópontja, Leonidás belegegyezése az adóslevelek elégetésébe, jellegzetesen e politika irányvonalában áll: a pillanatnyi, robbanással fenyegető feszültség feloldását, esetleg komolyra forduló népi akciók megelőzését célozza csupán. »Lehet-e Spártába harc nélkül egyesség?« — kérdi tanácsosaitól Leonidás. Demokarés szerint: lehet. S példás világossággal mutat rá a megoldás eszközeire és a mindennekfelett való végső célra, a fennálló helyzet stabilizálására: »Csak azért lármáz most Spártának népe, Hogy adósságával nagyra ment insége. De ha ily terhektől megszabadulnának, *Királyok előtt még térdrehullanának*«. Ámfarés is hasonló világossággal nyilatkozik a már elért célról: »A kötéslevelek megégettettek már, Spártába a szegény közöttünk bátran jár. Minden meghajol itt újra koronádnak, Emelhed' pálcáját felső hatalmadnak«. Leonidás még nyiltabb: »Elértük végtére már nyugodalmunkat, Nem látjuk veszély közt gyengült hatalmunkat. . . Spárta megalázta magát kezem alatt, Mely rút lármáját már nem győzven, elfáradt. Erről az oldalról tehát a jobbágyvédő politikai jelszavak igazi tartalma: az abszolút uralkodói hatalom erősítése, megtámasztása szinte teleplező tisztsággal fejeződik ki a műben. Majdnem hasonló élességgel rajzolódik ki e politika módszereinek felszínén járó, a feudális viszonyokat konzerváló, legjobb esetben is csak a tüneteket és kirívó visszaéléseket orvosolni képes, de komoly reformoktól visszahőkölő jellege; Lykurgos törvénye csak íg é r e t marad: »Megigérttem nékik Lykurgos törvényét Kiki elérhette ma bennem reményét.« »Állítsuk fel újra Lykurgos törvényét, *Ede-sítsük* vele a népnek reményét« — mondja Leonidás Ágisnak.

Az uralkodó s a nép viszonyát egyértelmű, szinte definíció-jellegű határozottsággal, az abszolutista elméletek tételeihez ragaszkodva jelölik meg a dráma szereplői. Egységesen (mint majd látjuk, Ágisék is!) az a t y a - képzetet fűzik Leonidás alakjához, a nagy király megtestesülését népe jóságos, hű atyjának eszményében ismerik fel. Régi, Aristotelesig visszamenő eszmény ez; már ő úgy határozta meg a »teljes hatalmú királyságot«, hogy »az nem egyéb, mint egy államnak, egy vagy több törzsnak családi jellegű kormányzása« (*Politika* III, 14, 1285b). Ezen a nyomon haladva tanítványa, az újkori politikai filozófia megalapítója, Jean B o d i n még tovább megy: a családot minden állam alapsejtjének teszi meg. Definíciója szerint: »République est vn droit gouvernement de plusieurs mesnages et de ce qui leur est commun, avec puissance souveraine«³⁷. A család irányításában látja az állam kormányzásának mintáját: »Tout ainsi donc que la famille biē conduite, est la vraye image de la République et la puissance domestique semblable à la puissance souveraine: aussi est le droit gouvernement de la maison, le vray modèle du gouvernement de la Répub. Et tout ainsi que les mēbres chacun en particulier faisans leur devoir, tout le corps se porte bien: aussi les familles estants bien gouvernees, la Répub. ira bien«³⁸. A család fő hatalmát kiterjeszti a tagok életére s halálára: »Tout ce que j'ay dit . . . seruiront pour monstrer, qu'il est besoin de rendre aux pères la puissance de la vie et de la mort, que la loy de Dieu et de nature leur doñe: . . . autremēt il ne faut pas espérer de iamais voir les bonnes moeurs, l'honneur, la vertu, l'ancienne splendeur des Républiques réstablies«³⁹. Az apát Istenhez hasonlítja: »(il) est, la vray image du grand Dieu souverain, père vniversel de toutes choses«⁴⁰. Bodin az analógiát ugyan nem viszi odáig, hogy az államfőt is alattvalói életének-halálának korlátlan urává, országa tulajdonosává emelje, — de ehelyett megalkotja a szuverénitás fogalmát, az »abszolút (jelentése itt: törvényen felül álló) államhatalom« fogalmát. E szuverénitás-fogalomban a minden fenntartás nélküli korlátlanság, oszthatatlanság, egységesség és állandóság a domináló elem; Bodin csak az abszolút monarchia, abszolút demokrácia és abszolút arisztokrácia államformáit ismeri el azzal, hogy legjobb az abszolút monarchia. (A sok érv között ismét legszemléletesebb a család-analógia: »combien qu'il n'est pas besoin d'insister beaucoup, pour monstrer que

³⁷ *Les six livres de la République*, 1577. liv. I, chap. 1.

³⁸ *U. o.* I, 2.

³⁹ *U. o.* I, 4.

⁴⁰ *U. o.*

la Monarchie et la plus seure, veu que la famille, qui est la vraye image de vne République, ne peut auoir qu'un chef: comme nous auõs monstré, et que toutes les loix de nature nous guident à la Monarchie...» stb.⁴¹

Elméletével és közéleti tevékenységében is a harmadik rend érdekeinek szószólója volt Jean Bodin: az egységes francia nemzet megteremtéséért küzdött, a feudális széttagoltság ellen. Nagy erővel hirdeti azt a gondolatot, — melynek pusztá jelszóvá silányodását végigkísérhettük az imént, — hogy az államfő célja a nép anyagi jólétének biztosítása. Következés-képpen — a feltörő burzsoázia osztályszempontjainak megfelelően — a fejedelmi szuverenitással egyetlen, de áthághatatlan korlátot állít szembe: a magántulajdont, »le bien d'autrui«. Senecát idézi érvelése támogatására: »Ad reges potestas omnium pertinet, ad singulos proprietates«, — »aussi c'est mal parlé de dire que le prince souuerain a la puissance de voler le bien d'autrui et de mal faire: veu que c'est plutost impuissance, foiblesse et lascheté de cueur«.⁴²

Bodin tanítását szívesen, nagy készséggel vették át az abszolutizmus későbbi teoretikusai: Hobbes államelméletében jut majd végső betetőzéshez az általa életrehívott szuverenitásfogalom⁴³. Az angol »dicsőséges forradalom« ideológusára, John Locke-ra várt az a feladat, hogy szembeszálljon Bodin-nal, Hobbes-szal és rajtuk keresztül az abszolút monarchia egész politikai filozófiájával, többek közt az »atyai« hatalomról felállított, akkoriban már közhellyé vált tételekkel. Locke tanítását a maga helyén — azzal a szereppel kapcsolatban, melyet Bessenyei államelméletének fejlődésében játszott — ismertetni fogjuk.

Felvéve az »Ágis« elemzésének fonalát, megállapíthatjuk, hogy Leonidás uralkodói funkciójának »atyai« eszményítése kétségtelenül az itt jellemzett abszolutista teóriák sugalmazására történt e műben (hogy Bodin eredeti formulázása-e a forrás, vagy pedig a későbbi, gombamódra termő osztrák vulgarizátorok, pl. Justi vagy Sonnenfels⁴⁴ valamely műve, ez másodrangú kérdés, — utóbbi valószínűbb). De lássuk, hogyan hangzik fel szinte kóruszerűen az »atyai«-ideál dicsérete az egyes szereplők ajkáról. Maga Leonidás »hivatástudata« e szavakban fejeződik ki: »Vitéz, ismérnem én kötelességemet, Mint király, s mint *Atya* viszem életemet«. Másutt: »Csendesüljön még ma Spárta lármájába, Mint *Atyjába*, akkett bizony királyába«. S így fordul Árisékhöz: »Ne csaljátok szívem, igazán szóljatok, Magyarázatok jól, *fiaim*, magatok«. Ámfarés: »Nagy Király! egy *atya* örömmel szenvedhet, Aki gyermekeivel sok kegyességet tett«. Démokarész szerint: »aki Hazájának trónusára dül-fül, Olyan mint egy gyermek, ki maga elfajul. Megveszvéen, haraggal támad hű *Atyjára*, Ki méltán gerjedhet hitetlen fatyjára«. Szemére is veti Árisnak: »Leonidás, tudod, *atya* volt népének, Emberi munkáit láttuk nagy szívének. Eddig té is mindég *Atyádnak* ismérted, Noha most magadat ellene szegeted.«

Azonban nemcsak a király és környezete, hanem Ágis és Kleombrotés is ezen a képzetkörön belül mozognak, a királyi hivatást atyai funkciónak ismerik el ők is. Ágis pl. így szólítja meg Leonidást: »Nem azért vagy Vezér, hogy erőszakot tégy, Istennek akarják, kegyelmes *Atya* légy«. Kleombrotés abban reménykedik, hogy Leonidás »hazafit s hű *Atyá*t formálhat magából«. Ágis így tüzei barátját: »Fegyverkezz szívedbe romlott *Atyá*d ellen, Ki hazádat bírni tovább érdemtelen«.

Az uralkodónak ezt az idealizálását szervesen egészíti ki az abszolutista elméletek népfelfogása (ami az előbbihez hasonló gyakorisággal, lépten-nyomon felbukkan az Ágisban), — ez a néphez a gyermek fogalmát kapcsolja. Gondoljunk Hobbes ugyancsak közhellyé vált meghatározására, a »puer robustus, sed malitiosus«-ra! Hangsúlyozni kell, hogy az efféle definíciók nem költői, »barokk« allegóriák, vagy egyebek, hanem az abszolutista politikai gyakorlat elvi pillérei. Azáltal ugyanis, hogy a nép ebben a koncepcióban irányításra szoruló, éretlen, pusztán ösztöneinek engedelmessé, tudatlanságában egykönnyen félrevezethető erő alakját ölti,⁴⁵ ennek az elméletnek a szemüvegén át nézve eleve komolytalan (bár nem veszélytelen), politikai tartalmat és határozott célt nélkülöző akcióvá süllyed a nép minden megmozdulása.

Az Ágisban naiv tisztasággal jelentkezik a népnek efajta szemlélete. Leonidás szerint »az *ostoba* község trónusom meguntá, Fényességem előtt szeméit behúnyta«. Ámfarés már engedékenyebb a nép iránt: »A *tudatlan* község jöllehet ujságot, Uram; de goromba mérgebe nem vádolk. Éretlenség jellemzi a nép akcióit: »Naponként más főért sóhajt vágyódása,

⁴¹ U. o. VI, 4.

⁴² U. o. I, 8. Bodin jellemzését l. Nagy Szovjet Enciklopédia, id. kiad. V, 364. 1.

⁴³ V. ö. Landmann, Max: *Der Souveränitätsbegriff bei den französischen Theoretikern von Jean Bodin bis auf J. J. Rousseau*. Leipzig, 1896, 4. l. és Hancke, E.: *Bodin*. Eine Studie über den Begriff der Souverainität. Breslau, 1894.

⁴⁴ V. ö. Justi: »Die Familie ist der sichtbare Grund, aus dem die Staaten entstehen« (*Grundfeste zur Macht und Glückseligkeit der Staaten*, II, 125. l.) *Sonnenfels*: »Daher andere in der hausväterlichen Regierung ein Urbild suchten, wornach sie, ... alles an Einen übertragen, der ihr Vater ... seyn sollte ...« (*Grundsätze*, § 8.)

⁴⁵ V. ö. Hoffmann Lipót Alajos, jozefinista rendörkém röpiratát: »Jede Nation muss den König als reinen Vater und sich selbst in Beziehung auf den König als unmündig betrachten.« (*Babel*, 61 l.)

Jobb lesz dolga, úgymond, ha jó változása... Így tévelygéseik között másokba bódulván, Felkel gyakran ura székére tódulván. Szerinte is »puer malitiosus« a nép: »pedig, ha a község nem rab, ő ragadoz, S búsuit Isteninek mindég vérrel áldoz«. Demokarés megérti a »község« együgyűségét: »Nagy Király, a népnek sokat kell szenvedni, Hamar hibájukat meg lehet engedni. Csak a tudományok, hogy mindig dolgoznak S mezőkön, hadakon fáradván izzadnak. Ha együgyűségek lármát is csap néha, Nem kell elveszteni életüket soha«. Az abszolút monarchiát stabilizálni, konzerválni akaró politikai gyakorlat természetesen létrehozta a társadalmi- és világlend változhatatlan, eleve elrendelt voltát bizonyítgató ideológiákat, — köztük a legjelentősebbre, a leibnizi »praestabilita harmonia«-ra utaltunk már fentebb. Az Ágisban is kiütözik ez a felfogás, Demokarés szavaiból: »Mit akarsz kezdeni a szegény községgel, Mely végezés szerint származik inséggel?« — kérdi Ágist.

Fel kell vetni azonban a kérdést: vajjon más-e Ágis és Kleombrotés elképzelése a népről? Felismerik-e a »község« forradalmi energiáit, amelyre ha támaszkodnak, meglát-hatják az abszolút uralkodóval való összeütközés mögötti teitke társadalmi szükségszerűségét és határozott programot építhetnek erre a szükségszerűségeire? — Azt hiszem, erre a kérdésre csak *nemmel* válaszolhatunk. Bár, mint látni fogjuk, jelentős a különbség Ágis és Kleombrotés alakja között, világnézetük, politikai elveik lényegükben megegyeznek az abszolútizmus nyílt híveinek nézeteivel. Ezt tapasztaltuk az »atyai« hatalom teóriájára vonatkozólag, de ugyanez állapítható meg népfelfogásukról is. Élesen szembeszökik ez akkor, mikor ellenük fordul az uralkodó haragja és felvetődik előttük a kérdés: bizhatnak-e a népben? Kleombrotés meggyőződése, hogy *nem*. Az indoklás: »Kifújta már magát az ellankadott nép, Ah Ágis be család és változó e kép. Községünk, akit ma Istenek imádozt, Annak hív vérevel holnap megáldozott. Ha kérések megvan, tovább nem gondolnak, Minden családtságot igazságnak vallnak. Az állhatatosság semmivé lesz benne, Határozott céllal lehetetlen lennek«. De már előbb is így nyilatkozik feleségének a népről: »Kedves Telonism! hadd lármázzon a nép, E' nem veszedelem, csak egy ijesztő kép. Ágis elment tőlem, ő lecsendesíti, Felzendült haragját s népeink megint. Nyilvánvaló tehát, hogy Kleombrotés éppúgy éretlen, komolytalan politikai erőnek tartja a népet, akár a király és tanácsosai. Ezen túlmenően pedig egész pozitív tevékenységében a humánus, igazságot osztó, sérelmeket orvosló *bíró* eszménye irányítja őt, ami végül nem sokban különbözik a Leonidástól hivatásszerűen ellátott közvetítő, egyensúlyozó funkciótól. A társadalom szerkezetének radikális megváltoztatása fel sem merül előtte, — bár tisztában van annak igazságtalanságával: »Ő tőle (a néptől) vesszük el koldult kenyérünket, Verejtékkel tartják büszke életünket. Azért szolgál ő úgy, hogy csak *igazságot*, Fizessünk sorsának s nem háborúságot... Adjuk meg nekik is, amivel állhatnak, Csináljuk magunkat hív s *igaz bírónak*. Jobbágyink törvények kívánják csak tőlünk, Különben örömet izzadnak érettünk« (1). »Ha elveszük tőlük fűös adóikat, Hordozzuk igazság szerint hát dolgukat. Mint herék, ne szíjjunk róluk izzadtságot, A lélekből nekik *tegyünk igazságot*«. Látható tehát, hogy Kleombrotés szándékainak politikai tartalma a kísérő humánus frazeológiával egyetemben,⁴⁶ maradéktalanul azonos Leonidás életcéljával: lefékezni a népi oppozíciót, a feudális rend konzerválása érdekében. Rendkívüli tisztánlátással fogalmazza meg a mű végén maga Kleombrotés is saját célját: »Mondd meg a királynak, hogy őt védelmeztem. Amidőn népének keservét éreztem. Nem is lesz végül semmi bántódása, — tragikus konfliktusnak még a szikrája sem csap ki sorsából, jelleméből.

Más azonban Ágis alakja. Benne határozott, tiszta szándékként él, hogy megemelje a nép politikai érettségét, felvilágosítsa helyzetéről és ráébredesse feladataira: »Hív Agesilao-som, menjünk tartózkodva Spárta falai közt, *népünket oktatva*«. Szilárdabban áll ki Ágis »Lykurgos törvénye« mellett, egész magatartása keményebb, harcosabb, mint Kleombrotésé és nyilatkozatai is jóval radikálisabbak: »Hű királyunk ellen vétek is indulni, De a vérszópókat, vitéz, fel kell dúlni«. Úgylátszik, világosabban látja a társadalmi feszültség okát is: »Lásd, gazdaginknak egész hazánk rabja, Spárta majd ezeknek lesz örökös foglya« — de mindezen körülmények csak azt eredményezik, hogy ellentmondásai is élesebben, pontosan körülírtan ütköznek ki a cselekmény folyamán. Ágis sem adja fel a »hű király«-eszményt, mint az iménti idézetből láttuk; a királyhű tanácsosoktól csupán abban tér el, hogy Kleombrotésben ismeri fel a jövő »hű király«-át Leonidás helyett, akit »romlott atyának« tart. Figyel-nünk kell indoklására: »A trónus olyané legyen, ki érdemes, S születéssel, szívvel valójá-ban nemes«. A szív nemessége mellett a születés nemességének hangsúlyozása: talán innen kezdhetjük meg Ágis problematikájának felfejtését. Mint tudjuk, Ágis sorsának ábrázolásá-

⁴⁶ Pl.: »Amely Király elég az uralkodásra, Vesszen el, ki felkel ellene csatározásra. De hogy ha a nép nyög fájdalomába, Ne hagyjuk romlani halálos jármába.« Filantróp érzékenyülése, de egyidejű állás-pontja a fennálló társadalmi rend stabilizálásának szükségességéről ugyanazza a belső bizonytalansággal oldódik fel Kleombrotésben, amit Leonidásnál figyelhettünk meg.

ban döntő fordulatot jelent Leonidás manővere, amellyel mintegy kifogja a szelet mozgalmukból és az adóslevelek elégetése mellett, homályosan és kétértelműen ugyan, de Lykurgos törvényének visszaállítására is — legalább célzás formájában — ígéretet tesz. Míg ez még nem történik, Ágisisban magas (bár nem pontosan körvonalazott) célokért küzdő idealistát látunk, aki programját Leonidás előtt Isten és természet magasztos (és elvont) fogalmaival támasztja alá: »A természet kiált; tiszteld méltóságát, Mert Isteneidnek mondja igazságát«. Az adóslevelek elégetése után is feltűnnek Ágisis nyilatkozatában e fogalmak, — de már egy más motívummal párosulva: »természet, igazság, Isten kényszerítnek, *Dicsőség* ezekért veszni az életnek« (IV, 1). Kleombrotos örömmel hozza hírül céljuk beteljesülését (»Népünk szabadságán Vitéz, vigadj vélem, Örömmel látszik ma: semmi sincs ellenem«); e cél elérésében röviddel azelőtt még Ágisis is reménykedett, sőt azt biztosnak vélte: »Enged Leonidás már kívánságainknak, Nem lehet nagy terhe továbbá dolgunknak«. Mi zavarja meg hát Ágisis örömét? Anyja, Ágistrát baljós előérzete, — ő ugyanis véletlenül tudomást szerzett Leonidásnak arról a szándékáról, hogy fiát megöleti. De vajon nem értette-e félre Telonios és Ágisis Leonidás szavait, melyek állítólag Ágisis halálos ítéletét foglalják magukban? Sajnos: itt valóban félreértésről van szó. Elemezzük csak Leonidás nyilatkozatát (III, 2): »Ágisis s Kleombrotost szükség elveszteni, *Ha hívségek fel nem lehet éleszeni*. Mikor a nép köztünk lecsillapittatik, Dolgunk akkor jobban megvizsgáltathatik. *Kérni kell először a párt-ütötteket, — Hogy ismét énhozzám hajtsák bús szíveket*«. Szó sincs tehát Ágisis minden fenntartás nélkül, előre meghozott halálos ítéletéről; csak ha kérésük teljesítése ellenére is (ami ekkor már megtörtént: III, 2) ellenszegülnek a királynak, nyúl Leonidás a megtorlás eszközhöz. S ezt Ágisis így közli: »A Király tanácsa már elvégeztetett, Mellybe mindeniknek élte elvétetett« (IV, 3). A félreértés következtében Ágisis halálrazárvánva, eltökélten lép a nagyon is ingadozó és tétova Leonidás elé, aki gesztusa megtétele után »élni harc nélkül akar« s ezért tudni szeretné: számíthat-e most már Ágisis lojalitására? Ágisis azonban másra keríti a beszédet: az áruló Agesilaos ellen kel ki Leonidás előtt és heves szóharcban ütközik vele össze. Ennek azonban csak az az eredménye, hogy Leonidás határozatlansága, tétovásága tovább fokozódik, s tetőpontját éri el akkor, mikor hír érkezik a nép »kitódulásáról«. A negyedik felvonás zárójelenetében egy valóban őszintehangú, megindító monológban foglalja össze Leonidás helyzete tragikussá fokozódott »kínosságát«: »Fájdalmas Királyság! be nehéz rabságod, Ha nyakunkba veted aranyozott jármód: A több halandóktól különböztetned kell S úgy tévelygünk magunk a sok fényességgel. Mindég oltalmaznánk a jó törvényeket, De csalatunk, mert nem láthatunk szíveket«.

Itt sincsen tehát még szó Ágisis halálraftéléséről és Leonidás, önmagához híven immár másodszer Ágisis »szívét akarja látni«, vagyis meg óhajt bizonyosodni az immár céljavesztett mozgalom vezetőjének hűségéről (V, 2). A kegyelemre mindig kész Leonidás még ekkor sem határozza el magát: Ámfarés javaslatára egy harmadik alkalmat hagy nyitva, egyedül hagyván Ágisisét. S a következő jelenetekben tetőződik be az a, voltaképpen már az adóslevelek elégetése után meginduló többágú folyamat Ágisis jellemzésében, sorsának kibontásában, mely egyrészt Leonidással való ellentétét egyre inkább személyes ellenállássá, határozott közösségi célt nélkülöző, egyéni opponálássá fokozza le, másrészt ezzel egyidejűleg egyre inkább felszínre hozza jellemének ama jegyét, amely »nagy Görög Hertzeg«-minőségéből származik: a személyes dicsőség és hírnév kívánását, magasraértékelését egész életszemléletében. Odáig fokozódik ez, hogy Ágisis tragédiája végül — azt mondhatjuk — feudális színezetű tragédiává válik: a nagyúr elbukásává királyával szemben. Egyedül »vitézi neve« tartja vissza Ágisis attól, hogy megkövesse Leonidást, — inkább a *dicső* halált választja: »Mert sem Ég, sem pokol nem elég életem Úgy verni, hogy rongta vele *vitézi* nevem. Gyálatombba nem élek, Kleombrot, Inkább választom ma a setét koporsót. Nem irtódom tovább Plutónak székétől Tsak hírem ne vesszen vitézi nevemtől. Démokarésnek Ágisis Leonidás személyes ellenfeleként a lázadó nemes úri göggyével vágja oda: »Oltsa el szívemen Leonidás mérgét Itassa meg benne szomjú dühösségét... Veszett mérgetekbe nyalhatjátok vérem, De el nem törtitek soha *dicsőségem*«. Azonban haldokolva »megtér« ő is: az abszolutizmust igazoló tanulságot von le sorsából s ezzel végkép *egyéni lázadás*sá szűkíti tragédiáját: »Aki tud királya ellen rugódozni, Eképpen szokott az vérével áldozni. Rettegi a trónust végre halálába, Mellyet megvetett volt halandóságába«.

Összhangban áll Ágisis sorsának itt vázolt fejlődésével a mű végkicsengése is. Leonidás megsajnálja ugyan Ágisis, de tettét — tagadhatatlan következetességgel — egyéni elpártolásnak ítéli, mely elnyerte büntetését: »Ágisis örökösen kesergem vesztével; Mert noha elpártolt, de nagy volt szívével. Demagóg jellegűnek nevezhetjük-e ezek után azt a tanulságot, amit Leonidás »a sokaságra nézve« végül is levon a történetből (»Reszkessetek egy nagy főnek hatalmától! Ójjátok magatok elbúsulásától«)? E szavakkal Ágisis halálát a renitens oligarchia egyik tagjának bukásaként, »közvetítő« politikája eredményeként értékeli Leonidás. S azt kell mondanunk, hogy ítélete nincs minden alap híjjával. Bessenyei ugyanis nagymértékben

elvette Leonidás megállapításának demagóg ízét azzal, hogy művében ő maga ábrázolja Ágis »elbúsulásának« egész folyamatát. Leonidás manővere Ágis tetteiben törést, jellemében megingást okoz; ezzel szemben Leonidás következetessége az őtökik felvonásban éri el csúcspontját. Leonidás Ágis-értékelése szervesen illeszkedik politikájának általános irányonalába, t. i. igazolja a feudális arisztokrácia elleni küzdelmét, melyet a »nép érdekében« folytat (mint ki is fejt egyhelyütt: »Uralkodni kíván sok rossz haza tagja, Vélek csak a népek szaporodik jajja«). Ágis, noha nem volt »rossz haza tagja« s ezt Leonidás nyomatékosan el is ismeri — mégis »elpártolt«. Közelfekvő tehát az a feltevés (amit csak megerősít az Ágis jellemzésében beálló fordulat), hogy egyéni, uralomtörő rúgók mozgatták figuráját. Aminthogy Ámfarés biztosra is veszi, hogy Ágisék népennyomó, egyeduralomra törő tirannusjelöltek: »Ágis barátaival szabad Királyságra Tör most szép szín alatt és tirannus-ságra Igyekszik; vakítja a népet...«

S ezzel elérkeztünk Bessenyei álláspontjának ellentmondásához: a műben erőteljesen rációfól az efféle elképzelésekre; éspedig nem csupán azzal, hogy hősét »igaz Hazafiának« minősíti, hanem úgy, hogy a nép vágyainak igaz képviselőjévé, nemes (bár homályos) célok ígértjévé avatja. Ezzel párhuzamosan pedig, mint láttuk, leleplezi Leonidás »jobbágyvédő« demagógiáját, mint uralma stabilizásának egyik eszközét. — De ugyanakkor nem körvonalazódnak pontosan Ágis messzematató törekvései: innen a megingás, sőt törés alakjában attól a ponttól kezdve, hogy Leonidás elégetteti az adósleveleket. Nem ismeri fel a gesztus manőver-voltát, nem képes feltárni a mögötte rejlő abszolutista célokat. S miért? Mert feudális kötöttségei megakadályozzák abban, hogy fenntartás nélkül azonosuljon a néppel, határozott programként hirdesse »Lykurgos törvényét«, a vagyonegyenlőség forradalmi távlatát. A feudális abszolutizmus fenntartásában, konzerválásában végső fokon maga is érdekelt.⁴⁷ S ahogyan felülkerekedik benne a feudális oldal, — olyan mértékben halványodik el Leonidás politikájának hamis, demagóg jellege; a mű végére őszinte, tragikus vívódásokon keresztül a uralkodóvá, népe valódi »atyjává« emelkedik.

Talán nem vetjük el a sulykot annak a feltevésnek a megkövültetésével, hogy Ágis sorsa, alakjának ábrázolása mögött Bessenyeinek egy zseniális felismerését, legalábbis megsejtését találjuk elrejtve. E sejtés — mai fogalmainkkal megközelítve — a következőkben lenne összefoglalható: noha jelentős polgári fejlődés hiányában az antifeudális mozgalom vezetőinek, az antifeudális forradalmat előkészítő ideológusok döntő többségének a feudális osztályokból *kell* kiszakadniuk, — mozgalmuk kudarcba, szerepük egyéni tragédiába fullad, ha nem széles népi bázisra alapul. A népi tömegek forradalomra mozgósításának előfeltétele pedig, hogy vezetőik kérlelhetteen következetességgel forduljanak szembe a feudális társadalom alappilléreivel: a jobbágyrendszerrel. Ágis tragédiájának legfőbb oka: visszariad ettől a konzekvenciától, még mielőtt tudatára ébredhet szükségserűségének. Egy síkra esik vissza tehát a feudális abszolutizmus legfőbb konzerválójával, az abszolút uralkodóval.

Az »Ágis tragédiája« — mint látható — igen összetett, problematikus mű. Végső kicsengetése: az abszolutizmus politikai taktikája jogosultságának elismerése — de nem súlyos fenntartások nélkül. Mintha kényszeredetten, heves vita erőszakos lezárásaként szűrődnek le a tanulság, mintegy illetően megfogalmazásban: az abszolút monarchia *mégis* elfogadható »modus vivendi«, — s úgylátszik, az abszolút uralkodó kínos konfliktusokon keresztül ugyan, de *mégis* az egész, osztatlan társadalom javát szolgálva tölti be hivatását: az osztály-összeütőközések lefékezését, kibékítését. Nem mely meggyőződésésként sugározza e tanítást a mű; — hiszen közben lehall a lepel a népvédő politika szólamaírói. De mivel nem tud más perspektívát, más kivezető utat mutatni, megreked a feudális állapotok konzerválása mellett s kénytelen-kelletlen pozitívvá billenti nagyon is negatívnak induló értékelését Leonidás szerepéről, uralkodása céljáról s eszközeiről. Az »Ágis tragédiája« végeredményben a társadalmi fejlődésnek azt a megtorpanását, elakadását tükrözi tehát, melyet Magyarországon az osztrák abszolutizmus politikája létrehozott.

4

Az abszolút államhatalom elvi és gyakorlati kérdéseivel részletesen foglalkozik Bessenyei az 1777-ben megjelent »Geschäfte der Einsamkeit«-ben. E műre általában az jellemző,

⁴⁷ Ez a megállapításunk összhangban áll Szau József kiváló Ágis-elemzésével (*Bessenyei*, Bp. 1953, 42—43. l.), mely Ágis problematikáját közvetlenül kapcsolatba hozza a kor jobbágyvédelmének kérdésével; Ágisban a magyar »nemesi, tehát osztrákellenes parasztvédelem« és az uralkodótól kiinduló — a nemesi kizsákmányolást csökkenteni kívánó — jobbágyvédelem ellentétes álláspontjainak képviselőjét látja. Nehézsége ennek az interpretációnak, hogy Ágis egyrészt Leonidástól kéri és várja az adóslevelek elégettését, valamint Lykurgos törvényének visszaállítását (III, 1), — másrészt vitathatatlan az ő »saját« (a királytól eltérő) szempontjainak körvonalazatlan, elhalványuló jellege, sőt háttérbeszorulása a Leonidás-manőver után: ez pedig aligha szól Ágis makacsságának »öntudatosság« mellett.

hogy problémái felvetésében, de a gyakorlati megoldások keresésében is teljesen az abszolutista ideológia keretén belül mozog; noha figyelemreméltó nyomok mutatják, hogy Bessenyei ekkor már Montesquieu főművének tanulmányozásáig jutott. S minden bizonnyal Montesquieu elmékedései vezetik el majd Bessenyeit Locke politikai értekezéseihez, amelyek, mint látni fogjuk, a legélesebb fordulat feltételeit érlelik meg politikai gondolkodásában: végleg eltávolítják az abszolút monarchia elméleteitől. De a »Geschäfte der Einsamkeit«-re még az a sajátos ellentmondás jellemző, hogy Bessenyei Montesquieu-nak, az alkotmányos monarchia ideológusának elméleti megállapításait az abszolutizmus igazolására próbálja felhasználni.

A »Geschäfte der Einsamkeit« elmékedéseinek egyik uralkodó témája az a különös »ismeretelméleti« probléma, amely csiráiban már az Ágisban is felmerült: emlékeztetünk itt a IV. felvonás zárómonológjára, ahol Leonidás panaszos felkiáltások között, szándékainak és képességeinek távolságát ecsetelve, saját helyzetéről a következők észrevételeit teszi: »Mindég oltalmaznánk a jó törvényeket, De csalatunk, mert nem láthatunk szíveket«. Ágis szerepének megítélése újra ezt a kérdést revealsja előtte: »Kicsoda ellenség vagy barát, Vitézek? Ah be mélyen vagnak elrejtje a szíveket! Hogy igaz egy Király, ha Isten nem lehet? És a vesék között vizsgáldást nem tehet?« Ismeretes továbbá az »Ágis« »Tudósítás«-ának némely kijelentése a rossz tanácsosok ellen; ezek Leonidás szájából is fel-felhangzanak később. A »Geschäfte der Einsamkeit«-ben pedig részletesen elemzi Bessenyei, milyen képességekre van szüksége az abszolút uralkodónak, hogy tökéletesen töltsse be funkcióját. A legfontosabb »szükségyszerűség« (Notwendigkeit): »die Menschen nach ihren Eigenschaften bei den kleinsten Merkmalen entdecken zu können, um sich in seiner Wahl nicht zu irren... Die zwote Tugend für die Känntnisse des Menschen ist die gute Erfahrung von einer reifen Überlegung bekleidet.«

Felvetődik a kérdés, van-e reális magva ennek az állandóan felszínen tartott követelésnek (amit összefoglalóan az *ambertismeret* követelésének mondhatunk) — s ha igen, mi az? Nos, Bessenyei e kérdésen keresztül az abszolút uralkodó hivatásának, e hivatás sikeres betöltésének egyik legkényesebb kérdésére tapint rá. Nevezetesen arra, hogy az abszolút monarchia elsődleges feladata uralma stabilizálása érdekében az osztályerőviszonyok szakadatlan intenzív figyelemmelkésérése. Ha ezekben az erőviszonyokban a legparányibb változás, legkisebb eltolódás lépne fel, azonnal cselekednie kell, közvetítve, illetve megfelelő ellen-erőket felvonultatva a súlyában megnőtt, »veszélyes« társadalmi osztály ellen. Hymódon állandóan a társadalom pulzusán kell tartani a kezét, ügyelve az oly nehezen megteremtett társadalmi egyensúly legcsekélyebb billenéseire is. Azaz, Bessenyei fogalmazásában: »Um nun die nothwendige und mögliche politische Wirkung der regierenden höchsten Macht bestimmen zu können, musste ich jede Puls-Ader, welche in Ungarn flüsst, schlagen hören...«

Szervesen ebből az alapfeltételből nő ki az uralkodó és a társadalmi test minél közvetlenebb érintkezésének kérdése, — melynek egyik mellékága ama bizonyos »tanácsos«-komplexus is. Mint arra már utaltunk, Mária Terézia gazdasági politikájának egyik fő törekvése: minél közvetlenebb, az osztrák állam kizsákmányoló tevékenységét biztosító felügyeletet biztosítani az ország gazdasági élete, főképpen a feudális munkaviszonyok felett. Említettük, hogy az urbárium előkészítése idején az udvar-jelentéseket kért a jobbágyság helyzetéről. E politikai stratégia elvontan általánosított kérdései bukkannak fel a »Geschäfte der Einsamkeit« jórészében is. Röviden szólva: az uralkodónak mindenütt ott kell lennie, de mégsem lehet jelen mindenütt. Ez itt a kérdés; s aligha tréfálunk, ha e látszólag naiv dilemmát az abszolutista szisztéma egyik legfontosabb gyakorlati, kormányzati problémájának nevezzük. A képviselői szervek ugyanis — legalább formálisan — biztosítják az érintkezést uralkodó és alattvalói között, ilyenek nemlétében azonban, mikor az állam egész szervezete függetlenedik a rendi jellegű képviselői szervektől, szükségessé válik az »érintkezés« új formáinak a megtalálása. Tudjuk, milyen magas elméleti színvonalon vetette fel és oldotta meg e formák kidolgozásának kérdését a »Polizeywissenschaft« nevű tudományág: a gyakorlat azonban még ezen az elméleti színvonalon is túltette magát és egy szerteágazó kém-és szpiónrendszer kiépítésébe zúllott. Mintaszerűvé fejlődött ez a hálózat II. József idején, valamint II. Frigyes Poroszországban.⁴⁸ A »Geschäfte der Einsamkeit« meglehetősen nehezkes, a zavarosság határára járó németiségéből meglepő világossággal rajzolódna ki e kérdés fő vonalai: »Das härteste für einen Minister ist, dass er nicht überall da seyn kann, wo er nothwendig wirken muss; sind diejenige schwach, falsch, welche ihm von den Umständen der abwesenden Sachen Bericht abstatten müssen: so wird er in seinem Cabinet gewiss Fehler begehen und Schaden verursachen...« Észrevehetjük itt, milyen kevés bizalommal viselkedik Bessenyei a »Polizey« módszereinek helyessége, célravezető jellege iránt.

⁴⁸ V. ö. Mehring észrevételeit Lessing „Minna von Barnhelm“-jéről. (id. m. 391. l.) és fent, 28. j. gyzet.

De ennek a kérdésnek a szemszögéből kell megítélnünk az »Ágis«-ban is felmerülő tanácsos-kérdést, valamint az államapparátust bíráló szűrés megjegyzéseket is. Elsőnek a Mária Teréziához intézett »Ajánló-levél« (az »Ágis« elején) érinti ezeket a fájó pontokat, mondván, hogy »nehéz ott . . . egy halandónak ítéletet tenni, hol sok szolgálk szájában az igazság hamis színnel s a hamisság igaz formával járhatnak«. Itt van célzás a végrehajtó apparátusra is; amennyiben Mária Terézia »anyai kegyelmek« gyakran nem mutathatja meg magát »minden alkalmatosságban«, »az erőtlenektől, erőszakkal kölcsönzött állortza miatt«. Ágis több ízben erősen bírálja az elfajult tanácsosokat (»kik nem gondolnak már nagy Isteneinkre«) és a műben meg is jelenik Agesilaos, az elfajult, hitesegett tanácsosok extrém példája. Azonban a bírálat objektív élességét tompítja egyfelől az, hogy Leonidás maga is erős szavakkal kel ki az efféle tanácsosok tevékenysége ellen (»gyakran miként nyomtak sok ártatlanokat . . ., az erőszak alatt sokszor ártatlan Nyögött, üldöztetvén közöttünk méltatlan«), — másrészt Démokarésban, részben Ámfarésben is a jó, »bölcs« tanácsosok rokonszenves típusai lépnek a színre. Ezek a »jó« tanácsosok maguk is pálcát törnek az áruló Agesilaos fölött; pl. Ámfarés gyalázatnak tartja, szélességgel nyerni, szerinte »egy Férfi mindenkor egy lelket viseljen«. Agesilaos tehát végeredményben szélsőséges, elfajult »tanácsos«, akit — a tétova, habozó Leonidás kivételével — mindenki tisztességtelen, férfiatlan alaknak tart; nem tipikus tanácsos-figura, hanem züllöttségében egyedülálló, megvetendő és megvetett egyedüli példány. A másik két »tanácsos«, Ámfarés és Démokarés, Leonidás politikai vonalának képviselője, — megítélésük Bessenyei részéről nem különbözik attól a fent elemzett állásfoglalástól, mellyel Leonidás politikáját általában értékeli. (Igy pl. nem támaszt különösebb ellenszenvet Démokarés iránt, hogy a darab végén éppen ő szúrja le Ágist, mert hiszen ezzel is csak a király politikáját hajtja végre, — amely politika helyességét egyébként a következő sorban maga Ágis ismeri el (V, 6).

A »Geschäfte der Einsamkeit« gondolatai nem annyira a tanácsos-komplexus, mint a dolog másik oldala, a végrehajtó apparátus kérdése körül forognak. Az »Ágis«-ban e kérdés beállítása hasonló a tanácsos-probléma kezeléséhez: egyes anomáliákat, visszaéléseket elismer ugyan, de tartózkodik a rendszer egészének gyökérig hatoló bírálatától. Viszont a részleges rendellenességeket maga Leonidás is tudomásulveszi, sőt elítéli: »Dézma-tábláinknál sok tolvajok ülnek És mint igaz szolgálk, akként becsültetnek. Sok törvényzékbe lelinék gyilkosokat, Kik nem tapasztalják alacsonyságokat . . .« Valójában azonban itt is Leonidás egész politikájának részkérdéseként merül fel ez a probléma és ehhez képest értékelése is feloldódik az abszolutizmusnak, mint láttuk, kénytelen-kelletlen elfogadásában. Speciális, elhatárolt témává az államapparátus felépítésének mikéntje csak a »Geschäfte der Einsamkeit«-ben válik. Igen szemléletes hasonlatot talál Bessenyei az eszményi abszolút uralkodó (vagy »miniszter«); a különbség nem lényeges⁴⁹) feladatának jellemzésére, összekapcsolva az államapparátus gépszerű tökéletességének eszményét az egymást keresztelő osztaálytörekvések éber szemmel tartásának követelményével: »Ein Minister ist ein Perpetuum mobile in seinem Werke, der seine Augen Tag und Nacht über Tausend sich bewegendes, oder verändernden Gegenstände halten muss . . . Er ist ein immerwehrendes Opfer, welches andere beleuchtet, um sich zu verzehren.« Ideál tehát a gépszerűen, feltétlen pontossággal működő, tevékenységében minden szubjektív önkényt kiküszöbölő végrehajtó szervezet (»Maschine«⁵⁰). Ez az apparátus egész működésében az egyensúly — fentebb kielégítően jellemzett — elvére, mint a társadalmi terhek bölcs elosztásának vezérelvére épül. Az államvezetés művészetét Bessenyei annak az egyetlen pontnak (»Mittelpunct«-nak) eltalálásában ismeri fel, ami az erők teljes megfeszítésével, a terhelés és ellenőrzés legvégső, de még elviselhető határig való fokozásával egyértelmű: ennek túllépése már gyötrelmeket okoz és felborítja az egész rendszert.⁵¹ A végrehajtó személyzetnek, az állam egész tisztviselői karának összeválogatásához szükséges az uralkodó elmélyült emberismerete, tapasztaltsága; igen fontos ez különösen az első miniszter kiválasztásánál. Bessenyei, hogy a megfelelő első miniszter felkutatásához segítséget nyújtson, apró karakterológiai vázlatokat rögtönöz — a francia portrait-műfajt

⁴⁹ Oka valószínűleg szerénység: Bessenyei nem érzi magát feljogosítva az uralkodó maximáinak meghatározására.

⁵⁰ A hasonlatot már idéztük Sonnenfelstől, aki valószínűleg Justi-tól vette át: »Ein wohl eingerichteter Staat muss vollkommen einer Maschine ähnlich seyn . . . stb.« (Die Chimäre des Gleichgewichts der Handlung und Schiffahrt, 1759, 41. l.) Mitrofanov pedig idézi egy kortárs ítéletét II. József államigazgatás-eszményéről: Er will buchstäblich seinen Staat in eine Maschine verwandeln . . . (l. m. 274. l.)

⁵¹ V. ö. Dondinak, a statisztikusnak meghatározását a »Tudós Társaság« c. műben: »Az erőszak és természet szerint való valóság közt minden dologba csak egyetlenegy pontocska van, melyet egy státusba fel kell találni, ha valaki ennek lehető boldogságát ki akarja dolgozni.« E módszer valódi céljára világít rá a következő mondat: »Systemának azt nevezem, mikor valamely dolog állapotjának fenntartására való név oly rendet gondolsz ki, mely változás nélkül követhessen és megtartasson.« (Magy. Irod. Ritk. 1. sz. Bp. 1930, 65—66. l.) — Mivel a »Tudós Társaság« dialógusai körülbelül a »Geschäfte der Einsamkeit« színvonalán mozognak, de még kevésbé leszűrtek és rendszeresek, tartalmi újdonságot pedig szempontjaink számára nem kínálnak, — részletező ismertetésüket eltekintethetünk; ugyanez áll a Holmíra (1779), ahol megismétli a »közép pont«-ra vonatkozó tételét (216—217. l.)

követve — a mindig hallgató, illetőleg folyvást beszélő, a haszonhajhászó, majd a fontoskodó emberfajtaról. Végül a becsületesség, emberiség, mély és könnyed gondolkodás, határozottság tulajdonságaival együttesen felruházott eszményi emberpéldányt ajánlja a miniszteri tisztségre. — Ennyiben az »emberismeret« követelése (ami Leonidásnál, mint láttuk, azonos volt a társadalmi struktúra, az osztálytörékvések szakadatlan szemmel tartásának szükségességével) itt amellett, hogy megőrzi ezt az eredeti jelentését,⁵² új, praktikus színezetet kap, a korban divatos fiziognómiai iskolák (Lavater!) ismeretére valló formát öltve fel.

Elvi általánosítást kap most már az abszolutizmusnak az Ágásban ábrázolt politikai gyakorlata a reformok kérdésére vonatkozólag is. A kormányzat célját az »allgemeine Wohlfahrt« emelésében jelölve meg, — mint valamennyi abszolutista ideológia — Bessenyei nem zárkózik el a lassan, megfontolt óvatossággal végrehajtandó reformok engedélyezésétől, — de óva int a hirtelen változtatástól, mert »wo auf einmal die ganze Erschütterung geschehen muss, kann kein Minister der Welt sicher seyn, ob die Sache nach allen in seinem Kopf ausfallen wird oder nicht?« Ugyancsak megtaláljuk itt a társadalmi rend stabilitásáról, megváltozhatatlan jellegéről szóló tanítást, ami pl. ilyen erkölcsi maximákban jelentkezik: »... bleibe ein Unterthan, wenn du es geboren bist und suche deinem Souverain mit Tugend gleich zu werden: ohne Cron und Scepter wirst du ein König der Tugend«.

Itt csak röviden utalunk arra, hogy a »Geschäfte der Einsamkeit« természetfilozófiája is ennek a világnézetnek a vonalában fekszik. A mű idevágó fejezetei (»System Gottes in der Natur, Balanz im Guten und Üblen« — »Von dem mechanischen System der Welt« stb.) láthatóan *Robinet* filozófiájának feldolgozására mutatnak; *Robinet* pedig a maga stabil, fejlődést nem ismerő, hierarchikus világfelfogásával, a jó és rossz metafizikai egyensúlyát hirdető elméletével s azzal, hogy a világban örök, harmónikus rendet lát — politikailag közvetlenül az abszolút monarchia világkép-ideálját támasztja alá; tanításának filozófiai forrását Marx Leibniz rendszerében jelöli meg.⁵³ A robineti filozófia materialista csiráinak értékelése jelenleg nem feladatunk.

Rá kell azonban térnünk a »Geschäfte der Einsamkeit« legérdekesebb s egyszerűs mind legkomplikáltabb kérdésomójára: a törvények funkcióit, a törvényhozás irányelveit taglaló IX. fejezetre, amelyen már Montesquieu főművének tanulmányozása hagyott nyomot. A jó törvényrendszer ismérve ugyanis Bessenyei szerint, hogy a nemzeti jellem és az azt megszabó fizikai környezet, elsősorban a *klima* adottságaihoz alkalmazkodik: »Ein Gesetz in einem Lande welche, das Clima des Landes und auch der Character der Nation nicht dulden können, ist eine Gewalttätigkeit, welche sich selbst zernichtet und eine ganze Nation umstürzen kann«. Lykurgos például ismervén a spártaiak jellemét, keménységét, szigorú törvényeket adott nekik. Helyesen cselekedett, törvényrendszere hosszúéletűnek bizonyult (a példát l. »Esprit des Lois«, XIX, 16: »Lycurgue dont les institutions étaient dures, n'eut point la civilité pour objet, lorsqu'il forma les manières; il eut en vue cet esprit belliqueux qu'il vouloit donner à son peuple.« V. ö. még IV, 6 — a Solon-példát l. XIX, 21). Az egyszer meghozott törvények tehát — Montesquieu elmélete szerint — ismét visszahatnak a nép jellemére, aktíve formálják azt.

Már ez a példa is szemlélteti, hogy Montesquieu egyfelől az emberek aktivitásának eredményét, sőt, mint elvei bizonyítják, magát az emberi ész tevékenységét látja a törvényekben: »la loi en générale est la raison humaine, en tant qu'elle gouverne tous les peuples de la terre, et les lois politiques et civiles de chaque nation ne doivent être que les cas particuliers où s'applique cette raison humaine« (1,3). De másfelől keresi azokat az alapokat, melyeken a törvények — az emberi tevékenységnek most már csupán a közvetítésével — *szükségszerűen* kifejlődtek. A feladat tehát annak az objektív tényezőnek (vagy tényezőcsoportnak) felkutatása, mely az »emberi tevékenység« tartalmát, irányát — és ezzel a törvények kifejlődését, alakulását — szükségszerűen megszabja. E feladat megoldásán azonban hajótörést szenved Montesquieu gondolkodása. Híres törvénydefiníciójában (»les lois sont les rapports nécessaires qui dérivent de la nature des choses«) — hangsúlyozza ugyan a szükségszerűség mozzanatát s ezzel a spinozizmus vádját idézi fejjére; de egyúttal a »dolgok természetének« megjelölés révén, végletes elvontságban reked meg. Amikor pedig a valósághoz akarja közelíteni definícióját, gondolatai sajátos, körbenfutó okoskodásba torkollanak: »Plusieurs choses gouvernent les hommes: le climat, la religion, les lois, les maximes du gouvernement, les exemples des choses passées, les moeurs, les manières; d'où il se forme un esprit général qui en résulte« (XIX, 4). Nyilvánvaló e tétel circulus-jellege: a törvényalkotó emberi tevé

⁵² »Durch seine Erfahrung muss der Minister erst die Nation in ihrer Lage, in allen ihren Bewegungen lange betrachten, wo er die mindeste Bewegung nicht auslassen kann, weil sie oft von einer Art sind, die das grosse verrathen. Als dann muss er durch seine Speculation das ganze Volk, wie in einer *Anatomie*, auseinander setzen, um sein innerstes in seinen geheimen Verknüpfungen zu betrachten...«

⁵³ Marx—Engels: *Die heilige Familie*. Berlin 1953. 260. 1.

kenységet a fizikai környezetén kívül e tevékenység *eredményeire*, a törvényekre, kormányrendeletekre, szokásokra vezeti vissza. Korai fokon jelentkezik tehát Montesquieunél az az antinómiacsoport, amit a materialista gondolkodók, d'Holbach, Helvétius reprodukálnak élesebb, fejlettebb formában. Ők az emberiség történelmi fejlődésének kérdését próbálva megoldani, megrekednek a »kölsönhatás szempontjánál« — ahogy Plehanov nevezi —: »az erkölcsök (Montesquieunél: »esprit général«) befolyással vannak az alkotmányra (Montesquieunél: a »törvényekre«), az alkotmány (törvények) pedig befolyásolja az erkölcsöket« (itt az »espritgénéral-t«). »Hogy kiszabaduljunk ebből az eszmézavarból — írja Plehanov —, meg kell találnunk azt a történelmi tényezőt, amely az egyes népek erkölcséit és állami berendezését is létrehozta s ezzel kölsönhatásuk lehetőségét is megteremtette«⁶⁴. De ezt a történelmi tényezőt a XVIII. század burzsoá gondolkodói képtelenek voltak megtalálni; a feladat megoldása a történelmi materializmus megalapítóira, a proletariátus forradalmának ideológusaira várt.

Amikor Bessenyei átveszi Montesquieu tanításának a kor színvonalán álló idealista alapjait, — mint már jeleztük — érdekes módszertani változtatást hajt végre rajta. Montesquieu ugyanis elsősorban a fennálló államformák, törvényrendszerek kialakulását próbálja megérteni, keletkezésük feltételeinek elemzésén keresztül (meg is mondja az előszóban: »chaque nation trouvera ici les raisons de ses maximes«). Helvétius erős bírálatot gyakorol e módszeren, Montesquieuhöz intézett levelében. Élesen kidomborítja a különbséget az »empirikus« konzervatív és »deduktív« forradalmi gondolkodás között: »az olyan író, aki hasznót akar hajtani az embereknek, inkább egy jobb világrend igaz maximáival foglalkozzék, mintsem megerősítse azokat, amelyek veszedelmesek...«⁶⁵

Ezzel szemben Bessenyei a törvényalkotás, törvényhozás szempontját hozza előtérbe és Montesquieu »empirikus« színezetű megállapításait az abszolutista törvényhozás *normáivá* teszi meg. Amikor Montesquieut követve felvázolja egy lehetséges nemzetkarakterológia alapelveit (v. ö. »Esprit des lois«, XIX, 7, 10 stb.): »unter allen möglichen Veränderungen der Gebräuche, Sitten und Gesätzen, hat eine jede Nation einen Polar Stern in ihrem Character, der da unbeweglich zu seyn scheint, und wodurch sie sich von jeder anderen Nation unterscheidet«, — ennek fontosságát a törvényhozó abszolút uralkodó, illetve »miniszter« szemszögéből hangsúlyozza: »diesen Polar-Stern muss ein Minister finden um das mögliche Gute bei einer Nation auszumachen« (v. ö. egyébként »Esprit des lois«, XIX, 5: »c'est au législateur à suivre l'esprit de la Nation lorsqu'il n'est pas contraire aux principes du gouvernement«).

Végül utalunk még arra, hogy »Geschäfte der Einsamkeit« morálfilozófiája mögött helyenként félreismerhetetlenül felbukkannak a merkantilista közgazdaságtan alaptételei, pl. az aktív kereskedelmi mérleg doktrínája: »ein jeder Gewinn in der Welt zicket den Widerspruch und die Unzufriedenheit anderer vielen eben so nach sich, als der Körper den Schattene« és »die Vergrößerung eines Theiles ist allemahl eine Verminderung des andern Theils«.

A mondottak összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a »Geschäfte der Einsamkeit« sajátos átmeneti fokon mutatja be Bessenyei gondolkodását. Az abszolutista tételek közé már Montesquieu-inspirálta gondolatsorok nyomoltnak, de míg Montesquieu az alkotmányos monarchia és minden létező kormányforma elismerése, igazolása között ingadozik (kivéve mindenesetre a »despotizmus«-t), — addig Bessenyei meghaladja ezt az ingadozást s az abszolút monarchiától való elszakadást Locke műveinek befogadásáig jut el.

5.

Ha Locke politikai filozófiájának befolyását Bessenyei helyesen értékelni akarjuk, meg kell ismerkednünk tanítása alapelemeivel s a mögöttük álló, jelen esetben nyíltan kifejezésre jutó osztálytörekvésekkel. Engels útmutatása szerint Locke »mind vallási, mind politikai nézeteiben az 1688-as osztálymegegyezés gyermeke volt«⁶⁶. Értekezései Orániai Vilmos trónraléptével egyidőben jelentek meg s a szerző nem hagy kétséget a szoros kapcsolat felől, mely művét ehhez a politikai fordulathoz fűzi. Célja — mint előszavában kifejti — »a nagy országmentő, Vilmos király trónját megszilárdítani, megalapozni a nép akaratából... és a világ előtt igazolni az angol népet«⁶⁷. Látni fogjuk, hogy ez a célkitűzés egyáltalán nem egy új abszolutizmus ideológiai kiszolgálásával azonos, hanem ellenkezőleg, az abszolutizmus

⁶⁴ Plehanov: *A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez*. Bp. 1950, 20—21. l.

⁶⁵ Felvét us: *Oeuvres complètes*, Paris 1795, XIV., 63/64 l.

⁶⁶ Marx—Engels: *Válogatott művek*. id. kiad. II, 495. l.

⁶⁷ Locke, John: *Works*, London 1751. III. köt. 105. l.: »to establish the throne of our great restorer, our present king William; to make good his title, in the consent of the people: ... and to justify, to the world, the people of England...«

minden fajtájával szembeálló elméletet hoz létre. S meglátjuk azt is, milyen rendkívüli világossággal határozzák meg Locke teóriáit a gazdaságilag és politikailag hatalomrajutott angol polgárság konkrét osztálytörekvései. A »Two treatises of government« két önálló értekezésből áll, melyek közül az első, mintegy bevezető tanulmány a Stuart-restauráció obskurus házi filozófusa, Filmer lovag abszolutista elméletének megsemmisítő kritikáját tartalmazza. Filmer, aki az abszolutizmus ideológiájának feltámasztója akar lenni, olyan időben, amikor az abszolutizmus a burzsoázia védelmezőjéből akadállyá vált további fejlődésének útjában (Stuartok Angliában a XVII. században)⁵⁸, II. Jakab uralkodását egyenesen Adám »patriarcha« jogaiból származtatja: e jogok szerinte örökösödés útján közvetlenül a Stuart-házat illetik. Filmer továbbá — elvulgarizált, lapos formában — feleleveníti Bodinnek a maga történeti helyén progresszív teóriáját a király »atyai« hatalmáról; az államot nagykiterjedésű családnak definiálja, természetes fejéül pedig megteszi az abszolút monarchát. Az angol forradalomban felbukkanó népszuverénitási-elméletekkel szemben visszanyúl az uralkodó »isteni jogait« kifejtő tételekhez; emellett az »emberi természettel« sem találja egybehangzónak a nép szuverénitását, mert az szerinte szükségképpen anarchiára vezet. Kiküszöböli a szerződés-elméletet, mert annak még hobbesi formájában is több veszélyt, mint előnyt lát az abszolút uralkodó hatalmára nézve.

Ezt a sekélyes, heterogén elemekből összetakolt, teológiával átszőtt elméletet semmissíti meg Locke első értekezése. Műve második részében azután kifejti saját, pozitív államelméletét. Kiindulásában alapvetően eltér a hobbesi felfogástól: a társadalmi létet megelőző állapotot nem tartja fékezetlen egyének állandó háborúságának, hanem a természetes szabadság és egyenlőség alapján berendezett, ősi társadalmat s az őstársadalom tagjainak viszonyát a békés együttélés (»laissez faire«) elve szerint értelmezhető formákban képeli el. Ezek a formák nem jelenthetik a szabadosságot, az anarchia uralmát, mert a természetes szabadságnak két, ugyancsak alapvető törvényt vet határt, amelyek megtiltják az egyéneknek önmaguk, valamint társaik életének, egészségének és tulajdonának megtámadását. Háború és erőszak jogtalanságok, nem szerepelhetnek a »természet« célkitűzései között; — de mivel a társadalom ekkor még nélküli az elismert jogi tekintélyt, mindenki önmaga s egyúttal a mások bírása is, büntetvén a »nyugalom és biztonság« ellenségeit. Locke elismeri ugyan, hogy ez az állapot végül is zavart, rendetlenséget, az érdekek állandó ütközését eredményezi, s a polgári állam (»civil government«) fő funkcióját, megteremtése szükségességét éppen arra vezeti vissza, hogy az megszünteti, rendezi ezt a végezetül mégis csak anarchiává fokozódó állapotot. De azonnal vitába száll Locke azokkal, akik az anarchia felszámolásának szükségéből az abszolút államforma megteremtésének vasszükségyszerűségére következtetnek, mint Hobbes. Hiszen — Locke szerint — az abszolút monarcha is csak olyan »bíró«, akinek maga felé hajlik a keze, mert megköveteli ugyan alattvalóitól, hogy minden ellenállás nélkül hódoljanak meg szeszélyei előtt, — ő maga azonban senkinek sem tartozik felelni »ítéleteiért«. Ezért a természetes állapot olyan társadalomnak kell felváltania, mely az egyének békés együttélését biztosítja; éppen evégből tömörülnek az individuumok politikai alakulatba, a szerződéselmélet konvencionális keretei között. Az államtól (társadalomtól) csak egyetlen dolgot várnak el a szerződő egyének: »la conservation mutuelle de leurs vies, de leurs libertés et de leurs biens; choses que j'appelle, d'un nom général, propriété«⁵⁹. Másutt hasonló tömörítéssel nyilatkozik Locke: »la raison, pour laquelle on entre dans une Société Politique, c'est de conserver ses biens propres«⁶⁰. Nyilvánvaló tehát Locke és Pufendorf elméletének alapvető különbsége: míg Pufendorfnál a társadalomalépés teszi csak lehetővé az addig »imbecillus«, elszigetelt egyének létfeltételeinek megteremtését, addig Locke a már megteremtett létfeltételek megfelelő konzerválását, biztosítását várja a társadalomtól. Locke a természetes állapotot sem tudja elképzelni e létfeltételek szubsztrátuma, a magántulajdon nélkül; idézett tételeinek tanúsága szerint a társadalom alapvető funkciója biztosítani annak sértetelenségét. A földet ugyan »en commun« adta Isten az emberiségnek, de az egyének a természet adományát már egyénileg sajátítják ki azzal, hogy önmagukat fenntartják, szükségleteikről gondoskodnak, — saját munkájuk révén már magántulajdonukká válik az összegyűjtögetett gyümölcs, táplálék is: »le travail qui est mien, mettant ces choses hors de l'état commun ou elles étoient, les a fixées et me les a appropriées«⁶¹. A magántulajdon eszerint örök idők óta az ember természetében gyökerező elv: »bien que la Nature ait donné toutes choses en commun, l'homme néanmoins, étant le maître et le propriétaire de sa propre personne, a toujours en soi le grand fondement de la propriété...«⁶² Ilyen gátlástalanul bálvány-

⁵⁸ Nagy Szovjet Enciklopédia, id. kiad. I, 32. l.

⁵⁹ De Maz l fordítását idézzük: *Du gouvernement civil*. Amsterdam 1755. 170. l.

⁶⁰ U. o. 292. l.

⁶¹ U. o. 41. l.

⁶² U. o. 61—62. l.

nyozza Locke a burzsoa társadalom sarokkövét: a magántulajdont. Jellemző példával él álláspontja szemléltetésére: egy tábornok megparancsolhatja ugyan katonáinak, hogy rohanjanak neki az ágyúk torkának, — de nem parancsolhatja meg nekik, hogy pénzükből akár csak egy fillért is átadjanak neki.

Locke törvényelmélete is a magántulajdon mindenekelőttiségének szellemében fogant. A polgári szabadság — az abszolutista államcél helyébe ennek a szabadságnak a biztosítása lépett! — olyan törvényes hatalomra épül Locke rendszerében, amelyet a társadalom egésze alkot meg az egész, osztatlan társadalom érdekében. »Bármint legyen is, bizonyos, hogy a törvény célja nem a szabadság lerombolása vagy csökkentése, hanem megőrzése és növelése« — írja Locke. A polgári szabadság tehát az *egyének* szabadságának kiteljesedését azáltal biztosítja, hogy törvényei a szabad és észszerű elhatározás vezérfonalaivá válnak: »une loi, suivant sa véritable notion, n'est pas tant faite pour limiter que pour faire agir un agent intelligent et libre, conformément à ses propres intérêts⁶³. Locke híres tétele: »ahol nincs törvény, nincsen szabadság sem« (ou il n'y a point de loi, il n'y a point non plus de liberté⁶⁴). A törvényhozó hatalom ennek megfelelően egyetlen pozitív funkciót lát el csupán: »ce pouvoir doit se réduire à mettre en sûreté et à conserver les propriétés de chacun⁶⁵.

A törvényhozó hatalmon kívül (amit az állam »lelkének« nevez) még két hatalmat különböztet meg Locke: a végrehajtó és a föderatív hatalmat. Az előbbi befelé biztosítja a törvények megvalósulását, utóbbi kifelé őrökdi az állam jogainak sérthetlenségén.

Érdekes megfigyelni Locke sajátosan »alkotmányos« álláspontját a népszuverénitás kérdésében. Bár elismeri, hogy a szuverénitás legfőbb tulajdonosa a nép (»le peuple garde toujours le pouvoir souverain«⁶⁶), a szuverénitás *gyakorlását* ő is kiveszi a nép kezéből: »il (le peuple) ne l'exerce pas tandis que la forme du Gouvernement qu'il a établie, subsiste; c'est seulement lorsqu'elle est renversée par l'infraction des Loix fondamentales, sur lesquelles elle était appuyée⁶⁷. Amennyiben a végrehajtó hatalom egy személy kezében van összpontosítva (ez Locke szerint felette ajánlatos, mert a törvények végrehajtásán szakadatlanul — tehát akkor is, ha a törvényhozó testület, a parlament nem ül éppen együtt — őrködni kell), e személynek pedig része van a törvényhozásban, úgy ő »en quelque manière« szuverénnek tekinthető, mert szuverén hatalommal rendelkezik a végrehajtás biztosítása végett, másrészt hozzájárulása nélkül nem hozható meg egyetlen törvény sem. Ezenfelül, mivel a törvényhozó testület nincsen állandó permanenciában, nehézkesen mozog és gyors határozathozatalra alkalmatlan, a végrehajtó hatalmat fel kell ruházni az ú. n. »prerogatív hatalommal«, melyet az egyedül saját belátása szerint gyakorol, a nép érdekében. Ha a nép e téren visszaélést tapasztal, joga van ellenállni. Ezt a meglehetősen kétértelmű jogot siet azonban Locke megszorítani: »on ne s'en sert jamais que lorsque les inconvéniens sont si grands, que le plus grand nombre des membres de l'État en souffre beaucoup et sent qu'il est absolument nécessaire d'y remédier⁶⁸.

Tételeit összefoglalva, Locke összehasonlítja az »atyai«, »politikai« és »despotikus« hatalmat. Az elsőnek forrása a természet és megszűnik az utódok nagykorúságának, szellemi érettségének elérésével. (Ezért nem tehető semmiféle politikai rendszer alapjává. Érett korukban ugyanis az utódok szabad döntésétől függ, tagjaivá lesznek-e annak az államnak, ahol születtek, vagy sem; jogukban áll más országot választani.) A második fajta hatalom szabad elhatározásból ered, a harmadiknak erőszak az alapja. Míg az atyai hatalom biztosítja a gyermekek felnevelését teljes érettségük eléréséig, a politikai hatalom a közös szabadság: vagyon- és életbiztonság állandó, hathatós védelmére szolgál. Velük szemben a despotikus hatalom nem egyéb állandósult erőszaknál; megszűnik, ha a leigázottaknak bármely eszközzel sikerül visszaszerezni szabadságukat. Különleges eset a tirannizmus, mely akkor lép fel, ha az uralkodó nem alattvalói javára és előnyére, hanem egyéni szeszélyeinek kielégítésére használja a ráruházott hatalmat, törvényül önkényesen a saját akaratát téve meg. (Gondoljunk vissza Martini törvénydefiníciójára!) A törvények megsértése minden zsarnokság kiindulópontja. Újból részletesen foglalkozik itt Locke az ellenállási jog kardinális kérdésével. Ha az uralkodó önkényeskedése a társadalom kiterjedt szektorait érinti és »mindenki meg van győződve arról, hogy törvényei, vagyona, szabadsága, élete veszedelemben forognak: ellenállhatnak a törvénytípró erőszaknak. Az ennek folytán keletkező zavarok és károk nem azok rovására irandók, akik jogait védik, hanem a jogtíprók rovására. Locke Barclayra utal, aki a pápa világi hatalmát támadva, a monarchikus jogok isteni eredetét hangoztatta s az abszolút monarchia mellett szállt síkra (1600: »De regni et regali

⁶³ U. o. 77. l.

⁶⁴ U. o.

⁶⁵ U. o. 175. l.

⁶⁶ U. o. 200. l.

⁶⁷ U. o. 201. l.

⁶⁸ U. o. 228. l.

potestate»), — nos, még Barclay is megengedi a nép jogát az ellenálláshoz és védekezéshez abban az esetben, »ha a király nem csupán egyesekkel bánik rosszul, hanem szélsőséges és elviselhetetlen zsarnokságot gyakorol állama testével... a néppel szemben«⁶⁹. Locke ezt a tételt a maga parlamentáris eszményének megfelelően odamódosítja, hogy a király megszűnik király lenni és jogos az ellenállás vele szemben, »ha a nélkül cselekszik, hogy felhatalmazást kapott volna vállalkozásához« (toutes les fois qu'un Roi agit sans avoir reçu d'autorité pour ce qu'il entreprend⁷⁰).

Locke értekezését azért volt szükséges ilyen részletességgel ismertetni, mert Bessenyeinek utolsó Bécsben írt, önálló államelméleti tanulmánya, *A törvénynek útja* (1778) már a maga egészében Locke megállapításaira épül. Rendkívül értékes alkotás ez a kb. 40 nyomtatott lapra terjedő⁷¹ (lathatolag befejezetlenül maradt) értekezés: soha Bessenyei a feudális kötöttségek, nemesi osztályszempontok befolyása alól sem ezelőtt, sem ezután nem vonta ki magát olyan mértékben, mint e művének gondolatmenetei során. Kiindulása megegyezik Locke-kal: »Az ember szabadon származik« — hangzik az első szakasz egyik részcíme. Kitejtése: »mikor az emberi nemzet legelőször a földnek színtét lakni kezdette, kétségkívül sem uraságot, sem hatalmat azon kívül nem ismért, ki világot teremtett« (12). Az atyai hatalom doktrínáját — Locke-kal egyezően — Bessenyei is cafolja már (emlékszünk, hogy az »Ágis«-ban és a »Geschäfte der Einsamkeit«-ben még ennek a tanításnak az alapján állott!): »Soha nem is volt olyan atya e világon, ki több gyermekeit egynek rabságába vehette volna halála után... A sok testvér atyjoknak halála után mindenik magá akart maga ura lenni...« (13) A magantulajdon kezdeti formáit Bessenyei is visszavetíti a természeti állapotba, de Locke-on túlmenően már annak káros következményeit is megsejti: »Felkel ekkor ez a két fejedelem: ENYIM, TIÉD s törvény, fegyver alá húzza az Istennek embervilágát« (13). A magantulajdon lényege a primitív időkben még a természet javainak felkutatására, összegyűjtésére korlátozódik: »Az akkori gazdagság pedig csak abba határozottatott, ha télére több diót vagy mogyorót egyéb száraz gyümölcsökkel gyűjthetett magának vagy több vadat, mint más, hajjálagnattal agyon...« (13—14).

Külön fejezetben (»A köztársaság szabadságának eredeti«) foglalkozik Bessenyei a társadalom keletkezésének kérdésével; megoldásként a Locke szerint értelmezett szerződéselméletet fogadja el: »az egyes emberek szabadságának öszvetétele egy nagy szabadságot csinál, olyat, melyen semmi más hatalom, Istenen kívül nem uralkodhatik« (17). A társulás célját is Locke-hoz hasonlóan határozza meg: »itt van szabadságom, csináljunk belőle nékem, maradékimnak nyugodalmat, mindnyájunknak pedig bátorságot« (15). A társulás ténye és célja a törvényekben, mint jogi formákban ölt testet: »a csinált törvényt uralkodásnak, hatalomnak nevezik és szentnek is tészik meg, azon okbul, hogy az a törvény oly igazság, mely mindenik hazafiának szabadságát magában tartja« (15; v. ö. Locke maximáját: »ahol nincsen törvény, nincs szabadság sem.) Logikusan következik ezekből az előfeltételekből a népszuverénitás elismerése (11. szakasz): »Sok ember hatalmának és szabadságának kell egybejönni, hogy azokbul egy nagy királyi hatalom és szabadság lehessen. Innen lát-szik, hogy a királyi hatalom, törvény és szabadság mindenkor annak a népnek öröksége, melynek öszvetett ereje azt formálja« (19—20). Felveti Bessenyei az abszolútizmus egyik kedvenc formulája, a »princeps legibus solutus« kérdését: »egy fejedelem, kinek... kötelessége csak népe boldogságának előmozdításában áll, a közönséges jónak felibe teheti-e ügy magát, hogy annak törvénye alatt ne légyen?« Válaszában elismeri a Locke-féle »prerogatív« hatalom jogosultságát, ha olyan király gyakorolja, aki kötelességének ismeri el nemzete javának előmozdítását. Az ilyen uralkodó, a köz érdekeinek tudatában és szemmel-tartásával a törvényeket mintegy »kijavíthatja«, illetve új törvényeket is hozhat: »magam akarok néktek oly törvényeket csinálni, nol azon hasznaitok feltaláltassanak, melyeket ti magatok nem ismérték s ellene dolgoztok« (30). Itt kísért csupán — immár halvány emlékként — az egykor vallott abszolutista elméletek király-eszménye: »Ha bölcs és jó fejedelem van valahol, adjon népének bölcs tanácsokat, mutasson meg nékik kárt, hasznót és kényszerítse őket oly törvényeknek csinálására, melyekben nem károk, hanem valóságos hasznok légyen« (31). De ezt a parányi koncessziót (amit végeredményben Locke-nál is megtaláltunk) azonnal követi a megszorítás: »Miatun pedig ez meglett, ne sajnálja a fejedelem ezen törvénynek hatalma alá adni magát, mert kicsoda egyéb kívánsága lehet egy királynak az ország boldogsága előmozdításán s fenntartásán kívül?« (31—32). Mennyire megváltozott a tartalma az abszolútizmus filozófusai részéről is oly kedvelt »Salus populi suprema lex esto«-jelszónak — melyet különben Locke is idéz — : »a közjónak és törvénynek (!) minden hatalom fölött való hatalommá kell a földön lenni« (32).

⁶⁹ U. o. 312. l.

⁷⁰ U. o. 321. l.

⁷¹ Magy. Irod. Ritk. 1. sz. Bp. 1930.



De »micsodák azok az eszközök, melyek által a közjó és szabadság fenntartathatik?« E kérdésre keresvén feleletet, Bessenyei eljut a legforradalmibb, legmesszebbmenő antifeudális követelésig: a törvény előtti egyenlőség és közteherviselés követeléséig. Először: »a közjónak fenntartásáért szükséges minden szabad hazafiának minden közjónak elnyerésére utat engedni úgy, hogy ha ő azt el nem érheti, ne hazája törvénye, de maga szabadakaratja s olyan dolgok legyenek okai, melyek tőle függhetnek . . .« (16). Másodszor (e követelés előadása stílusában Martinovics kátéinak forradalmi pátoszát idézi): »Egy polgárnak vagy hazafiának megváltozhatatlan kötelessége továbbá, hogy a közjónak védelmére a közteherbül magán annyit viseljen, mennyit tehetsége önnön alkalmatos élésének elfogyasztása vagy romlása nélkül magán viselhet. Mert, kérlek, . . . micsoda törvény szerint kívánhatsz te fizetést mások verejtékezésébül ingyen, ki akarmicsoda társaságban élsz, tulajdon hasznaidnak és szükségidnek rabságába esel? Mert adnod kell a magadébul, hogy azáltal magadnak vehess s nem bánthatsz ok nélkül mást azért, hogy te is méltatlanul ne bántassál« (17—18).

Ez a hang, ilyen élességgel, ilyen lendületes tisztasággal nem hangzik fel többé Bessenyei életművében. Csúcs ez, mely méltán koronázza államelméletének, politikai filozófiájának első periódusát: a »tanulóévek« korszakát, — de egyúttal érett politikai gondolkodása első, soha meg nem haladott magaslatát jelenti. Arról tanuskodik, hogy Bessenyeiben nemcsak rejtve, potenciálisan, hanem nyíltan felszínre bukkanva ott feszül a törekvés, hogy ezidőtájt kibontakozó materialista világnézetének társadalmi következtetéseit is levonja, — s ezzel tudta nélkül Martinovicsék, a magyar jakobinus-mozgalom eszméinek előrevetítőjévé vált.

GERCEN ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ

(TIZENKÉT KIADATLAN GERCCEN-LEVÉL)

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának Pulszky-gyűjteménye tizenkét, ezideig ismeretlen és kiadatlan Gercen által írt levelet őriz. Ezeket a leveleket Gercen Pulszky Ferenchez és Pulszky Ferencnéhez írta, egyet közülük pedig Tanárkyhoz. A leveleket időrendi sorrendben közöljük, a rájuk vonatkozó tárgyi jegyzeteket pedig az egyes levelek végén tüntetjük fel. Meg kell jegyeznünk, hogy a külföldön írt levelek keletkezési körülményeit nem lehetett apró részletességgel felkutatni, mert a vonatkozó külföldi sajtóanyag nem állt rendelkezésünkre. Különösen szükséges lett volna ebből a szempontból Gercen történelmi nevezetességű forradalmi lapjának, a Kolokolnak tanulmányozása, melyben — egyik levele tanúsága szerint — a magyar ügy érdekében is írt cikket. Mindemellett szükségesnek és hasznosnak tartjuk e levelek közlését, melyek a londoni orosz és magyar emigráció eddig nem ismert kapcsolatait világítják meg.

Gercen a múlt század első felének első forradalmi nemzedékéhez tartozott, ahhoz a nemesi-földesúri forradalmárcsoporthoz, melynek köréből az orosz nép felszabadulási küzdelme elindult s melynek első állomása a cári hatalom által vérbefojtott gyekabrista mozgalom volt. Az 1825. évi gyekabrista felkelés idején Gercen még csak tizenhárom éves volt, de már akkor elhatározta, hogy életét a szabadság eszméjének szolgálatába állítja. Egyetemi évei alatt megismerkedett Hegel filozófiájával és az utópista szocializmus saint-simoni irányával. Gercen «veszedelmes és káros» eszméi miatt a cári kormány két ízben is száműzte. 1847-ben örökre elhagyta Oroszországot. A 48-as forradalmakat Olaszországban és Franciaországban élte át. 1852. augusztus 25-én, néhány hónappal felesége halála után, Londonba utazott. Itt eredetileg csak egy hónapot akart tölteni, azonban megismervén az ottani körülményeket, elhatározta, hogy Angliában telepszik le véglegesen. 1853-ban megalapítja Londonban a szabad orosz nyomdát és számtalan elméleti munkát ír német, francia és angol nyelven; legnagyobb hatású azonban az orosz nyelven kiadott két folyóirata volt: a Poljarnaja Zvezda (Sarkcsillag) és a Kolokol (Harang). A Poljarnaja Zvezdában közölte először részletekben az európai memoáriródalom egyik legnagyszerűbb remekművét, a *Biloje i dumi* (Élmények és gondolatok) című önéletrajzát.

Gercennek, a nagy orosz forradalmi demokratának az 1848/49-es magyar szabadságharcról alkotott véleménye és ezzel kapcsolatos tevékenysége részben ismeretes; ugyancsak többször megemlékeztek Gercen emlékiratainak az emigráns Kossuth Lajosra vonatkozó részleteiről.¹ Kevésbé ismeretes azonban Gercennek más magyar emigránsokhoz, így elsősorban Pulszky Ferenchez való viszonya, melyet — ha barátság formájában jelentkezik is — a közös politikai célok jellemeznek. Irodalmi érdeklődésük is szorosabbá teszi kapcsolatukat.

Gercennek Pulszkyékhoz írt levelei többségükben keltezetlenek. Tartalmukból azonban megállapítható, hogy azok, amelyek tartalmilag a legjelentősebbek, 1859 első felében íródtak, tehát abban az időben, amikor az olaszok francia segítséggel háborút indítottak a Habsburgok ellen. A magyar emigránsok — élükön Kossuth Lajossal — abban reménykedtek, hogy ez a háború segítségükre lesz a Magyarországra neheződ idegen elnyomás felszámolásában. 1859. máj. elején Kossuth el is utazott Párizsba, hogy ilyen értelemben tárgyaljon III. Napoleonnal, illúziói azonban a villafrancai békével (1859. aug.) szertefoszlottak.

Gercen és Pulszky megismerkedésének körülményeit nem ismerjük, csak feltevéseink vannak. Ugyanabban az időben, amikor Gercen Londonban lakott, a magyar emigránsok egy jelentékeny csoportja — köztük Kossuth Lajos is — ott tartózkodott. Kossuth legközelebbi

¹ Vonatkozó irodalom: Kirpotin Prof.: *A. I. Herzen*. Új Szó, 1948. I. 16. — Tamás Ernő: *A nagy orosz író-forradalmár meglátogatja Kossuthot*. Kis Újság, 1950. III. 19. — *Kossuth Emlékkönyv* 1952. II. k. — Niederhauser Emil előadása az 1953-i történeztudománykongresszuson.

környezetéhez tartozott az ugyancsak emigráns Pulszky Ferenc is, aki Londonban feleségével együtt nagy írói és újságírói tevékenységet fejtett ki. Gercen emlékirataiban megemlékezik Kossuthról és környezetéről s ebbe a körbe nyilván beleértette Pulszkyt is: »Kossuthot még most is azok a hűség harcostársai veszik körül, akik valamikor udvarát alkották, most pedig egyszerűen barátai.« (*Biloje i dumi*, 527. lap, oroszul.)

Gercen emlékirataiban beszámol egy »amerikai ebédről« is, melyet többek között azzal a céllal rendeztek, hogy Kossuth és Ledru-Rollin megismerkedjék egymással. Gercen felsorolja az ebéden résztvevők nevét (Garibaldi, Mazzini, Kossuth, Ledru-Rollin stb.) és megemlíti, hogy ő (Gercen) és Pulszky is részt vett ezen az ebéden. (*Biloje i dumi*, 602. lap, oroszul.)

Gercen arról is megemlékezik emlékirataiban, milyen körülmények között ismerkedett meg közelebbiről Kossuthal: »Az első két esztendőben ritkán találkoztunk. Később a véletlen hozott össze bennünket Wight szigetén, mely nemcsak Anglia, de egész Európa legszebb pontja. Ventnorban egy hónapot töltöttünk együtt; ez 1855-ben volt. Elutazása előtt egy gyermekünnepelelyen vettünk részt.« (*Biloje i dumi*, 527. lap, oroszul.)

Ezen a gyermekünnepelelyen Gercen és Kossuth gyermekei együtt voltak és valószínűleg részt vettek az ünnepségen Pulszky gyermekei is, minthogy a nyarat Pulszkyék rendszerint Ventnorban töltötték. A Gercen- és a Pulszky-gyerekek közötti barátságra a közlendő levelekben több helyütt is van utalás. Pulszky a Wight szigetén töltött időről a következőket írja: »Egyik másik esztendőben Kossuth is itt töltötte a nyarat, de kívülünk a többi társasággal nem igen közlekedett, mi, ha Herzen Ventnorban volt, ki nem fogtunk az adomákból és élcekből, a nagy orosz agitátor egyike volt a legszellemesebb társalkodóknak, kifogyhatatlan szláv humorral vegyítette finom francia élceit. Az angolokat nem igen szerette, ő, mint minden orosz, sokkal inkább rokonszenvezett a franciákkal, szerette kigúnyolni a német nehézkességet és ügyetlenséget, ámbár nevelésére éppen a német filozófia nagyobb befolyással volt, mint a francia irodalmat. Miután azonban ő indította meg s adta ki a Kolokolt (Harang), azon hatalmas orosz izgató forradalmi lapot, melyet Miklós car is rendszeren elolvasott, mert sokszor olyan leleplezéseket talált benne, melyek őt is érdekelték, az ily hetilap kiadására egész Európában nem talált alkalmasabb és biztosabb helyet, mint Londont.« (*Életem és korom*. II. k. 131. lap.)

Gercennek — amikor 1852-ben Londonban letelepedett — nem voltak kapcsolatai az angol hírlapvilággal. Jórészt Pulszky révén ismerkedett meg a nagy angol lapok szerkesztőivel, a későbbi években is gyakran kérte Pulszky közvetítését — amint ez a levelekből is kiderül. Pulszkynek ugyanis kiterjedt ismeretségi köre volt — még londoni követ korából — s a londoni lapok szerkesztőit jól ismerte. Pulszky így ír erről emlékirataiban: »A lapok szerkesztőivel mind ismeretségben voltam, különösen Forsterrel, az Examiner szerkesztőjével, Dickens meghitt barátjával s későbbi biográfusával, Lewessel gyakran találkoztam, többnyire az omnibusz tetején, midőn ő is, én is a cityből hazafelé jöttünk, Douglas Jerolddal s a Howitt-családdal is többször találkoztunk s Thornton Hunttal, különösen midőn ennek sógora Gliddon, aki sok évig északamerikai consul volt Egyiptomban és több könyvet írt ezen országról, Londonba érkezett s velem megbarátkozott.« (*Életem és korom*, II. k. 128. lap.)

Gercen és Pulszky barátságát még szorosabbra fűzhette egy érdekes ismeretség. Gercen felesége 1852. május 2-án meghalt. Gercen árván maradt leányainak nevelését Malwida von Meysenburgra bízta kb. 1853- vagy 54-ben, aki szocialista eszméi miatt 1852-ben kénytelen volt elhagyni Németországot és szintén Londonban telepedett le. Malwida von Meysenburgnak Pulszky németországi ismerkedett meg. Könnyen lehetséges, hogy Pulszkyék Malwida von Meysenburg ismertette meg Gercennel.

A Pulszky né és Malwida v. Meysenburg közötti meleg baráti kapcsolatról tesznek tanúságot azok a levelek amelyeket M. v. Meysenburg Pulszky néhez intézett, s amelyek közül egyet itt is közlünk, minthogy Gercen egyik Pulszky Ferenchez írott levelének részét alkotja.

Pulszkyék széleskörű tevékenysége — melyet az emigránsok érdekében fejtettek ki — Gercen előtt is ismeretes volt; a III. sz. levélből kiderül, hogy Pulszky né egy időben lakást is próbált keresni Gercen és családja részére Londonban. S az sem véletlen, hogy Gercen két ízben is Pulszkyhoz fordult két *nem magyar* emigráns ügyében; egyszer az egyébként általunk ismeretlen *Grossmann* részére kér támogatást, egy másik esetben pedig *Friß V. J.* felől érdeklődik. Mindez azt bizonyítja, hogy nem csupán honfitársaikat támogatták, hanem mindenkit, aki hasonló politikai célokért küzdött.

Ezek után áttérünk a levelek szövegének közlésére. A leveleket eredeti helyesírással, betűhíven, időrendi sorrendben közöljük; az általunk megállapított évszámokat szögletes zárójelbe tettük.

I.

[1854 ?] 16 Mars. Twickenham
Richmond house

Cher Monsieur Pulszky

J'ai reçu hier une lettre de Michelet,¹ je lui ai écrit que vous et Saffi² vous vous proposiez de dire quelques mots de son ouvrage, il remercie chaudement. — J'ai envoyé à la rédaction d'Athenaeum³, mais je n'y connais personne. Avez vous écrit et ne pourriez vous pas m'indiquer où? Le livre est admirable, c'est la meilleure chose de toutes les oeuvres de Michelet — il est grand penseur et très sobre dans le style, qui s'élève à la poésie. J'ai aussi l'invitation pour l'Atlas⁴ il faut changer de maison et j'attends le 1. Av. pour savoir où je demeurerai — pour répondre. Je vous salue fraternellement

A. Herzen

Vous avez eu la bonté de vouloir donner le livre, ou un article au »Times.«

¹ Jules Michelet (1798—1874) kiváló francia történetírő, a Collège de France tanára. Termékeny munkásságának kiemelkedő alkotása *L'histoire de la révolution française* (1853). Lengyelországról és Oroszországról szóló munkája (*La Pologne, La Russie*) 1851-ben, a *Les Principautés danubiennes* 1853-ban jelent meg. A három említett mű közül leginkább a *L'histoire de la révolution française*-ről lehet szó ebben a levélben, mert általában Michelet-nek ezt a könyvét tartják a legjobbnak — amint Herzen is írja: »Le livre est admirable...« A levél tehát valószínűleg 1854-ben kelt. Későbbi keltezésű nem lehet, mert Michelet jelentősebb — és Gercent is közelebből érdeklő könyvet a 60-as évek végéig nem írt.

² Saffi Aurelio (1819—1890) a római republika idején, 1849-ben, a triumvirátus tagja volt Mazzini és Armellini mellett. A köztársaság bukása után száműzetésbe ment, Svájcba és Londonba, utóbbi helyen Mazzinival. Résztvett az 1853-as milánói mozgalom előkészítésében (1853 febr.—nov.). Ennek bukása után novemberben Oxfordba vonult vissza, olasz irodalmat adott elő a Taylor Institution-ban, itt maradt 1860-ig.

³ és ⁴ egykorú angol folyóiratok.

II.

[1854¹] 17 Avril. Lundi.
[London] 25 Easton Sq.

Cher Monsieur Pulszky

Vous aurez l'extrême obligeance de me pardonner ma lettre, mais un pauvre nécessiteux me force à faire cette démarche.

M. Grossmann — Allemand, naturalisé en Amérique, cidevant officier dans un régiment d'infanterie désir[e] aller à Constantinople offrir ses services et ne demande que le passage-gratis sur un bateau à vapeur. Il me semble que l'Ambassade Turc [!] et le gouvernement Anglais devraient favoriser des projets pareils². Mais je ne sais à qui l'adresser. Je n'ose pas Vous l'envoyer — mais je serais très heureux d'avoir ou un conseil de Vous sur cette affaire ou un mot de recommandation pour le [ce?] monsieur. Dans tous les cas vous ne m'en voudrez pas pour ma lettre.

Il y a deux ou trois jours je cherchais des appartements entre Highgate et Hamstead — pourtant je n'ai rien trouvé. Si vous connaissez quelque chose d'entouré de³ jardins, d'arbres et arb [ustes?], dites le moi. Je ne suis pas encore décidé entre Hastings et les environs de Londres.

Je vous présente mes hommages et amitiés

A. Herzen.

¹ Az évszámot az »öröknapár« alapján állapítottuk meg.

² A krími háború hadműveletei orosz részről 1853 nyarán indultak meg. Ezt követte 1854 tavaszán a hadüzenet az angol-francia-török szövetség részéről. Gercent az oroszok legyőztetését kívánta, ami ebben az esetben a cári despotizmus, az elnyomás feletti győzelmet jelentette. Így érthető, hogy Gercent támogatja az egyébként ismeretlen Grossmann-t a levélben jelzett céljai elérésében.

³ Highgate, Hamstead (Hampstead)—londonkörnyéki helyek, kertvárosok.

⁴ Hastings — tengeri fürdő Anglia délkeleti partján.

III.

[1854 ?] 12 Novemb. Richmond
Chalmondeley Lodge*Chère Madame Pulszky*

Je ne sais comment Vous remercier pour la bonté, que vous avez eu de vous occuper de nos »Winterquartieren« — J'ai cherché pendant quelques jours et vu diverses maisons et j'ai eu l'audace de prendre non celle que vous avez désignée. J'ai trouvé une petite maison charmante derrière St. John's Wood¹ près du grand collège quelque pas hors de la ville. »L'Atlas«² — qui portait avant le monde sur ses épaules, portera maintenant mes amis presque jusqu'à la maison — il s'arrête au Suisse Cottage.³

Dès que nous serons installés, je viendrai Vous rendre compte.

Saluez de ma part Monsieur Pulszky — est ce qu'il a écrit l'article sur Michelet? et Monsieur Tanarki.⁴ Les enfants embrassent les jeunes amis. Quand est ce que Madame Walter⁵ compte partir de Londres?

Recevez mes salutations respectueuses

A. Herzen

¹ St. John's Wood — londoni városrész neve.² Atlas — talán közlekedési eszköz (omnibusz?).³ Suisse Cottage — londoni városrész neve.⁴ Tanárky Gyula Pulszkyék hűséges követője az emigrációba, előbb Pulszkyék gyermekeinek nevelője majd Kossuth titkára volt.⁵ Madame Walter — Pulszkyne anyja, Walter Ágostonné, született Meier Henriette.

IV.

[1858, vagy később]¹*Cher Monsieur Pulszky,*

Je vous envoie cette feuille pensant que cela peut vous intéresser — ce Monsieur a beaucoup d'échantillons — mais il part Mardi. Il serait enchanté de vous voir, mais comment faire. Il demeure à la Soblonière Leicester Squ. Si vous avez quelques commissions — écrivez moi, il part pour le Mont Athos² et le Mont Sinai.³

Tout à vous comme toujours

A Herzen

¹ Ezt a levelet Gercen egy nyomdai javítólapra írta. A nyomdai javítólap szövege kivonat Sevastianoff-nak abból az előadásából, melyet 1858. febr. 5-én az Académie des Inscriptions et Belles Lettres ülésén tartott. Előadása arra vonatkozik, hogy az értékes kéziratoknak fényképezés útján történő sokszorosítását nagyobb mértékben kellene kifejleszteni. Sevastianoff (Szevasztianov) Péter orosz archeológus és paleográfus, az Orosz Cári Geográfiai Társaság tagja, aki más orosz kutatókkal együtt sokat foglalkozott az Athos-hegyi szerzetes köztársaság kulturális emlékeivel.² Athos — a Balkán félszigeten szerzetes-köztársaság székhelye, nagy könyvtáraiban több ezer középkori kézirat van.³ A Sinai hegység kéziratokban gazdag, híres kolostoráról van szó, melyet még Justinianus császár alapított a VI. század elején.

V.

[1859] 24 Avril. Park-home.
Fulham*Chère Madame Pulszky,*

Mes enfants et leur père seront enchantés de voir toute la famille de Ste Albano¹ — Venez à 3 heures si cela vous convient, ou à 2¹/₂ — nous dînerons à 3 et les enfants peuvent se promener au jardin (en batteau s'il pleuvra comme aujourd'hui) Or donc

¹ Londoni városrész.

Mardi nous vous attendons — et Mr. Tanárky aussi. Nous parlerons des victoires possibles, nous boirons à la santé des braves qui tomberont², — je suis désolé d'avoir mes moustaches je les aurai fait pousser maintenant pour me donner un air de Pelissier.³

Tout à vous — tambour battant —

A. Herzen.

¹ A szárd királyságban bontakozott ki 1849 előtt az az olasz egységmozgalom, melynek élén már 1852-ben Cavour állt. Cavour első feladatának az osztrák uralom alatt álló Lombardia és Velence felszabadítását tekintette és ehhez igyekezett megnyerni a nagyhatalmak támogatását. A krími háború idején belépett Szardíniát a francia-angol blokkba, a következő lépés III. Napoleon fegyveres támogatásának megszerzése volt. 1858 nyarán meg is egyezett Napoleonnal, aki abban az esetben vállalta a segítségnyújtást, ha a támadást Ausztria kezdi. 1859 április 23-án Ausztria ultimátumot küldött Turinba.

² Gercen levelének utolsó mondata szoros kapcsolatban van ezekkel az eseményekkel és talán az sem véletlen, hogy a meghívás e történelmileg fontos dátum alkalmából történt, amint azt a későbbi levelek is bizonyítják.

³ Pélassier, Amable Jean-Jacques, Malakov hercege, francia tábornagy (1794-1864). 1855-ben a krími háborúban a Szevasztopolt ostromló francia sereg fővezére volt. — 1858—59-ben londoni francia követ.

— . —

Pulszky Ferenc kiadatlan, vázlatos napló-főjegyzéseiből bepillantást nyújtanak ezeknek a reményteljes várakozás izalmával telt napoknak problémáiba. Ezek a naplórészletek szerves kiegészítői Gercen leveleinek. A naplóból néhány idevágó részletet közlünk:

»Vasárnap [1859] Ápril 24-dikén H. [?] mondta, hogy Montomerli [?] kérdezte, vajjon nem lehetné-e a németeket arra bírni, hogy kinyilatkoztassák rokonszenvéket az olasz ügyvel, s kimondják, hogy az osztrák elnyomás nem azonos a német érdekekkel. Felszóllított, próbáljam meg a németeket erre hangolni, ámbár nem hiszi, hogy lehetséges legyen őket arra bírni, Mazzini jónak látna az ily nyilatkozást, lemond lehetőségéről. Az Azione Partiero² meg fog szólni, a mint a háború kiüt.

Kedden Ápril 26-dikán Herzennél.³ Adlerberg⁴ Generális hogy lopta meg a francia grisettet 10.000 rubelig, — utánnyomja a Kolokolt s kihagyja a személyes megtámadásokat a hivatalnokok ellen, hogy zárattott be az orosz újságíró azért, hogy Lelavall⁵ tudományos dolgokról levelezett, mind a mellett hogy a Censor megengedte a levél kinyomatását, s hogy vonta a Czar⁶ vissza parancsát Ivan Turgenieff⁷ levelére. Hogy kasziroztatott a díszjelelt altiszt s bezárattott azért, hogy a hadnagynak nem tisztelgett. Vogt⁸ röpíratát közli velem s levelének kivonatát.⁹

Az említett kivonat Gercen kézírásával, külön lapon, Pulszky naplójában található:

»A. Herzen nous a autorisé de citer ces lignes remarquables d'une lettre qu'il vient de recevoir de son ami Charles Vogt — le naturaliste connu, qui a été un des vicaires de l'Empire du temps du parlement de Francfort.⁹ »L'Italie n'est pas la Crimée ce qui dans la mer noire était un duel — devient dans la Méditerranée une mêlée générale, Vainqueur ou vaincu, le Bonapartisme actuel y succombera. Je suis donc d'avis de les laisser s'enfermer, de s'y pousser même d'ôter tous les obstacles, qui pourraient l'entraver dans sa marche funèbre. J'ai écrit dans ce sens une brochure que je vous enverrai prochainement. Je suis outré de l'appui que prête l'Allemagne, à cette »Capua der Geister¹⁰, à cette honteuse Autriche concordée. Je prêche l'exclusion de toute province non-allemande de la Confédération Allemande. L'union plus étroite nationale, l'abandon de l'Autriche pour rendre la main libre, non seulement à l'Italie, mais aussi à la Hongrie et aux provinces Slaves. Cher ami! Vous avez dit avec raison que le Bonapartisme est la mort — mais souvenez vous aussi que l'Autriche est la damnation éternelle et que ce n'est qu'en détruisant cette dernière que — vous enlevez à la mort sa terre et la réduisez au rang d'un simple accident.

C. Vogt⁹

¹ OSZK kéziratárában Quart. Hung. 2501.

² Azione Partiero = Partito d'Azione — a cselekvés pártja, a radikálisok pártja, élén Mazzinival (aki ekkor szintén emigránsként élt Londonban). Demokratikus köztársaság alapításában reménykedtek, mely létrehozta az olasz egyesülést.

³ Erre a napra való meghívást tartalmaz az V. sz. levél.

⁴ Adlerberg generális — orosz postaminiszter.

⁵ Pulszky Lelaval-t ír; valószínűleg azonos Ignacy Lelewel lengyel történésszel és könyvtárigazgatóval (1786—1861), aki résztvevett a lengyel forradalomban, ennek leverése után Franciaországba menekült, majd onnan kiutasítva Brüsszelben élt nagy nyomorban. 1861-ben Párizsban halt meg.

⁶ A cár — II. Sándor.

⁷ Ivan Szergejevics Turgenyev (1818—1883)

⁸ Vogt C. (1817—1895) német természetkutató és politikus, később a svájci nemzeti tanács tagja.

⁹ A frankfurti parlament — az 1848/49-es német forradalom alkotmányozó nemzetgyűlése.

¹⁰ Capua der Geister — Bécs megjelölése Grillparzer »Der Abschied von Wien« c. költeményében.

A napló így folytatódik:

»Szerdán April 27. Buchernél¹¹, kimondja, hogy semmire segédkezet nem nyújt, mi az osztrákot gyengítheti, mert az osztrák német. A német elem uralkodó ott, habár kisebbségben van, támogatni kell az osztrákot Olaszországban, hogy a Rajnát megmentsék. — Blindnél,¹² hiszi, hogy a Rajna Napoleon főcélja, sajnálja, hogy az osztrák érdek azonos a némettel, van sympathiája az olással, de gyűlöli Napoleont. Hivatkozik Ledru¹³-re Mazzinire, Louis Blancra.¹⁴ Kinkel¹⁵-nél, ... ő írta a Bud cikket a National Rewiewbe. Meetingeket gyűlöl, a német nem gondol a külföldi németekkel, gyűlöli Napoleont, még inkább, mint az osztrákot.

Csütörtökön April 28. Goldstücker¹⁶-nél. A német nem járhat egy úton Napoleonnal, de az Osztrákkal sem, kell hogy az osztrákot támogathassa, s azért kell kívánni, hogy Ferencz József hagyjon fel a concordatummal s adjon szabad nemzeti kormányt Olasznak, Magyarinak, Tótnak... Lord Landsdowne¹⁷ nálam, beszéli, hogy N. már az orosz háború alatt vezér akart lenni, tudakozódni jött.

Szombaton April 30 dikán K.nál Gilpin.¹⁸ 500 fontjába került a törvényes kiadás válassz-tásánál. Igéri közremunkálását ha az öreg majd Meetinget akar tartani. K. hiszi, hogy se Napoleon se a Czár nem kíván foglalást, hogy Török ország bel lázadások által összedül, mellyeket az orosz fog segíteni, kincs ennek ellenére a magyar érdek.

Vasárnap Május 1^{seje} Blind nálam, közli a német felszólítást, aligha nem az ő munkája... Délután Dióssy,¹⁹ említi Loefflert a Czár magyar lovását, ezredes hazafi. K. és Fr. Hill.²⁰ Az orosz nem kíván többé territóriális terjedést, neki csak a Boszporuszt és Sundot gyenge barátságos kézben tartani érdeke, várhatjuk a lázadásokat Török országban, Dióssy mondja hogy Herzen leírja az éjszaki csillagban Gáj²¹ orosz látogatását, a Slevojojifok²² entuziasmusát, ők s nem a kormány adták a pénz az illyr. nyomdára s első mozgalmakra, haragusznak, hogy a Czár gyenge, nem tesz semmit. Martinovičs Szibériai tiszt hozza az Amur iránti kötést a Pihó torkolatától 50 napig, szakadatlanul utaz, s midőn a Czárnak egy birodalmat hoz, ez játszik gyermekeivel s mondja »folytassa«, este jó ki, titkos tudósítással.

Hétfőn május 2^{dikán} Goldstickernél ki tegnap Urquhartnál²³ volt...

Kedden május 6^{dikán} reggel a következő levelet kaptam:

[Kossuth eredeti levele Pulszkyhoz, beragasztva naplójába:]

Szorosan confidentialis.

Barátom!

Az első áprilisi tréfa beteljesedett. Holnap (kedden) Párisba megyek a hatalom-mal értekezni. Saját positive kívánságukra s meghívásukra. — Tegnap még csak annyit tudtam midőn tölled elváltam, hogy ma vagy holnap valaki jövend hozzám Párisból, s hogy legyenek mindig hon, nehogy tévesszen, s hogy e lépés iránt discretiomra számí-tanak. Ennyit mondott a telegraph. De sem azt, hogy ki, sem azt, hogy mi végett jó. Ezért nem szólhattam. — Ma megjött Teleki és Klapka,²⁴ azon nyilatkozattal, hogy a Császár nevében s positive akaratával a Herczeg²⁵ arra szólította fel őket, jöjjenek át mindgyárt engem meghívni hogy menjek azonnal oda velök (a hatalommal) érte-kezni. — Tehát megyek, mert arra is felhatalmazottaknak mondják magokat, hogy engem bizottságnak arról: hogy a Császár reá áll sereget debarquirozni partunkon, s a magyar nemzethez az első proklamatiót saját nevében intéztetni, tehát magát a magyar függetlenséggel nyíltan identificálni, s hogy nem kívánja hogy a magyart elébb iparkodjunk felköltöni. Ez elég arra, hogy menjek, — s magamnak személyesen bizonyosságot szerezzek.

Meg látom nem kötnek e olly detaillokat a dologhoz, mellyek a principalis egyetértést, s alapelveimnek elfogadását csak látszólagosnak teszik.

Vederemo.

Minden esetre az eldöntő percnél állunk. Hány napig maradok ott? nem tudom. — Míg ott leszek kérlek jöjj el nőmhöz mindennap dél után (párisi posta ideje után) hogy ha valami teendőt írnek, idő ne vesszen bele. Lehet hogy nem állunk még olly közel, mint látszik azonban, még is tanácsos házi dolgaid elintézését gondba venni.

Holnap még T[eleki] és K[lapka] hozzám jönnek. Az órát nem tudom. — Mondjuk 11—3. Ha jókor kapod még e levelet hogy velök itt találkozhasz — jöjj — hanem ha megjössz izenj fel Ihással s ne látszass tudni hogy Párisba megyek.

Isten áldjon
barátod

K [ossuth]e

¹¹ Lothar Bucher (1817—1892) újságíró és diplomata száműzetésben élt Londonban, később Bis-marck tanácsosa lett.

¹³ Karl Blind (1826—1907) német politikus és író 1849-ben a badeni forradalmi kormány párizsi követe. Később Londonban telepedett le és ott is halt meg. — Gercen megemlékezik róla emlékirataiban s többek között megemlíti, hogy »Karl Blind egykor Marx famulusa volt, most ellensége.« (Biloje i dumi 601. l. oroszul.)

¹³ Ledru-Rollin (Alexandre-August) radikális francia államférfi (1808—1874) 1849-ben Londonba menekült, 1870-ben térhetett vissza Franciaországba.

¹⁴ Louis Blanc (1811—1882) a francia utópista szocializmus egyik jelentős képviselője, történész és politikus. 1848-ban tagja a forradalmi kormánynak. Utána Londonban élt.

¹⁵ Gottfried Kinkel (1815—1882) német művészettörténész és költő. 1848-ban csatlakozott a forradalmi mozgalmakhoz, életfogytiglani fegyházra ítélték, de 1850-ben kiszabadult és Angliába menekült.

¹⁶ Goldstücker v. Goldsticker, nyelvész, az University College-ben a szanszkrit nyelv tanára.

¹⁷ Lord Lansdown angol szabadelvű képviselő, reformista, egy ideig hadügyminiszter.

¹⁸ Charles Gilpin, az angol parlament tagja. Kossuth igen elismerően emlékezik meg róla *Iratáiban*.

¹⁹ Dióssy Márton (1818—1892) Kossuth köréhez tartozó magyar emigráns.

²⁰ Fr. Hill (1803—1896) börtönüggyel foglalkozó kriminológus.

²¹ Gáj — Gaj Ljudevit (1809—1872), a múlt századi horvát politikai és kulturális mozgalmak kiemelkedő alakja, az illír-mozgalom megalapítója.

²² Szlavofilok.

²³ Urquhart David (1805—1877) angol diplomata, 1855-ben *Free Press* címen lapot alapított melybe K. Marx is írt.

²⁴ Teleki László és Klapka György.

²⁵ A Herczeg — Napoleon Jeromos, Bonaparte Jeromos fia, aki III. Napoleon közvetlen környezetéhez tartozott.

VI.

[1859] 6 Mai. Parkhome
Fulham

Cher Monsieur Pulszky,

Qu'avez vous fait de la petite brochure de Vogt.¹ Trubner² n'est pas trop disposé à imprimer une traduction anglaise — mais je voudrais écrire une préface et imprimer un chapitre (L'Autriche) — pensez Vous qu'une feuille de Samedi voudra l'imprimer? Dans le N. suivant de la Cloche je parle de la guerre et de la Hongrie — voulez vous que je vous [le] traduise. Maintenant je passe de la guerre et de l'histoire dans une petite affaire personnelle. Par indolence Slave — (que vous devez excuser en qualité de Madjar) j'ai oublié que je n'ai pas payé à M. S Roche³ 6 Liv ou qq. dans le genre pour Tata.⁴ Je lui ai écrit une lettre — il ne me répond pas. La poste entre Fulham et Chelsea n'a pas été intercepté par les Autrichiens. Je n'ai absolument pas de clef. Je lui ai même envoyé dans le temps les mémoires de Cath. qui sont aussi restés sans réponse. La chose qui m'importe combien je lui dois pouvez vous m'aider à le savoir

Tout à vous

A Herzen

Je salue de tout mon coeur Madame Pulszky et les enfants.

¹ Vogt brosrájja, mint már a Gercen-féle kéziratban is említve van, a *Daily News*-ban jelent meg nyilván Pulszky összeköttetései révén; a lapkivágat be van ragasztva a Pulszky-naplóba. Ezt Pulszky megküldi Gercennek is, ezért mond neki köszönetet a május 21-i levélben.

² Trübner — londoni könyvkiadó cég.

³ Pulszkyék francia származású londoni ismerőse.

⁴ Tata — Kossuth.

⁵ Chelsea — londoni városrész.

VII.*

[1859] 12 Mai Park home Fulham

Cher Monsieur Pulszky,

Donnez moi un bon conseil et un conseil bien vite. J'ai reçu hier de Turin une lettre de mes amis intimes d'un Colonel¹ et d'un ci-devant Ministre — il me demande ce qu'il y a à faire pour faire accepter une correspondance — qui sera envoyée par une dame française.^{1a} Pensez vous qu'on pourrait tenter avec les Daily News — ou avec un autre journal. La corresp. sera dans un sens italien, republicain — mais per interim [?] piemontoise et pour la guerre — je suis persuadé que vous et Kossuth seront très contents des quelques lignes sur la Hongrie. On m'a dit que K[ossuth] était déjà en Piémont. Eh bien que le vieux faucon² de l'Autriche tombe plume par plume.

Avez vous réussi à faire admettre l'article de Vogt — envoyez moi la brochure après.

Tout à Vous

A Herzen

¹ Kiss Miklós Kószthely intézett leveleiben (Kossuth: *Iratain* I. k. 346. l.) említi egy Éber [Ferdinánd] nevű laptudósítót, aki ezredesi címet visel. Lehet, hogy Gercen levelében is Eberről van szó.

² a Gercen olasz kérdésekkel foglalkozó cikksorozatát akar indítani és ehhez Pulszky segítségét kéri.

³ Célzás az osztrák császári címerre.

* Utólag értesültünk arról, hogy ezt a levelet a *Ljyera'urnoje naszedstvo* (Akagyemija Nauk SzSzsZR 1953. Moszkva) *Gercen i Ogarjov* című kötetében B. Kozmin közölte (251—254. lap). A közleményre Rejtő István hívta fel figyelmünket.

VIII.

21 Mai 1859 Parkhome Fulham

Cher Monsieur Pulszky,

Je Vous remercie pour la Daily News¹ — je l'enverrai à Vogt. Avez vous vu que dans un journal redigé à Londres »Das Volk« on traite Vogt d'agent français et on parle des sommes qu'il a reçu[!].

J'ai parlé avec Piggot de la Correspondance — la grande chose ce sont les noms, et je n'ai pas encore l'autorisation de leur communiquer officiellement. Et qu'Uillon prend le plus grand intérêt.

Piggot m'a conseillé de parler avec Tornton Hunt² — j'attends une réponse de Turin. Mais faites de votre côté tout ce qui peut se faire. Je vous salue de tout mon coeur

A Herzen

Est ce que quelqu'un de vos ami [!] connaît ce que c'est qu'un jeune Tchech — Frič³ — qui est venu à Londres de la Transilvanie.

¹ L. a VI. levél 1 jegyzetét.

² Tornton Hunt — londoni újságíró, a *Spectator* akkori kiadója. (L. Pulszky naplója f. 6.)

³ Josef Václav Frič (1829—1890) költő és író. A cseh politikai irodalom egyik megteremtője. A prága 1848. júniusi felkelés idején a forradalmi diákosztagok parancsnoka. Forradalmi tevékenységéért bebörtönözik, majd Erdélybe internálják. 1859-ben Nyugat-Európába emigrál. Gercennel személyesen is találkozik, személyes kapcsolatai voltak a magyar emigráció tagjaival is. 1863-ban a *Kotokol* mintájára Genfben lapot alapít.

Van egy levele 1866-ból Pulszkyhoz, amely szerint »fegyvertársák« voltak. (OSZK Kézirattár)

IX.

[1861] 31 Août Torquay¹ (Devonshire)

Engadina.

Cher Monsieur Pulszky

J'ai été enchanté de recevoir votre lettre — remarquez que les bords de la mer me sont très favorables — Nous nous voyons le plus souvent — près de l'eau salée et même cette fois — je vous remembre [?] (dans l'absence présente de la lettre — comme pourrait dire un Gelehrter tedesco-professor) — à Devonshire.

Nous trainons notre petite barque — comme auparavant et les mains nous tombent non de fatigues — mais d'étonnement. La nature a vraiment produit un che d'oeuvre en créant Alex. II. — c'est le type de l'incapacité, figurez vous le statuaire Grass ou le philosophe Millerstrübing promu au grade de l'Empereur de toutes les Russies et de quelques autre [!] provinces — Vous aurez une idée de notre cher et orthodoxe Alexandre. Les affaires vont leur train et nous ne sommes pas mécontents. Vous vous rappelez la vieille chanson de Béranger

*Les grands rois, les hommes de tête
Font le malheur de leur pays*

*Pour être heureux faut être bête
Vive notre roi — A[lexandre II?]*

Chez nous c'est à dire dans ma famille tout va doucement. Mon fils est en Iceland, il a été en Norvège avec Ch. Vogt — je l'habitué au Nord. Mes filles sont ici, et saluent les vôtres. J'ai entendu que vous avez un de plus, un Turinois² — je vous en félicite. Pour cette année mes rêves ne vont pas jusqu'aux Appenins. J'ai été cette été [!] à Paris! Ce n'est pas une bagatelle.

Je vous salue beaucoup de tout mon coeur, et je cède la plume à Mademoiselle Meysenburg³ — qui veut écrire à Madame Pulszky — qui je prie de ne pas m'oublier

Tout à vous

Alex Herzen

Liebe Freundin, ich erhielt Ihren schriftlichen Gruss durch Mrs Sch.⁴ und hätte, längst geantwortet wenn ich nicht gehofft hätte, dass ein etwas ausführlicheres Bericht demnächst folgen würde. Doch ich weiss wie sie beschäftigt sind und bescheide mich deshalb zu warten, bis Sie einmal ein freies Stündchen haben um mich mehr wissen zu lassen, von Ihrem eigenen Leben und von den Unternehmungen für die Sie sich interessiren. Wie ich Ihnen schon schrieb ich habe mehr Vertrauen in Ihr ruhiges, klares Urtheil, als in dem confusen Optimismus unserer guten Sch. — Sie arbeitet wie gewöhnlich, mit Aufopferung ihrer eigenen Gesundheit an der Ausführung ihres Plans, aber ich glaube nicht, dass sie grosse Resultate erzielen wird, denn die Zeit des italiänischen Enthusiasmus ist vorbei in England und freilich man könnte auch mit Recht sagen, was jene Dame (zur Zeit der Beecher-Stowe fureur) an die Herzogin von Sutherland aus Amerika geschrieben hat, that she had better look to her own slaves at home. Die Sache muss in Italien und von Italiänern gethan werden; die Regeneration eines Volkes lässt sich nicht von Aussen octroyiren. Wir sind in einem sehr schönen Land, mir ist es nur nicht warm genug und ich möchte nichts lieber als mit den Vögeln gen Süden ziehn. Der Gedanke wieder an einen englischen Winter macht mir Grauen. Schon in Paris ist es tausendmal besser. Grüssen Sie alle die Ihrigen von Gata, Olga⁵ und mir herzlichst und gedenken Sie zuweilen Ihrer Freundin

Malwida

¹ Torquay — enyhe éghajlatú tengeri fürdő Anglia délkeleti partján. Engadina valószínűleg a hotel neve, ahol laktak.

² 1861 márc. 8-án született Turinban Pulszky Garibaldi.

³ Malwida v. Meysenburg (1816—1903). Ld. a bevezetést.

⁴ Sch. — valószínűleg Salis-Schwabe, egy német származású angliai gyáros özvegye, aki később Olaszországban, Torre del Greco-ban leánynevelő intézetet alapított. Garibaldinak nagy tisztelője volt.

⁵ Gercen két leánya.

X.

29 Avril 1862. Orsett hom
Westbourne ter[race]

Cher Monsieur Pulszky,

J'ai reçu votre lettre du 4 Av. n'ayant pas le moindre moyen de m'informer ici, j'ai posé la question à quelques uns de nos amis hyperboréens. On me dit qu'on n'a jamais rien entendu. A mon avis ce n'est ni une preuve, ni une négation. Au reste le but est très peu clair, pour moi — cui bono tout cela? Nous avons appris avec un regret sincère le malheur qui a frappé la pauvre Wilma. Sa mort a beaucoup chagriné Tata.¹

Peut être nous verrons au mois d'Octobre — je pense d'aller à Nice avec Alexandre.² Est-ce que les nouvelles de la Russie vous arrivent? Jamais nous n'avons imaginé la possibilité d'un écroulement si complet — de ce gouvernement fort. Nous attendons maintenant avec anxiété — le 26 Août — jour désigné pour publier les divers réformes.³ Avec tout cela notre cloche d'alarme, sonnette et grelot — fait

son petit chemin.

A la maison tout le monde se porte bien. Melle Meysenburg vous salue, mes enfants vous saluent ainsi que Madame Pulszky et les enfants — j'y ajoute (!) mes amitiés et sympathies. Je vous recommande fortement l'étude d'un livre sur la Russie par Ogareff⁴ (en Français) — le livre paraîtra vers le 10 Mai — je vous l'envverrai par la poste.

Votre tout dévoué

A Herzen

¹ Kossuth Vilma 1862. ápr. 22-én halt meg Nerviben, Olaszországban.

² Pulszkyék akkor már nem Londonban, hanem előbb Turinban, majd Firenzében laktak.

³ Az 1861-i jobbágyforradalom után II. Sándor cár egész sor reformot helyezett kilátásba, melyek közül többet ki is hirdettetett. A burzsoa reformok természetesen nem oldották meg Oroszország belső problémáit; erre Gerzen is hamarosan rájött. Ebben a levélben Gerzen büszkén hivatkozik a *Kolokolnak* a reformok előkészítésében vitt szerepére. Lenin »forradalmi agitációnak« nevezte Gerzennek ezt a tevékenységét. Pulszky Ferencné is említi naplójában, hogy Gerzen sokat foglalkozott a parasztreform kérdésével. Az augusztus 26-án bejelentendő reformokról is említést tesz ez a levél; a megjegyzés valószínűleg II. Sándor 1862 szeptemberi trónbeszédére vonatkozik. Ez a beszéd jelentette be több kisebb reform között Finnország helyzetének szabályozását is.

⁴ Nyikolaj Platonovics Ogarjov (1813—1877) Gerzen barátja és harcostársa, kiváló tehetségű költő és publicista. A levélben említett, Oroszszágról szóló könyv politikai, közgazdasági és filozófiai tárgyú cikkeit tartalmazza; e cikkek részben a Gerzen által szerkesztett *Poljarnaja Zvezdában* és *Kolokolban* jelentek meg először. Az orosznyelvű gyűjteményes kötet (címe: *Za pjaty let*) 1861-ben jelent meg. A könyv francia fordítása a levél tanúsága szerint 1862 májusában hagyta el a nyomdát.

XI.

20 Nov. 1863 Hot. Americain
V. Vigna...

Cher Monsieur Tanárki,

Quelle horrible nouvelle vous nous donnez, moi je serai (!) immédiatement accouru chez Vous, mais je connais par moi même qu'il n'y a que le repos et le silence — qui calment la douleur.

Nous partons dimanche matin — Pressez la main de Madame Pulszky et de Monsieur Pulszky — j'ai eu des pertes terribles dans ma vie, j'en connais donc le prix.

Je Vous salue de tout mon cœur

Alex Herzen

A levél Pulszkyék gyászára vonatkozik. »Harmadik fiam, Gyula, mindjárt az első hónapokban, midőn Flórenczbe jöttünk, typhusba esett s meghalt épen azon korban, midőn értelme fejlődni kezdett... Nincs nagyobb csapás, mint felnőtt gyermeket elveszteni.« (Pulszky: *Életem és korom*. II. k. 430—431. l.)

XII.

Mon cher Monsieur Pulszky

je me réjouis de vous revoir, après tant d'années! Notre adresse est Avenue Eglantine, No 7, 1er étage.

Venez prendre le thé avec nous à 4 heures le 24 ou le 25; avertissez-moi du jour qui vous conviendra le mieux.

Avec mes salutations cordiales

A. Herzen

E levél frászmódja és tartalma arra utal, hogy ez a legkésőbbi az itt között Gerzen-levelek közül. Közelebbi dátumát nem tudtuk meghatározni.

AZ IRODALOMHOZ

- Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedgyija.
Der Grosse Brockhaus, Leipzig, 1932.
Encyclopaedia Britannica.
Enciclopedia Italiana de scienze, lettere ed arti. Milano—Roma 1929—1937.
Jefimov: Az újkor története.
Kertbeny K. M.: Namensverzeichnis ungarischer Emigrationszeit 1849. Gedruckt als Manuskript,
Brüssel u. Leipzig, 1864.
Pankratova: A Szovjetunió története. Szikra, Budapest, 1950.
Alfred Rambaud: Histoire de la Russie. Paris 1884.
H. Tyrrell and Henry A. Haukeil: The History of Russia. London and New-York. é. n.
(*Herzen A.*): Vom anderen Ufer. Hamburg, 1850.
Iscander (= Gercen): La conspiration Russe de 1825 suivie d'une lettre sur l'émancipation des
paysans en Russie. Londres, 1858.
Kirpotin Prof.: A. I. Herzen. — Új Szó, 1948. jan. 16. sz.
Kohut A.: Malwida v. Meysenburg und Ungarn. — Ungarische Rundschau 1916—17. 281. l.
Kossuth: Irataim az emigrációból. Athenaeum. Budapest 1880—
Kossuth Emlékkönyv születésének 150. évfordulójára. Budapest, M. Tud. Akadémia kiadása 1952.
I—II. k. *Mitine*: L'importance historique de A. Herzen. La Pensée. 1947. 14. sz.
Tamás Ernő: A nagy orosz író-forradalmár meglátogatja Kossuthot. Kis Ujság, 1950. márc. 19.
Lenin: Az irodalomról (Gercenről szóló cikk). Szikra, Budapest, 1949.
Malwida von Meysenburg: Memoiren einer Idealistin. 42. u. 43. Aufl. I. II. Bd. Stuttgart u. Ber-
lin, 1927.
Pulszky Ferenc: Életem és korom. I. II. k. Budapest, 1884.
Gercen: Biloje i dumi. Leningrad 1946.
Eiszberg: A. I. Gercen. Zsizny i tvorcsesztvo.
H. Hajdu Helgának a francia szöveg ellenőrzésében nyújtott segítségéért ezúton is köszönetet
mondunk.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

R. BIANCHI BANDINELLI

A SZABADSÁG KÖLTŐJE

(HÓDOLAT PETŐFINEK)

1949. december 21-én, J. V. Sztálin 70. születésnapján jelent meg Olaszországban Petőfi verseinek új, válogatott gyűjteménye Révai József bevezető tanulmányával. (*Alessandro Petőfi, Liriche*, Trauduzione di Folco Tempesti, con un saggio di Giuseppe Révai, Vallecchi Editorei 143 lap). A gyűjtemény rendkívüli sikert aratott. A folyóiratok és a napi sajtó cikkekben méltatta Petőfi költészetét. A XIX. sz. legnagyobb jainak — Puskinnak, Heinenek, Shelleynek — egyenrangú társát értékelték a magyar költőben. Olaszország különböző városaiban — Rómában, Milánóban, Báriban és másutt — Petőfi-esteket rendeztek. Különböző társadalmi szervek konferenciákon vitatták meg költészetét és Petőfi-kiállítások rendezésére vállalkoztak. 1950-ben jelszó lett Petőfi, a függetlenségért, a demokratikus szabadságjogokért, a békéért harcoló olasz dolgozók ajkán.

A kiváló firenzei művészettörténet-professor, Ranuccio Bianchi Bandinelli lírai átfűtöttségű tanulmánya egyik legszebb dokumentuma az 1950-ben fellobbanó olasz Petőfi-kultusznak. Írása a római Teatro delle Artiban, 1950. február 22-én rendezett Petőfi-est bevezető előadásául készült, s nyomtatásban az Olasz Kommunista Párt politika és kulturális szemléjében: a *Rinascita*-ban jelent meg (1950. február) »Un poeta della liberta (Omaggio a Petőfi)« címen.

Az 1823. év első és az 1849. év július havának utolsó napja Petőfi Sándor életútjának két határköve s e rövid huszonhat év egy intenzív, befejezett és tökéletes élet tartalmát foglalja magában.

Egy kiskőrösi mészáros fia; abbahagyja középiskolai tanulmányait, otthagyja a családi élet melegét, beáll katonának. Grácban megbetegedik, 1841-ben elbocsátják és mintegy életrekelve Goethe Wilhelm Meisterének romantikus élményeit, elszegődik vándorszínésznek. Első verseit 1842-ben adja ki. Már ezek a versek is új hangot ütöttek meg az akkori irodalomban: minden módorosságtól menten egyedülálló beleéléssel éneklük meg a magyar föld tájait s egy nem könnyű élet máris keserű élményeit.

A fiatal ujságíró költeményeit, (mert ebben az időben már mint ujságíró tevékenykedett) igen vegyes fogadtatásban részesítik: a szalonpoéták hada s a kritikusok által kidolgozott poétikai sémákhoz ragaszkodó intelligencia nyersnek találja őket, realizmusuk, minden intellektualizmustól mentes őszinteségük bántóan cseng fülükben.

A kis vidéki városokban és falvakban ellenben gyorsan népszerűvé válnak e versek, mert mindenki saját élményének kifejeződését érte bennük. Amikor a következő évben, 1845-ben, Petőfi utazást tesz Észak-Magyarországon, mindenütt ünnepeelve fogadják. Itteni élményeinek színes leírását adja az »Útjegyzetek«-ben.

1845-ben írt költeményei már teljes költői alakját állítják elének: a »Négyökrös szekér« idillje mellett ott áll a »Magyar nemes« maró szatírája. Petőfi költészete azonban nem mérhető ki egy-két példakép elemzésével. A probléma sokkal mélyebb és olyan természetű, hogy semmi csodálatos nincs abban, ha a Petőfi által pusztulásra ítélt világhoz tartozó kritikusok nem voltak képesek annak igazi értelmét megérteni sem akkor, sem a későbbi időkben. De, pillanatnyilag, kövessük csak ezt a rövid életrajzi vázlatot, mely gyorsan, szinte egy parabóla logikájával vezet el a végső katasztrófaig.

Életének utolsó három esztendejét rendkívüli intenzitás jellemzi: mintha már érezné sorsának beteljesülését, az esztendő az »Egy gondolat bánt engemet« című költeménnyel kezdődik. Ez az év a határozott irodalmi, sőt még inkább politikai aktivitás esztendeje is. Ugyanebben az évben írja gyöngéd szerelmes verseit is ahhoz, akit végül is 1847 szeptemberében feleségül vesz, »Szabadság, szerelem e kettő kell nekem. Szerelmemért feláldozom életemet Szabadságért feláldozom szerelmemet«.

A szeretett asszony mellett, az annyira vágyott és most megvalósult bensőséges családi légkörben a költő megtalálja a gyengédség és a békesség hangjait, de egy pillantra sem feledi az ügyet, amelynek szolgálatára szentelte egész valóját s csak éppen meg akarja ízelelni a nyugalomnak e perceit: »Várj egy kissé, hagyd élvezni mostan Fejedelmi nyugalmamat.« (Amióta én megházasodtam...)

Ugyanebből az évből valók derűs népi akcentusú idillikus költeményei, a »Sári néni« »A Tisza«, »A gölya«.

*S milyen bús látvány volt a házak tetején
A sok üres fészek,
Szellő lehelt reám, sejtés halk szellője,
Hogy jövőmbe nézek.*

A nyugalom csak rövid ideig tart: kezdetét veszi az 1848. év, az az esztendő, amikor egész Európában úgy látszott, mintha megvalósulás előtt állnának a szabadságnak és megújulásnak azok az eszméi, amelyekért Petőfi harcolt:

*Föltámadott a tenger,
A népek tengere;
Ijesztve eget földet,
Szilaj hullámokat vet
Rémitő ereje.*

Március 13-án írja nagyszerű nemzeti dalát, ami ma valóban nemzeti költeménye a Magyar Népköltárságnak:

*Talpra magyar, hí a haza!
Itt az idő; most vagy soha!
.....
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!*

A következő napon 12 pontban fekteti le a politikai követeléseket és 15-én egyik főszereplője annak a forradalomnak, amely Pesten elfogadtatja a 12 pontot. Ez a polgári forradalom győzelme volt, de Petőfi nem állt meg a polgári forradalomnál. Még barátai is túlradiálisnak látták, összeütközésbe került az első alkotmányos kormánnyal s a költő és népzévezér, az ifjúság bálványja, akiért az egész nép lelkesedett, megbukott az országgyűlési választásokon.

Visszavonul a gyakorlati cselekvéstől és verseket ír; nem egy közülük legszebb költeményei közé tartozik.

Szeptemberben beáll a Nemzetőrségbe, majd innen átlép a hadseregbe. Azonban itt sem kerülte el az összetűzést felettesei mentalitásával, s visszatér Pestre. Mégis, amikor megtudja, hogy a régi rendszer visszaállításáért harcoló szövetséges hadseregek előnyomulnak, ismét csatlakozik Bem tábornokhoz. »Isten veled, szép ifjú hitvesem, Szívem, szerelmem, lelkem, életem!« — írta valamivel előbb.

1849 július 25-én utazik el. Július 31-én látták utoljára a harc tombolása közepette Segesvár mellett. Holtteste ott maradt a harcmezőn ismeretlenül: halála mintegy apoteozisa volt: nem kellett megérnie a reakció diadalát.

Itt illő volna megismételni azokat a szavakat, amelyekkel a mi Carduccink magasztalta Petőfi halálát, aki, mint írta: »úgy tűnt el, mint valami szép, görög istenség«.

Mégis, ezek a szavak szerintünk inkább illenének egy Shelleyhez, mint Petőfihez. Bár ő is a romantikus nemzedékhez tartozott, mégis Petőfi irodalmi romanticizmusa egészen más jellegű volt, Petőfi forradalmi hazafiassága nem ugyanaz volt, mint 48 többi hőseié. A mai Magyarország joggal ismeri fel Petőfiiben egyik előhírnökét, sokkal inkább, mint Kossuthban

vagy Táncsicsban, a paraszti forradalmárban. Petőfi forradalmi érzése szélesebb társadalmi és nemzetközi alapokon nyugszik. »Véres napokról álmodom« írta már 1846-ban, »mik a világot rombadöntik, S az ó világnak romjain Az új világot megteremtik.« 1848-ban így: «... te csillag, Te a népek hajnalcsillaga!... egy nyáj, egy akol, egy vallás van a földön: szabadság! Hazája szabadságát mindig az összes nemzetek, népek szabadságával való összefüggésében látja s dicsőíti a napot »Ha majd minden rabszolgánép Járját megúvna síkra lép, Pírosló arccal és piros zászlókkal És a zászlókon eme szent jelszóval: Világzsabadság!«

Petőfi ezt két évvel azelőtt írta, még mielőtt 1848 júliusában Párizsban megívta volna első nagy csatáját a modern társadalom két alapvető osztálya, az első csatát a burzsoá rendszer megvédéséért vagy megdöntéséért, mint Marx mondta.

Itt külön kellene beszélnünk Petőfi költészetéről és külön róla, mint forradalmárról! a viláosság kedvéért igyekszem majd külön választani egyéniségének ezt a két mozzanatát. De előre kell bocsátanom, hogy ennek az elkülönítésnek csupán, hogy úgy mondjam, didaktikai értéke lehet. Az irodalom történetében ugyanis ritkán találkozhattunk olyan töretlen, integráns egyéniséggel, mint éppen Petőfi. Voltak kritikusok, akik megkísérelték szétválasztani, elkülöníteni e két mozzanatot, melyből Petőfi személyisége összetevődik: a költői gondolatot és a forradalmi cselekvést. Ezek a kritikusok, akár jóhiszeműen, akár nem, azért voltak kénytelen ilyen módszerhez folyamodni, hogy egyáltalán meg tudják közelíteni ezt az izzó, csupatűz tömeget, s hogy ezt a zavarbaejtő egyéniséget bele tudják erőszakolni a burzsoázianak szánt történelmi elmefuttatásaikba. Zavarbaejtő egyéniség volt, mert Petőfi költői géniuszát nem egykönnyen lehetett megtagadni: az újabb idők költészetében igen ritka jelenség a szárnyalásnak akkora képessége: a megszokott, nyugodt beszédtonusról a költői képre való áttérés gyakran oly hirtelenül és közvetlenül jelentkezik benne, hogy valósággal az extázis egy bizonyos formájára emlékeztet. Ugyannyira, hogy egy magányos és szigorú kritikus, a meggyőződéses liberális Crimm, Petőfit a halhatatlan költők sorában Dante, Shakespeare és Goethe elé merte helyezni. És mégis akadtak olyanok, akik abbeli igyekezetükben, hogy tompítsák forradalmi élességét, azt hangoztatták, hogy Petőfi pátosza alapján véve nem egyéb, mint modorosság, és hogy ő maga is egyszerűen csak ügyes komédiás; mások meg győtrő forradalmi vágyódását »politikai szeszélyé« fokozták le. Ó, hová vezet a »tárgyilagos« kritikusok elfogultlansága!

Mármost, bárki olvassa is, akár a Biblioteca Universale Sonzogno 25 centesimos kiadásában olasz prózai fordításban, de még inkább Folco Tempesti legújabb válogatásában megjelent Petőfi-költeményeket, idillikus, szerelmes vagy forradalmi verseit, nem tudja kivonni magát azok közvetlen, őszinte érzelmi hatása alól. A maga korának formalista kritikusai egyébként ezt az őszinteséget vetették szemére, mert ez szerintük csak nyersanyag és népieskedés volt, amit nem alakított át az irodalmi receptek tudóskodó alchimiajával.

Ha tekintetbe vesszük a szerves összefüggést a költő által megénekelte eljövendő végzete: a rá harcmézőn vagy vérpádon lecsapó halál és valóságos sorsa között, akkor az én szememben a legszerencsétlenebb tévedés »irodalmi fikcióról« beszélni vele kapcsolatban.

A valóság az, hogy Petőfi, bár nem tudatosan, mégis tökéletesen azt a magasabbrendű emberi eszményt, az integráns ember eszményét, testesítette meg, amely ma a marxista ideál: azt az eszményi embert, aki az ember által az ember számára épített világban a maga teljes életét éli, akiben egyéforr a gondolat és a cselekvés. Mily távol van ez az eszmény az élettől és annak harcaiktól elszakadt, szűk szakterületére bezárkózott, meddő értelmiségnek attól a típusától, amelyik pedig oly kedves a kapitalista társadalomnak! És figyeljük csak meg: semmi torzítás vagy erőltettség sincs abban, amit állfünk, azaz abban, hogy az integráns ember eszménye ott él Petőfi lelkében, még ha nem is olyan logikusan körvonalazva, mint ahogyan azt a marxista gondolkodás határozta meg. Valóban, a gondolat és cselekvés egységének eszménye a XIX. századi liberalizmus alapeszméje volt mindaddig, amíg a liberalizmusban volt progresszív lendület.

Erre az eszményre való utalást még egy olyan nagy olimpuszi szellemben is megtaláljuk, mint Goethe s egy nem ilyen nagy, de tiszta lélekben is, mint a mi Guerrazzink. Úgy azonban, mint Petőfi, senki nem testesítette meg egy személyben a magasrendű értelmiség és a politikai mozgalmi vezér típusát.

Ezért nőtt túl saját korán és ezért került szembe még barátaival is.

Irodalmi téren, miután Jókaival és még más nyolc íróval együtt létrehozta a »tizek társaságát«, amelynek irodalmi programja a magyar irodalomnak a néppel való szoros kapcsolat általi megújítása volt, csakhamar nézeteltérése támadt társaival, csakúgy, mint politikai téren. Petőfi ugyanis a legkövetkezetesebben képzelte el az irodalomnak a nép érzelmi és kifejezésvilágával való összekapcsolását, mint ahogy a forradalmat is oly következetesen akarta végigharcolni, hogy a liberalizmus alapján álló harci társai már nem voltak hajlandók vele menni. A történelem, akkortól napjainkig, világosan megmutatja, hogy a liberalizmus

alapján állva a forradalom kompromisszumba torkollik. Petőfi nem akart megállni azon a ponton :

*Vannak hamis proféták, a kik
Az hirdetik nagy gonosan,
Hogy már megállhatunk, mert itten
Az ígéretnek földje van.
Hazugság, szemtelen hazugság,
Mit milliók cáfolnak meg,
Kik nap hevében, éllen-szomjan,
Kétségbeesve tengenek.*

Természetesen Petőfi forradalma is a középrétegekre támaszkodott a feudalizmus ellen és még nem a proletariátusra : még az ő számára is lehetetlenség lett volna túllépni azon a történelmi helyzeten, amelyben cselekednie kellett. Nem akarjuk megkövetelni Petőfőtől a népi demokratikus forradalom világos, rendszeres politikai elméletét. Nem, mert akkor erőszakot követnénk el a történelmen és Petőfit olyan keretbe állítanánk bele, amelyik nem az övé, hanem egy századdal későbbi, a miénk. Annyit azonban világosan leszögezhetünk, hogy spontán érzéseivel megjette annak szükségességét, hogy túl kell lépni egyrészt a »Fiatal Magyarország« irodalmi programjain, másrészt a liberális polgári forradalom korlátain az ember teljes felszabadítása felé.

*S a nép hajdan csak eledelt kívánt,
Mivelhogy akkor még állat vala ;
De az állatból végre ember lett,
S emberhez illik, hogy legyen joga.*

*Még kér a nép, most adjatok neki ;
Vagy nem tudjátok : mily szörnyű a nép,
Ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad ?
Nem hallottátok Dózsa György hírét ?
Izzó vas trónon őt elégetétek,
De szellemét a tűz nem égeté meg,
Mert az maga tűz... úgy vigyázzatok :
Ismét pusztíthat e láng rajtatok !*

(A nép nevében)

Mélyen gyökerezett benne a meggyőződés, hogy a költőnek kötelessége túllépni saját énjén és egész valóját az emberi testvériség és felvilágosítás szolgálatába kell állítania : a »XIX. sz. költői« c. versében ezt írja : »Ne fogjon senki könnyelműen A hurok pengetéséhez! Nagy munkát vállal az magára, Ki most kezébe lantot vesz. Ha nem tudsz mást, mint eldalolni Saját fájdalmod s örömed : Nincs rád szüksége a világnak, S azért a szent fát félre tedd.«

Minthogy azonban Petőfi szerint minden költő, minden művész alkotásaiban elsősorban a saját egyéniségét adja, hogy egy költő »hasznos lehessen a világnak« ahhoz az szükséges, hogy öröme és bánata azonos legyen a világ örömeivel és bánataival, vagyis mindazon emberek örömeivel és bánataival, akik reménnyel eltelve egy jobb jövő megvalósításáért harcolnak. Petőfiben ez az azonosulás tökéletes. Kritikusai, akik kételkedni merészeltek őszinteségében, vagy süketek voltak, vagy süketnek kellett lenniük, mint az nem egyszer megesis.

Híres elbeszélő költeményében, »Az Apostol«-ban saját maga bizonyítja, mennyire tudatában van annak, hogy ő a jobb életért küzdő emberiség aktív tagja : gyönyörű kifejezése ennek a szólószem költői hasonlata, amelynek napfényes hónapokra van szüksége ahhoz, hogy megérjen. Ezzel szemben évmillióknak kell eltelni, amíg a világ megéri, de bizonyosan megéri s minden nagy szellem egy-egy földet érlelő sugár.

Ez volt és számunkra ez ma is Petőfi : fénysugár, amelyik érleli az emberiséget.

Az ember és a költő ilyen integráns egységével szemben különösen hiábavalónak bizonyul az összehasonlítgatások és az irodalmi hatáskeresések henye játéka, pedig hány történelmi kritika merül ki ilyesmiben. Valójában senkinek sem sikerült nyugati költő döntő hatását megtalálni Petőfiben. Valaki kelet felé fordulva legújabbban Nyekraszovra utalt, az orosz forradalmi demokrácia költőjére. De szerintem ebben az esetben is, már amennyire képes vagyok megítélni a kérdést, inkább csak a történelmi helyzet hasonlóságáról, bizonyos pszichológiai rokonságról van szó, semmint igazi és tulajdonképpeni irodalmi hatásról. Mindenekelőtt a történelmi helyzet hasonlóságáról s ez vonja maga után a tónus rokonságát is, mert éppen

Oroszországban és Magyarországon jelentkezik először, megelőzve más nyugati országokat. a társadalom történeti struktúrájából adódó szükségszerű belső következményként a demokrácia és a liberalizmus szétválása.

Ezért Petőfi, a költészet és a szabadság szimbóluma, ma Olaszországban is egyre népszerűbbé válik. Neve ismert volt atyáink idejében, mint azt az akkori fordítások is mutatják, de aztán feledésbe merült. Ma ismét feltámad Olaszországban is és mindenütt, ahol a haladásért, a szabadságért és a népek testvériségéért folyik a harc.

Csodáljuk sorsodat, Petőfi Sándor; te verseiddel megszerezted a legnagyobb dicsőséget, amit csak költő elérhet;

Te, rövid életed folyamán átélted a világ minden örömét és bánatát;
Rajtad az öregség nem vett erőt s eltűntél nyomtalanul, mint valami mítikus hős;
Ma tisztel, szeret és magasztal szabad és erős néped s vele együtt minden szabad ember a földön.

Egyetlen egyben mondhatjuk szerencsésebbnek magunkat: megérhettük ama világ megalótlásának kezdetét, amelyért a te életed lángja lobogott.

Tisztelet, neked, Petőfi Sándor! Tisztelet a magyar népnek s vezetőinek!

Szabadság azoknak a népeknek, akik a reakció és az obszkurantizmus szellemének sötétje ellen harcolva keletre vetik pillantásukat és várják a Hajnalt!

Ford.: Sallay Géza

KLANICZAY TIBOR

HERMÁNYI DIENES JÓZSEF ISMERETLEN MUNKÁJA

Irodalomtörténetírásunk meglehetősen mostohán bánt a *Nagyenyei Demokritos* szerzőjével, a XVIII. századi Erdély tudós írójával. Egyházi beszédei és 158 kötetre rúgó, kéziratban maradt hagyatéka nagy hírt szereztek neki kortársai és közvetlen utódai között, de később egyre inkább elfeledett emberré vált. Kéziratai annyira szétszóródtak, hogy a XX. század kutatóinak egyenként kell azokat összekeresni — ha egyáltalán lehetséges — az erdélyi kéziratárakban. Kelemen Lajos, — több évtizedes levéltári és kéziratári kutatás után — csak néhány kéziratának a hollétéről tudott beszámolni, mikor 1925-ben kiadta Hermányi Dienes József emlékiratát.¹ Az irodalomtörténet szerencséje, hogy a néhány ismert kézirat, illetve másolat között, a főként teológiai és tudományos műveket író nagyenyedi prédikátor két irodalmi becsű írását is ott találjuk: az emlékiratot és a *Nagyenyei Demokritust*. E két — sajnos csak csonkán kiadott — munkájából egy sajátos arcú író ismerünk meg: a hétköznapi életének hiteles ábrázolóját, a valóság szépítés-nélküli bemutatóját, a társadalom ferdeségeit csendes gúnnyal szemlélő embert. Hermányi Dienes két műve alapján is fontos hely illeti meg a XVIII. század magyar irodalmában, s általában a magyar elbeszélő próza történetében. Irodalomtörténetírásunk azonban még nem jelölte ki ezt a helyet, elmulasztotta műveinek részletes vizsgálatát. A *Demokritos* nagy részét sajtó alá rendező György Lajos is inkább csak művelődéstörténeti szempontból méltatja a híres anekdota-gyűjteményt.² A felszabadulás után egyedül Tolnai Gábor hívta fel a figyelmet a magyar irodalomtörténet adottságára Hermányi Dienesel szemben, a magyar felvilágosodás előkészítői közé sorolva őt.³ Írói alkotásainak részletesebb feldolgozásához igyekszem most az utat egyengetni egy eddig lappangó munkájának ismertetésével.

A gyulafehérvári Batthyány könyvtár IX, 264. számú kéziratában Bod Péter kiváló kortársának egy különös kötetére akadtam. Nem a szerző kézírása, hanem több kéztől eredő másolat, feltehetőleg még a XVIII. századból; s a kötet toldalékaként Lázár János és P. Bíró István S. J. egymáshoz írott verses levelei olvashatók. Látszólag minden rendszer nélkül, különböző feljegyzéseket írt össze Hermányi Dienes ebben a könyvében. »Bethlen Miklós biográfiájá»-val kezdődik, melyet az *Önéletírás* alapján készített, helyenként szószerint másolva belőle. Ezt az erdélyi szász luteránusokra vonatkozó feljegyzések (életrajzok, diplomák másol-

¹ *Hermányi Dienes József emlékirata*. Kolozsvár 1925. Kelemen Lajos bevezetésével, III—XII. l. — Újabb kiadása: *Erdély öröksége*. VII. (Erdély változása 1703—1750.) 215—52. l.

² *Nagyenyei síró Heraklitus és hol mosolgó s hol kacagó Demokritos*. I—II. Hermányi Dienes József kéziratok gyűjteménye 1762-ből. György Lajos bevezetésével X—XIII. l.

³ *A magyar felvilágosodás előzményei*. Felolvasás a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén 1952 májusában.

latai, kronológiai jegyzések, püspökök felsorolása stb.) követik, majd a székely reformátusok gravamenjeinek a felsorolása 1643-ból, valamint egy latin nyelvű paszkvillus az 1751. évi pozsonyi diétáról. A kötet legérdekesebb és legterjedelmesebb részei ezután kerülnek sorra: a nagyenyedi esperesség régi jegyzőkönyvéből kiírt furcsaságok és az erdélyi püspökökről szóló anekdotikus elbeszélések. Ez utóbbiak igen népszerűek lehetnek, mert feltűnnek két másik kéziratban is: az Erdélyi Múzeum levéltárának (Román Népközt. Akadémiája, kolozsvári filiale levéltára) Kemény József-gyűjteményében⁴ és a marosvásárhelyi Teleki könyvtár 239. számú kéziratában. A kolozsvári másolat a püspökök életéről szóló feljegyzéseknek csak egy részét tartalmazza.

A gyulafehérvári kéziratnak »A N. Enyedi vener. tractus legrégebbi protocolumából 1752-ben« című része az esperesi vizitációk anyagából közöl részleteket 1638-tól kezdve. Hermányi Dienes kijegyzett minden olyan adatot, amely valami jellemző esetre emlékeztet, fényt vet a kor műveltségére, életmódjára, szokásaira. 1648-ból többek között ezt az eseményt örökíti meg: »Polljában Pap Mihály aszszony ember ruhában farsánglott, azért excommunicáltatott, s a farsánglás meg tiltatott sub poena flr. 12.« Az ilyesféle esetek tömegének — sokszor jóval részletesebb — előadása arra mutat, hogy Hermányi Dienes a múltban sem annyira a nagy események, a hivatalos történelem, hanem a mindennapi élet jelenségei érdeklik. Még inkább kitűnik ez a püspökökről szóló elbeszéléseiben.

A XVII. század végi és XVIII. századi erdélyi református püspökökről, nem az egyszerű pap részéről egyházi vezetőknek járó tisztelet hangján, hanem rendkívüli közvetlenséggel szól. Mulatságos kis történetek a püspöki házaspárok családi perpatvarairól, a szőszéken történt nyelvbottlásokról, zsinati veszekedésekről, vagy szellemes társalgásokról, egyes püspököknek az ital iránti különös vonzódásáról, vagy lányaik félteléseiről — egymást váltogatják a kötet lapjain. Élő, valóságos embereket mutat be ezen keresztül, szereplői emberi közelségben vannak, sokoldalúan, gazdagon jellemezve. A sokszor pletykászerű elbeszélések során igen érdekes mozzanatokra mutat rá egy-egy püspökkel kapcsolatban. A rákócziánus összeesküvéssel vádolt Szigeti István püspökről (1737—40) például elmondja, hogy magyar iskolák felállításán fáradozott, valamint: »Egészséges korában járt az elméje azonn is, hogy esnénk a magyar nyelvnek s palléroztatnók s a sok szükségtelen deákizálást is hánynók ki belőlle, volt is magának olyan magyarsága, mellyben deák szók nem voltanak, a régi magyar szók elő jártak szép hasonlatossággal«. Hermányi Dienes emlékirataiból tudjuk, hogy ez a Szigeti István neki 1711 és 18 között Székelyudvarhelyen tanára volt, s így része lehetett abban, hogy tanítványa annyira megszerette anyanyelvét és saját nyelvhasználatából nagyrészt ki is hányta a »sok szükségtelen deákizálást«.

A nagyenyedi esperesi jegyzőkönyvekből való kijegyzések és a püspökökről szóló elbeszélések nyilvánvalóan csak egy részét alkotják Hermányi Dienes ilyen jellegű frői tevékenységének. Már Kelemen Lajos említi, hogy az Erdélyi Múzeum levéltárának fent szereplő kötetében, Hermányi Dienesnek Bethlen Farkas historiájához frott néhány lapszéljegyzete található. A marosvásárhelyi Teleki könyvtár 161. sz. kéziratában ennek egy bővebb változatára akadtam, különböző történeti művek másolatai között, »Toldalék Bethlen Farkas historiájához« címen Hermányi Dienes itt pletykák, anekdotikus elemek egész sorát fűzi Bethlen Farkas történeti művének egyes részeihez. Tudjuk, hogy a nagyenyedi papokról is voltak közvetlen hangú jegyzetei,⁵ — és mi minden lehetett még az elveszett másfélszáz kötet kéziratban!

A most röviden ismertetett, felsorolt, Hermányi-frások teljes összhangban állnak a képpel, amely emlékiratának, vagy a *Demokritus*nak az alapján élénk rajzolódik. A hétköznapok krónikása ő, szemben a vele szellemileg egyébként annyira rokon Bod Péterrel. Bod egészen másképp írt ugyanazokról a püspökökről⁶. Ő az egyes püspökök *legfontosabb*, még pedig egyháztörténeti szempontból *legfontosabb*, tetteiről emlékezett meg, míg Hermányi Dienes az emberileg *legjellemzőbb* cselekedeteikről, tulajdonságaikról. Az írónak a magatartása ez a történetíróval szemben.

A gyulafehérvári kézirat legfőbb értéke, hogy nemcsak további adatokat, szövegeket szolgáltat ennek az frői magatartásnak a tanulmányozásához, hanem bizonyítja ennek tudatoságát is. A kötet elé ugyanis Hermányi Dienes előszót írt, melyet fontossága miatt teljességében közlök:

Édes Posteritásim ha kik léztek.

Annyi mindenféle jobb s rosszabb írást készítettem én, hogy ti azt csak egyszer meg olvasni is nem fogjátok. Nincsen is ellenemre, ha mind össze szagatjátok, vagy hamuvá égetitek is: ti

⁴ Collectio major Manuscript. Historic. Tom. XXII. (V. ö. Kelemen, *id. mű*, XI. 1.)

⁵ Erdélyi Prof. Közlöny. 1877. — Kelemen, *id. mű*, XI. 1.

⁶ Smyrna Szent Pol-kárpus. Nagyenyed, 1766.

többeket vagy jobbakat irjatok. De ha némely más írásimnak kedveztek is, ezt vessétek a szemétre, ha úgy tetszik, mert ha nékem fáradságomban állott is talám, csak külömb külömb féle dolgoknak szemét rakása es. Legyen is: mindazáltal látván hogy mások rakás tabákat metélnek s pipálnak; mások tabákat törnek s pixiseket töltenek, én pedig ezekhez nem tudok, azok helyett ezt az írást irtam rövid idő töltésből egyszer másszor: így lógattam lábaimat mint a rest, hogy meg ne sibbadjanak. De ki tudja, hátha ennyi szemét között, valami aranyat is fog találni egy gondos elme? Láttatnak a dolgok nagy részint kicsinyeknek, de nagyobbakról való elmélkedésre adhatnak okot. Bár bizony az én édes Atyám is irt volna valamit, én jó szívvvel szemlélttem volna benne az ő idejébéli ecclesiastica és politica aetást, de nékie nem volt még csak egy lineáni afféle írása is, hiszen a sok ideális predikációk, melyekre kevés vagy semmi szükségem nem lévén adtam pap sogoraimnak, sőt szégyenlettem, midőn nálam eklestai historiára tartozó jegyzéseket kerestek, mint esperest fiánál s nem tudtam mutatni; de az én Atyámat meg menti az ő sok egyéb fáradsága és baja. Utól a mi püspökeinket úgy irtam le, hogy azokból őket jobban meg esmerhetni, mintha az ő felettek elmondott hazudozó alkalmaztatásokat mind hallottátok volna, mert én tudom, hogy igazat irtam felőlök: tudtam többeket is, de a keveseket is elégnék tartottam, mások úgy irhatják le őket mint angyalokat; én úgy mint embereket. Irhatnék én az enyedi professorokról is némely más belső emberekről is sok szomorú és jó dolgokat is, talám nem is ártana, hogy szemlélhetnétek azokban mint tettük magunkat méltatlanokká a mi békességünkre, evangéliomi szép religionkra, papi szent méltóságunkra, hogy mikor el vészen Isten fölünk minden efféle dicsőségeket, azt mond-hassátok; *Igaz az Isten ítéléte!* de talán az illetén gonoszságoknak hiteles documentumit más írásimban fel találjátok. Én magam a leggonoszabb külső emberekről is semmit nem szenvedtem ahoz képest, amit szenvedtem az enyedi két ifjabb professortól, de az Isten legyen irgalmas nékiek, aki úgy meg is hátrálta őket s lágyította szíveket, hogy most jó kedvvel mutatnák magokat jó akaróimnak lenni; de én még csak félek ő tőlök, ők pedig az ellenem való öszve pilátuskodás után egymást gyűlölik, s ellenem való machinatiojokat azzal szépiték, hogy egyik a másikra veti.

Ebből az érdekes, személyes vonatkozásokkal teli előszóból két megállapítást külön is ki kell emelnünk, mint Hermányi Dienes írói elveinek megfogalmazását. »Láttatnak a dolgok nagy részint kicsinyeknek, de nagyobbakról való elmélkedésre adhatnak okot« — írja, és ezt az elvet írói gyakorlatában követte is: irodalmi művei mindig a nagyobb elmélkedésre is okot adó kis dolgokról szólnak. Az élet apró jelenségeinek a megbecsülését igazán mély értelművé a valósághoz, az igazsághoz való ragaszkodása teszi. A püspökökről szóló írását szembe állítja a hazudozó beszédekkel, kiemelve, hogy »igazat irtam felőlök«. Igazat írás alatt pedig két dolgot értett; »tudtam többeket is; de a keveseket is elégnék tartottam; mások úgy irhatják le őket mint angyalokat, én úgy mint embereket«. Az első mondat a lényeg kiemelésének, a második a valóságos emberek ábrázolásának az igényét fejezi ki.

A valóság mellett és a hazugság ellen már állást foglalt egy 1731-ben írt kiadatlan írásában is, melyet nem lesz érdektelen szintén bemutatnunk:

In Episcöpum Transylvanensem Reformatum Cl[arissimum] D[ominum] G[eorgium] V[erestöi] Professorem Claudiopolitanum.

Elöl-járo beszéd és rövid Satyra.

*Már e világ előtt meg untt a valóság,
Kedves az illetén híjában valóság,
Praedikálhat addig, szászor is a papság,
Mig oly kedvet talál mint az illyen hívság.*

*Silóam patakját⁷ meg utáltad magyar,
Inkább kell tenéked illyen motsár s zavar,
Hogy Sz. Reformatum templomban így habar,
Egy akarki-is azt szégyelheted Kolosvár.*

*A régi barbarus ratzokrol azt írják
Hogy mikor született gyermekek siratták
Ha meg holt pediglen valaki katagták,
Mellyel természettyek ugyan meg fojtották.*

*De mi mást tanultunk a Sz. Írásokból
Szomorú az halál, annak példából
Meg szomorodásra indullyunk azokból,
Ne tégy lakadalmat az halottas házból.*

⁷ Isten igéjét.

*Materiát jobbat s hasznosbat nem lelsz-é?
Hogy hogy szegődteted halált szolgál bé?
Hol halál házakat tsinál s vakolod bé
Orátori mázzal, ennél jobb nintsen-é?*

*Parturiunt montes, ily egeret szülnék,
Physices Professor titulum viselnek,
Physiognómia még is a mit ellnek,
De tám másodsor is prelum alá kelnek.*

*Özveggy kezénél van a Typographia,
Leány ágra szállott az Oratoria,
Fonóban való az physiognómia
Erről egy valaki ily értelmét adta.*

1731. 23-a Maji. H. D. J. T. Sz. Gy. R. P.

H[ermányi] D[ienes] J[ózsef] T[orockó] Sz[ent] Gy[örgyi] R[eformátus] P[rédikátor]

*Az éneket a püspökökről szóló marosvásárhelyi gyűjteményből közöltem, de megvan az ének szövege Hermányi Dienes kisebb írásainak az Erdélyi Múzeum levéltárában lévő másolatában is.⁸ Hermányi Dienes ezt az 1731-ben írt versét, később, a püspökök jellemzésének előszavaként akarta felhasználni. Mivel Verestói György, aki ellen fiatal korában ezt a »Satyrá«-t írta, 1760-ban lett erdélyi püspök, a kézirat pedig már így említi: megállapíthatjuk, hogy három évtizeddel a vers szerzése után illesztette azt jellemkép-sorozata elé. A püspökké lett Verestóival kapcsolatos gúnyvers tematikailag is jó helyen van a püspök-jellemrajzok előtt. A tárgyi egyezésnél fontosabb azonban a lényegbeli hasonlóság: a szerző azért választotta ifjúkori versét előszóknak, mert műve mondanivalójának lényegére akarta vele ráirányítani a figyelmet.

Az ének megértéséhez a Nagyenyedi Demokritus 132. anekdotája segít bennünket hozzá.⁹ Ebből megtudjuk, hogy Ekhárt Gergely torockói unitárius esperes hírt vette Verestói György kolozsvári professzor orációinak, s megkérte Hermányit, közöljön vele egyet. Ő eleget tett kérésének s elküldötte neki Verestóinak azt a beszédét »melyben a halált szolgálának szegőd-teti«. Úgy látszik, a kolozsvári tanár valami tréfával akarta enyhíteni a gyász hangulatát, mert Hermányi rögtön megjegyzi itt: »En nem venném jó néven, ha kedves halottamon kacajakat indítana az orátor«. A torockói papot sem akarta félrevezetni, s ezért a neki elküldött példány elejére Salamon mondását írta: »mint a nyárhoz a hó, s mint aki télben leveti ruháit, olyan aki bánatos szívnek éneket mond«. A halál szomorú valóságának felszínvesztésével való takargatása azonban annyira bosszantotta, hogy a beszéd szerzője ellen a »rövid Satyrá«-t is megírta, és már éneke első sorában azt a következtetést vonta le Verestói eljárásából, hogy »Már e világ előtt meg unt a valóság«. Ez a sor vezeti be végeredményben a püspökökről szóló írást, eleve jelezve a püspökök világával szembeni bíráló állásfoglalását.

De arra is fel kell figyelni, hogy Hermányi Dienes éppen egy halotti beszédet választott ki arra, hogy pellengérré állítsa a valóság megcsúfolását. Tudjuk, hogy a halotti oráció a XVIII. századi Erdélyben igen nagy érdeklődésnek örvendett. Nemesek és egyházi személyek temetése után a halotti beszédeket, rendszerint a búcsúztató énekekkel együtt, szinte minden esetben ki is nyomtatták. Az ilyen kiadványok közül sok százat lehet találni majd mindegyik nagyobb erdélyi könyvtárban. A halotti orációknak ez a divatja csak részben eredt az elhunytak megbecsülésének érzéséből; részben a képmutatás volt a forrása. E beszédek voltak hivatva tisztára mosni a halottat összes gyarlóságaitól, vagy megadni neki azt az elismerést, melyet életében mindig megtagadtak tőle. Jó példa erre Tótfalusi Kis Miklós esete, aki felett éppen azok tartottak zengetes gyászbeszédet, akik életpályáját derékba törték, végeredményben a halálba üldözték. A hazug halotti orációk ellen fellépve Hermányi Dienes a képmutatás divatja ellen emel szót, s emlékiratában nem mulasztja el, hogy apját is szembeállítsa a hazug orátorokkal. »Halotti alkalmaztatásokban senki kedvéért nem hízelkedik s nem hazudoz vala — írja Hermányi Dienes Pétertről, a kurucokkal barátkozó, kartézianus, coccejánus prédikátorról.¹⁰

Az »Előljáró beszéd és rövid Satyrá«-ról azt is meg kell jegyeznünk, hogy szerzőnk egyetlen ezeidig ismert verse. Bizonyára vannak tőle más alkalmi versezetek is, de feltehetőleg azok is nélkülözik a költői erényeket. Emlékiratában is bevallotta, hogy a versírás nem kenyere:

⁸ Kelemen, *id. mű.*, XI. 1.

⁹ György Lajos kiadása. I. 157—8. 1.

¹⁰ Kelemen Lajos kiadása, 53. 1.

»En a poéták verseit s fabuláit igen szeretem vala; de a versírásban némely tanuló-társaim engem megelőznek vala.« Pedig apjának, mint írja — »poetica vénája« volt, s kívülről is tudta Balassi és Beniczki sok énekét.¹¹

Hermányi Dienes Józsefről szóló adalékaink közlését azzal a megállapítással zárhatjuk, hogy benne a valóság feltárására tudatosan is törekvő írórt kell tisztelnünk. A kis dolgokban is felismerni a nagyot, a sokból kiválasztani a legjellemzőbbet, angyalok helyett embereket ábrázolni, a valósággal nyíltan szembenézni: ezek az írói nézetek a polgári realizmus igényét tükrözik a feudális irodalom szemlélettel szemben.

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

CSOKONAI VARÁZSFUVOLA-FORDÍTÁSA

(SZÖVEGKRITIKAI TANULMÁNY.)

Nem véletlen, hogy a felvilágosodás korának leghaladóbb magyar írói közül hárman Batsányi,¹ Verseghy és Csokonai egymástól függetlenül, egyidőben foglalkoznak a *Varázsfuvola* lefordításának gondolatával. Az sem véletlen, hogy mindhármuk műve torzó maradt. Batsányi csak a 11. számú duettet fordította le (A szöllő s egy pap) 1795 júliusában, Verseghy kilenc zeneszámot^{2a} 1794-ben. Valószínűleg egy esztendővel előbbre esik annak a nyers prózai *Varázsfuvola*-fordításnak keletkezési ideje, amely Csokonai nevéhez fűződik, míg az a tizennégy ária, melyeknek verses átdolgozása elkészült, sokkal későbbi keletű.

Batsányi és Verseghy fordítását elítéltetésük és fogságuk szakította félbe s kiszabadulásuk után nem is gondolhattak többé a szabadkőműves operának tartott *Varázsfuvola* fordításának folytatására. Verseghy a lefordított zeneszámokat aztán az idők enyhültével átdolgozta és beleszötte *Rikóti Mátvásába*, sőt a 7. számú ária fordítását 1806-ban harmadszor is átdolgozta; ez mutatja, hogy mennyire szívéhez nőtt ez a mű.

Így kíséri végig Csokonait egész életén a *Varázsfuvola*-fordítás terve, mint az munkalajstromaiból és leveleiből kitéjük, de véglegesen sose készült el vele. Az első teljes fordítást Sebestyén László készítette³ s 1804-ben jelent meg nyomtatásban, a másodikat Pály Elek bocsátotta közre 1832-ben, de egyiket sem adták elő.³ Magyar nyelven először 1877. febr. 17-én mutatta be a Nemzeti Színház⁴ és így a csak magyarul tudó közönség számára a maga idejében nem válhatott »mindenki operájává« úgy, mint Németországban.

A *Varázsfuvola* pedig ép azért jelent fordulópontot a német opera történetében, mert ez volt az első dalmű, amely a közönség széles rétegeit vonzani tudta. Goethe anyja⁵ a majnai Frankfurtból mint nagy eseményt írja meg fiának Weimarba 1793-ban, hogy a *Varázsfuvolát* tizennyolcszor adták egyváltéban zsúfolt házak mellett; de nem ez a legnagyobb szenzáció, hanem az, hogy a napszámosok és kertészek is megnézik, sőt Sachsenhausen külváros lenézett lakói is bejönnek az előadásra, akiknek gyermekei az oroszlanokat és majmokat alakítják.

Ebben a széleskörű sikerben kétségtelenül nagy része volt a szövegkönyvnek. Szerzőjeként a színlapokon és a szövegkiadásokban Schikaneder Emanuel bécsi színgazgató szerepel;⁶ az ő wiedenai színházában mutatták be 1791. szept. 30-án a *Varázsfuvolát*. Azóta a tudományos kutatás megállapította, hogy a szerzőségben része van Ludwig Gieseke-nek, a wiedenai színház egyik kardalosának is; de akár Schikaneder, akár Gieseke egyéb műveit vizsgáljuk

¹¹ Kelemen Lajos kiadása 29., 33., 60—1. l.

¹ V. ö. Batsányi János *Összes művei*. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Bp. 1953. I. 59. és 376. l.

^{2a} V. ö. Császár Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*, 115. l. és *Verseghy Ferenccs kisebb költeményei*. Kiadják Császár Elemér és Madarász Flóris. Bp. 1910. 107—114. és 358—363. l.

³ *A tündér-síp*. Egy nagy dalljáték két felvonásban. Magyarrá tette Sebestyén László. A muzsika néh. Mozart Amadé urnak munkája, Vátzonn, 1804. Mármárosi Gottlieb Antal betűivel. V. ö. Sebestyén Ede: *Mozart és Magyarország*. Bp. 1941. 24—25. l.

³ *Varázs-síp*. Nagy tüneményes dalljáték (opera) két felvonásban. Német nyelven írta Schikaneder. A muzsikáját készítette néhai Mozart Amadeus Farkas. Közre bocsátotta Pály Elek. Kassán 1832. Nyomt. Werfel Károly. V. ö. Sebestyén, i. m.

⁴ Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*. Bp. 1941. és Sebestyén, i. m. ⁵ 1793. nov. 8-án »alle Handwerker, Gärtner, ja gar die Sachsenhäuser, deren ihre Jungen die Affe und Löwen machen, gehen hinein, so ein Spektakel hat man hier noch nicht erlebt.« V. ö. Martersteig, Max *Das deutsche Theater im 19. Jahrhundert*. Leipzig, 1904. 122. l.

⁶ Schikanederről, ki Pozsonyban, majd 1784-ben Budán volt színgazgató, I. E. Komorzynski *Emanuel Schikaneder*. Berlin, 1902. Heppner Antal: *A pozsonyi német színház története*. Pozsony, 1910. 38—41. l. és Kádár Jolán: *A budai és pesti német színház története*. Bp. 1914. 25. l.

lehetetlen elzárkóznunk a gondolat elől, hogy a szöveg kialakításában Mozartnak is tevékeny része volt.⁷ Idők folyamán a szöveg értékelése erős hullámzást mutat. A kortársak legnagyobbjai elismerően szóltak róla, sokra becsülik színszerűségét, a komikus mellékeselemény népi üdőségét, hisz Papageno és Papagena alakja a bécsi külvárosi színpadok népi hagyományai-ból nőtt ki; de értékelik mély szimbolikáját, amellyel a szabadkőművességnek a felvilágosodás gondolatkeretében gyökerező eszméit jeleníti meg, a világosság küzdelmét a sötétséggel, az emberszeretetét az alacsony gyűlölködéssel. A kortársak véleményét legtöbbször Goethe foglalja össze; szerinte több műveltség kell ahhoz, hogy ennek a szöveggel szemben az értékét felismerjük, mint ahhoz, hogy letagadjuk.⁸ Eckermannal folytatott beszélgetéseiben ismételtén visszatér a *Varázsfuvolára*, a *Hermann und Dorothea*-ban emléket állít a *Varázsfuvola* elterjedésének az egykorú német polgárság legszélesebb rétegeiben; a boltos lányai a *Varázsfuvola* áriáit zongorázzák és kicsúfolják Hermannat, mert nem tud Taminoról és Pamináról. De a *Varázsfuvola* szövegét akkor éri a legnagyobb elismerés, mikor Goethe folytatást készíti hozzá; ebből csak egy rész készült el, melyben továbbviszi Tamino és Pamina történetét, elmélyíti a mű szimbolikáját, de mély művészi érzékkel beleszövi Papageno és Papagena friss népi alakjait is. A XIX. század második felében a darab eszmei tartalma elhomályosult, naiv népi elemektől divattá vált tudós göggel mint badarságot lebecsülni s ettől Goethe tekintélye sem óhhatta meg. Legjellemzőbb erre nézve Goethe egyik életrajzírójának csodálkozása, hogy Goethét »gyenge operalibrettok«, mint a *Varázsfuvola* megihletik.⁹

Az ifjú Csokonaitól távol áll ez a kritikus fanyarság, a felvilágosodás eszmekörében élve, fogékony lelkét megragadja a szöveg gondolati tartalma s Papageno és Papagena alakjai is odaillesztek a *Tempelhofi* Szuszmirja és a Gerson népi figurái mellé, melyek egyidejűleg foglalkoztatták. Megragadták bizonyára a darab szabadkőműves vonatkozásai is. Személyes kapcsolatai a szabadkőművességgel nem voltak ugyan, mint Verseghynek, de eszméi nem lehetek előtte ismeretlenek. 1792-ben jelent meg Palóczi Horváth Adam, a volt debreceni diák regénye: *Felfedezett titok Azaz vallástétele egy olyan tudós ifjúnak, aki sokáig igyekezett rajta, hogy fraimaurer lehessen*, ugyanabban az esztendőben, melyben szerzője Csokonait verses levélben üdvözölte. De talán a szöveg egyedül nem ragadta volna meg annyira, hogy lefordítására ihlesse, különösen azért, mert Csokonai német nyelvismerete a darab feltűnése idején, bár olvasott és értett német könyveket,¹⁰ a németből való fordításra még nem volt elég érett. A közelebbi indítékot a lefordításra a szöveg zenei vonatkozásain kívül főképp a magyar játékszín 1792-i állandósulása adta meg.

Csokonainak mindig erős kapcsolata volt a muzsikával; veleszületett tehetségét és hajlamát táplálta a debreceni kollégiumi kántus hagyománya, Rousseau példája, ki zeneszerző volt, »mester a muzsikában.« Klavirozni igen kellemetesen és nagy könnyűséggel tudott¹¹, még a színpadon is zongorázott a függöny mögött a *Cultura* csurgói előadásán, bár annyira sose vitte, hogy tulajdon zongorája legyen; Csurgón Kovács István subrektor »klavirján játszott, Debrecenben Kis Dániel kosztos diákné,¹² 1804-ben Nagy Gáborról kér kölcsön zongorát.¹³ Mint publicus praeceptor diákjait fuvoláztatja, s énekelteti, gyűjti a dallamokat és zenét szerez. Drámai munkássága mintegy Mozart jegyében indul. Első drámafordítása Metastasio *Páztorkirálya*, melyet hat más olasz és német komponista (köztük Gluck) mellett¹⁴ az ifjú Mozart is megzenésített. Ez ad magyarázatot arra is, hogy miért vonzótták annyira Metastasio szabványos és hideg alkotásai: megérezte bennük azt a zeneiséget, amely annyi muzsikust is megihletett.

Magára a *Varázsfuvolára* több körülmény hívhatta fel figyelmét. Nagy bécsi sikere s Mozart halála éppen a kezdeti siker nagy lendülete idején, mindenütt óriási visszhangot keltettek; Mozart haláláról még a zsenge magyar sajtó is megemlékezik, Görög és Kerekes lapja, a Bécsben megjelenő *Hadi és más nevezetes történetek*, pedig ez túlnyomórészt csak háborús és politikai eseményekkel szokott foglalkozni.¹⁵ 1791-ben megjelent a *Varázsfuvola* szöveggel szembe¹⁶ s ezt valószínűleg Weingand pesti könyvtárus le is küldte Csokonainak. A Weingand-cég »legénye« rendszeresen járt le Debrecenbe részt a vásárra,

⁷ A kérdésnek egész irodalma van. V. ö. *Der neueste Stand der Zauberflöten-Frage*. Alt-Wiener Kalender für das Jahr 1926.

⁸ »Es gehört mehr Bildung dazu, den Wert dieses Opernbuches zu erkennen, als ihn abzuleugnen.«

⁹ Bielschovsky: *Goethe*. II. 233. l. V. ö. még Paumgartner, Bernhard: *Mozart*. Berlin, 1940. — *Goethes Gespräche mit I. P. Eckermann*. Leipzig, Insel, 1908. I. 134. 322—23. II. 358. l. — *Hermann und Dorothea*, II. ének.

¹⁰ »Az Eschenburgot holnapután felküldöm. Levele Nagy Gáborhoz 1794-ből. Kiadva Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Kiadták Harsányi István és Gulyás József. (A következőkben: HG.) II. 622. l.

¹¹ Gál László feljegyzései Csokonairól. (Orsz. Széchényi Könyvtár, Fol. Hung. 2162.)

¹² U. ott.

¹³ Levele Nagy Gáborhoz, HG. II. 780. l.

¹⁴ Paumgartner, Bernhard: *Mozart*. Berlin, 1940.

¹⁵ Sebestyén Ede: *i. m.* 19—20. l.

¹⁶ Wien, gedruckt bey Ignaz Alberti. 1791. V. ö. Káhel: *Verzeichni*, 3. kiad. Leipzig, 1937. 791. l.

részint a Weingand-cég szállította a könyveket Budai Ézsaiás, Sinai és Ráczevi debreceni professzoroknak¹⁷ s visszatértek leveleket vitt Pestre, így Csokonainak a pesti színtársulathoz küldött írását.¹⁸ Csokonait a *Varázsfuvola* áriáinak szövegében rejlő zeneiség is megragadhatta. Ezeket érvet, hogy nem később megzenésített szövegek, hanem a zenével egyszerre születtek.

A *Varázsfuvola*t a pesti német színház mutatta be, megelőzve a többi hazai német színházat, így a pozsonyit, ahol csak 1798-ban adták elő, de a legtöbb németországi színházat is.¹⁹ A pesti színház meg sem várta, míg a díszletek s a színpadi rendezés munkája befejeződnék, hangversenyszerűen mutatta be, mint »Musikalische Akademie«-t; példátlan diadalútja azonban csak akkor kezdődött, mikor teljes színpadi készüléssel került a közönség elé; a budai és pesti német színpadnak *messze legtöbbszor* játszott operája, 1812-ig 139 előadást ért; hallatlan szám ez az akkori kis közönség idején.²⁰ Ennek a példátlan sikernek a híre mindenesetre eljutott Debrecenig is. Csokonai mindig élénk figyelemmel kísérte a színházat illető híreket és eseményeket.

Csokonainak egyetlen drámája készült irodalmi szándékkal, a *Tempefői*. De bámulatot keltő formaérzékkel nem nevezi drámának, hanem »Nemzeti játék formába öntött satyrának«²¹ vagy »Comedia formába öntött Satyricum Roman«-nak²². Többi eredeti darabja mind iskolai játék és debreceni praeceptorságának és csurgói tanárságának szinte hivatalos teendői közé tartozik. Ilyen külső oka van annak is, hogy pályája kezdetén és csakis a kezdetén elsősorban drámák fordításával foglalkozik. Ez a külső ok a magyar nemzeti játékszín megindulása 1790-ben, majd állandósulása 1792-ben. A játékszín ekkor sokkal inkább az érdeklődés homlokterében állott mint ma. A felvilágosodás eszméinek terjesztésére látott benne eszközt, a magyarság nemzeti ügyet, a magyar nyelv művelését szolgáló intézményt. A felállítását célzó mozgalom sokáig karöltve haladt az akadémiai törekvésekkel. Ezért mondja Márton István pápai professzor olyan csapásnak az első magyar színtársulat feloszlását, mint Várna vagy Mohács és készíti el sirversét a *Keresztvény Theológusi Morál* előszavában: pedig valószínűleg nem igen volt módjában a budai és pesti színi előadásokon résztvenni.²³ A magyar játékszínnek ilyen lelkes vidéki figyelője volt Csokonai is. A bécsi *Magyar Hirmondó* tudósításai, a budai latin újság, az *Ephemerides politico-literariae* lelkes tervei felkeltették érdeklődését,²⁴ s ha Péczeli 1790-ben Racine összes drámáinak és Shakespeare legszebb darabjainak fordítását egymaga vállalja el²⁵ s a felszólítás nyomán Pálóczi Horváth Ádám hetenként igéri egy darab megírását, nem látszik túlzásnak, ha Csokonai egyszerre 16 darab lefordítására tesz ajánlatot. Ez ügyben öt levelet próbál eljuttatni Pest-Budára a magyar színészekhez.²⁶ Hogy a levelek eljutottak-e rendeltetési helyükre, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy válasz nem érkezett rájuk. Elégé érthető első színészeink sanyarú és bizonytalan sorsa, szervezetlensége és állandó viszálykodásai mellett, ha az akkor még névtelen debreceni diák lelkes leveleire nem válaszolnak. De az öt közül megmaradt egyetlen levél egyben válasz arra az önkéntelenül felvetődő és fel is vetett kérdésre: miért fordította le Csokonai prózában a verses darabokat, mikor verselése már akkor is magasabb fokon állott prózájánál?²⁷ »Igaz, azt hallom — írja — a verssel írott Comédiát nem produkálják az urak? Méltóztassanak ezt megírni az ott már eljátszott komédiák laistromával.«

A tizenhat darab közül az egyik a *Varázsfuvola*. Hogy ennek a munkának rögtön nekivágott s nem maradt pusztá fery, mint Goldoni *Hazugjának* lefordítása, azt még egy körülmény indokolta. A magyar színtársulat 1793. május 6-án előadta a *Pikko herceg és Julka Persi* c. énekesjátékot, melynek egyik áriája, az »Én gyilkosa Gömböcznek« olyan végzetes szerepet játszott Csokonai kollégiumi perében. Sikerét mutatja éppen az is, hogy dalbetéteit országzerte énekelték s így került a debreceni diákok ajkára, hogy vele Csokonai vezénylése mellett Szilágyi Gábor professzort a debreceni Nagyerdőn megcsúfolják. Ezzel a darabbal az énekesjátékok művelésének terére lépett a magyar színtársulat.²⁸ Csokonai ilyen énekesjátéknak szánta a *Varázsfuvola*-fordítást, sikert várva tőle már csak azért is, mert librettója alapján egy töről fakadt a *Pikko herceg és Julka Persi* szövegírójának, a bécsi népszínpadok

¹⁷ Gárdonyi Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp. 1930. 35. l.

¹⁸ HG. II. 620. l.

¹⁹ Frankfurtban 1793-ban, de Weimarban, Drezdában és Berlinben csak 1794-ben. mutatták be V. ö. Paumgartner, i. m.

²⁰ Kádár, i. m. Isoz Kálmán: *Buda és Pest zenei művelődése*. Bp. 1926.

²¹ *Magyar Hirmondó*, 1794. II. 643. l.

²² Levele Kazinczyhoz, HG. II. 696. l.

²³ Harsányi István: *A Pesti Játékos Társaság sirverse*. Irodalomtörténet, 1917. 172—3. l.

²⁴ Bayer József: *A nemzeti játékszín története*. Bp. 1887. I. 135. skk. II.

²⁵ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. I. apr. 10.

²⁶ V. ö. 1793. V. 10-ről kelt levelet, HG. II. 620. l.

²⁷ Radó Antal: *A magyar műfordítás története*. Egyetemes Philologiai Közöny, VII. évf.

²⁸ L. Isoz Kálmán, i. m.

kedvelt szerzőjének, Hafner Fülöpnek darabjával; Schikaneder is a bécsi népszínpadok darabírója és Hafner stílusának egyik folytatója. Csokonai ezért prózában fordítja az egész darabot, ott is, ahol verses; de már az első kidolgozás kézírata megjelöli és verssoronként tagolja az áriák szövegét, hogy azok verseszedve dalbetétekké legyenek.

2

A fordításnak a kézíraton nincsen címe, de a cím kiderül egyrészt a szövegből, ahol a varázsfuvolát boszorkánysípnak hívják, másrészt abból az előzetes értesítésemből, melyet Csokonai a *Magyar Hirmondóban*²⁹ adott közre megjelenendő műveiről; itt 8. sorszám alatt szerepel »A boszorkánysíp Schikaneder és Mozart urak után. Egy igen nagy énekesjáték ez.« A darabhoz fűzött megjegyzés mutatja mély hatását Csokonaira, noha akkor színpadon még nem láthatta.

Varázsfuvolának még nem hívhatta, mert a »varázs« és a »fuvola« egyaránt nyelvújítási szavak. A fuvolát a fordítás flautának nevezi s mai alakjában a zongora analógiájára készült fuvora és fuvolya közbenső állomás után csak 1835-ben merül fel először.³⁰ A »varázs«-szal azonban már 1795-ben találkozunk Csokonainál munkáinak kézíratos lajstromában, ahol *A boszorkánysíp* most már mint »A varázssíp. Énekes játék II felvonásban Sikanedertől« a XCIV. sorszám alatt szerepel a »kitsinálni« megjegyzéssel.³¹ A »varázs« szó nyomtatásban először 1797-ben merül fel Kónyi János *Dafnisában* s eddig úgy tudtuk, hogy ez első megjelenése; Csokonai itt megelőzte a nyelvújítás szóhasználatát, mikor a régi magyar nyelvnek ezt a kihalt szavát felújította.

A *Magyar Hirmondó* előzetes jelentésének több darabja nem szerepel már ebben a kelet nélküli, de feltehetőleg 1795 nyár elején készült kéziratot munkalajstromban; így elmaradtak Rue Károly darabjai, a *Cyrus* és *Lysimachus* és elmaradt Goldoni *Hazugja* is, noha ott ezzel a megjegyzéssel szerepelt: »Egy a fő vígjátékok közül.« Hogy *A varázssíp* nem jutott erre a sorsra, annak az okát elsősorban abban kell keresnünk, hogy Csokonai 1795 tavaszán Pesten járt és a német színházban látta a *Varázsfuvola* előadását; pesti tartózkodása folyamán kétszer is adták (1795. IV. 30. V. 6.)³² Nem valószínű, hogy megtekintését elmulasztotta volna, hisz feltehetőleg pesti útjának egyik célja a zene volt, mint egy év múlva pozsonyi tartózkodásának; erről maga írja: »Pozsonyba mentem, ahol a Nyelvek, Muzsika és az ország Gyűlés kedvéért mulattam.«³³ Újból elővette hát a féltett szöveget, hogy »kitsinálja«. Ez az ő terminológiájában nemcsak stílárius simításokat, hanem versbefoglalást is jelent. Szokása volt egyébként is prózai nyers fordítást készíteni a lefordítandó verses darabokról s úgy foglalni versebe. A *varázssíp* a következőkben esztendőnkben is foglalkoztatja. 1797. november 8-án Koháry Ferencz intézett levelében említi kéziratban lévő »munkácskái« közt; ezután német címen, nyilván hogy a németül tudó címzett tudja, miről van szó: »Die Zauberflöte v. Herrn Schikaneder mit Musik von Hn Mozart.«³⁴

Ezután néhány évig nem hallunk a darabról. 1802 februárjában említi újra Széchenyi Ferencz intézett levelében, ismét német címen: »Die Zauberflöte. Opera von Schikaneder.«³⁵ »A *varázssíp* címen bukkan fel műveinek egy részben sajátkezű, keltezetlen, de megállapíthatóan 1802 nyaránál való lajstromában a 102. szám alatt.³⁶

Toldy Csokonai-kiadásában az iskolai korából való nagyobb fordítások közt sorolja fel, így 1795 előttre teszi keletkezését.³⁷ Más helyütt³⁸ »*Bájsíp*«-nak nevezve, — aminek Csokonainál nincs nyoma — azt mondja, hogy csak töredékei maradtak meg. Császár Elemér³⁹ Ferenczire hivatkozva 1794 előttre teszi keletkezését azzal a megjegyzéssel, hogy »ha ugyan több volt pusztá tervnél, elveszett.« A szöveget először Harsányi és Gulyás⁴⁰ közölték Csokonai-kiadásukban, időrendi lajstromukban 1802-re téve keletkezését; ezt az időpontot később Gulyás oda módosította, hogy az első kidolgozása alkalmasint régibb.⁴¹ Másodszor a Fránklin Társulat egykötetes Csokonai-kiadása hozta a szöveget, nem jelölve meg a keletkezés időpontját.⁴²

²⁹ 1794. II. 643—45. l., nov. 7.

³⁰ Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. Bp. 1902—1908. A következőkben NYUSz.

³¹ A Magyar Tudományos Akadémia kézírattárában. Csonkán kiadva HG. II. 613. l.

³² Isoz Kálmán i. m.

³³ Levele Fesztetics Györgyhöz 1798. január 22-ről. *Irodalomtörténet*, 1949. 333. l.

³⁴ Kiadva HG. II. 642. l.

³⁵ HG. II. 705. l.

³⁶ Kézírata a Magyar Tudományos Akadémia kézírattárában.

³⁷ Csokonai Mihály *minden munkái*. Kiadta Schedel Ferenc, Pest, 1843—1846. LXXXIX lap. 51. sz.

A boszorkánysíp (utóbb A varázssíp Schikaneder után).

³⁸ U. o. XXXII. has.

³⁹ I. m., 85. l.

⁴⁰ I. m., III. 408—477. l.

⁴¹ Csokonai szindarabjainak előadása. IK. 1925.

⁴² 1611—1671. l.



Ha mostmár a Harsányi—Gulyásnál közölt szöveget vizsgáljuk, érthetetlen ellentétek merednek elénk. Annyit első szempillantásra látunk, hogy ez a szöveg nem lehet 1802-ből való abból az esztendőből, amelyben Csokonai Kleist *Tavaszanak* mesteri fordítását adta és előszavában műfordítási elveit körvonalazta. A fordítás stílusa nehézkes, helyenként gyermeketlen ügyetlen, sokkal kezdetlegesebb, mint Csokonainak ugyanabból a korból való egyéb prózai művei; a keletkezés időpontját pedig nem tehetjük korábbra 1791-nél, hisz ez keletkezésének éve. Még érthetlenebb a fordítás egyenetlensége stílusban, nyelvtudásban, szabatoságban, sókincsben, dramaturgiai szóhasznalatban egyaránt; a vége az elejéhez képest nem emelkedés, hanem inkább hanyatlás, ha ugyan ebben a teljes zűrzavarban fokozatokról beszélhetünk. A kiadott szöveg alapján úgy tetszik, mintha teljesen megfejtethetetlen kérdéssel állnánk szemben; az egészre fény derül azonban, ha a kiadott szöveg helyett a kéziratot tesszük vizsgálat tárgyává.

A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia kézírattárában van Irodalom 4r 381 jelzet alatt, egy kolligátum utolsó darabjaként a *Karnyóné* és a *Gerson* másolatával együtt; Csokonai hűséges tanítványának, Gál Lászlónak gyűjteményével került az Akadémia birtokába; Gál készítette egyebként a *Karnyóné* ugyanazon kötetben lévő másolatát.

A kézirat új számozás szerint a kolligátum 60—117 levelét foglalja el. Nem Csokonai kezeírása, de nem is másolat. Hitelességét bizonyítják a Csokonai kezétől eredő javítások és az áriák verses fordításának Csokonai írásával fennmaradt szövegei a kézirat 87. továbbá 116. és 117. levelének recto és verso oldalain.⁴³ A *Varázsfuvola* szövegének teljes prózai fordítását tartalmazza a 60—108. levél, az első felvonás első három jelenetének egy újabb kidolgozását a 110—115. levél. A kézirat még bonyolultabb, mint a Csokonai műveit tartalmazó kéziratok általában lenni szoktak. A teljes szöveg hét kéz írása, hatféle formátumban, hatféle papíron. Az anyag első rendezője, valószínűleg Gál László, az egyes részeket betűkkel jelölte meg. A kézirat ismeretében érthető, hogy Toldy, ki a Gál-féle anyagot ismerte, azt mondja, hogy a fordításból csak töredékek maradtak fenn; az egyes részek különböző papírjaikkal és formátumukkal töredékeknek tetszenek s csak összeállításukkor derülhetett ki, hogy kiadják a teljes szöveget. Első pillanatban diktálásra gondolna az ember, ez Csokonainak szokása volt már írói pályájának legkezdetén is; mint kollégiumi perének kézjékönyvéből kitetszik, praeceptorsága idején éjtszaka diktált diákjainak. Ennek azonban több külső és belső körülmény mond ellent. Egy az, hogy az egyes részek pontosan egyforma terjedelműek, a *Varázsfuvola* egykorú, a színházak pénztárána árult kis nyolcadretű szövegkönyvének egy ívnyi anyagát tartalmazták; az új kéz egy eset kivételével, melyre még visszatérünk, sosem folytatja az írást a megkezdett papíron. Az a), d), e), b) jelzésű részek kisebb formátumú nyolcadretra hajtott ívre íródtak; az e) jelzésű félívből maradt egy üres levél, erre írta Csokonai három ária-fordítását; a b) jelzésű íven van az első három jelenet fordításának második kidolgozása; ez rövidebb szöveg lévén, itt két üres levél maradt; erre Csokonai ismét áriák fordításának szövegét jegyezte A c) jelzésű nagyobb formátumú ív ugyancsak nyolcadretra hajtva, feloldal híjján megtelt; az f) jelzésű nyolcadretről összehajtott nagyobb formátumú két ívnek teljes három levele maradt üres; a teljes szöveg végét tartalmazó i) jelzésű, nagyobb formátumú nyolcadretra hajtogatott ív üres levelére Csokonai egy valószínűleg az *Endimion*hoz tartozó töredéket jegyzett.⁴⁴ Végül a g) jelzésű ív nincs összehajtogatva, eredeti kisebb ívrét nagyságban maradt, a szöveg laponkint két hasábban foglal rajta helyet; minthogy azonban az egy ív nem volt elegendő, egy félívet hosszában kettémetszve csatoltak hozzá h) jelzéssel s még ennek recto oldalát is teleírták.

A diktálás lehetőségét még inkább kizárják a belső okok. A kézirat alapján megállapítható, hogy a szöveg jellege és színvonala írásonként változik. A nyomtatott szövegben növeli a zavart még az is, hogy a Harsányi—Gulyás kiadás az első és második kidolgozás szövegét kontaminálja, az első három jelenetet a második kidolgozás szerint adja. Ez a második kidolgozás az első fogalmazás Csokonaitól kijavított szövegének másolata s ezt Csokonai még egyszer átjavította. Harsányi és Gulyás ebben a kétszeresen átjavított formában adják és nem lévén kritikai kiadásról szó, nem jelzik a javításokat; így aztán az eleje sokkal fejlettebb fokot mutat, mint a vége, aminek átdolgozásáig Csokonai már nem jutott el.

Az a) szöveg eredeti formájában tele van a legkezdetlegesebb félreértésekkel. Itt nem lehet célunk a szöveg részletekbe menő ismertetése; az a kritikai kiadás feladata; de néhány példával mégis megvilágított ezeknek a tévedéseknek a jellegét. A »pífeifen«-t ismételtlen »pipál«-nak fordítja (Und mich aufs Pífeifen zu verstehn = És engemet a pipázásról megismernek), a »Strohütte«-t összetéveszti a »Strohhut«-tal (Ich weiss nur soviel, dass nicht weit von hier meine Strohütte steht, die mich von Regen und Kälte schützt = csak annyit

⁴³ Két ária-fordítása az Irodalom 4r 379 jelzésű kötet 31. levelén a kisebb költemények közt található.

⁴⁴ HG., III. 490. l.

oltalmaz)⁴⁵ Az eredeti szöveg »hideg« helyett »meleg«-et ír a magyar szövegben, mert nyilván tudok én, hogy nem messze van tőlem a *szalmakalapom*, amely engem az eső és a *meleg* ellen maga is gondolkodóba esik, hogy hogyan védhet a szalmakalap a hideg ellen? A »reichen« »nyújtani« és a »riechen« »szagolni« igét is összecszeréli (reicht ihm eine schöne Bouteille | Wasser = szagol egy szép butellia vizet). A »pipálást« Csokonai már az első átnézéskor kijavítja »sipolás«-ra, a szalmakalapot csak a második átdolgozásokor cseréli fel szalmakunyhóval; de a »meleg« a »hideg« helyett most már ok nélkül tévesen bennmarad; a »reicht ihm eine schöne Bouteille Wasser« is csak a második átdolgozásban jelenik meg a »nyujt neki egy szép butellia vizet« helyes fordításban.

A második átdolgozás eltünteti az ilyen egész kezdetleges tévedéseket, de az elvontabb és bonyolultabb szövegrészek fordításában még mindig maradnak hibák. Így mindjárt a kezdő sorokban:

»Zu Hülfe! zu Hülfe! sonst bin ich verloren,
Der listigen Schlange zum Opfer erkoren«

»Segítségre! segítségre! mert külföldben elveszek
Ennek a ravasz kígyónak megáldozására.«

Az »erkoren«-t nyilvánvalóan egyáltalában nem érti és nem is veszi figyelembe a fordításnál, amely ilyenképpen zavaros és érthetetlen. Más helyütt azonban sokszor teszi javításaival értelmesebbé a szöveget. Javítása nagyrészt stílrisak; igyekezik a szöveget rövidebbé, szebben hangzóbbá, dallamosabbá tenni, a nehézkes, hosszú képzéseket és határozókat rövidebbekkel helyettesíteni, az idegen szavak helyébe magyarokat tesz, nyelvújítási szavakkal is élve. Ilyenek a »külömben« az »egyébképen«, »azonnal« az »egyszeribe«, »örzeni« a »strázsálni«, »elájula« a »megeörtlenedik«, »megigézésig« az »elragadtatásig«, a »fojtogató« a »szorítgató«, »törekedéseit« a »vonogatásait«, »képe« a »portré« helyett. Csak egy érdekes és egyben korjelző javítását akarom kiemelni. A német »Gimpel«-t az első fogalmazás »pyrhula madárkák«-nak fordítja. Ez tárgyilag helyes, lévén a »pyrhula« a Gimpel (m. pirók) latin neve s ehhez a szóhoz a fordító alkalmasint egy német-latin szótár útján jutott; német-magyar szótár nem állott még rendelkezésére.⁴⁶ A második átdolgozásában Csokonai a »pyrhula madárkát« »veresbegy«-re javítja, magyar szóval akarván az idegen kifejezést helyettesíteni; a »veresbegy« ugyan nem a »Gimpel« »pyrhula« magyar neve, hanem a »Rotkehlchen« »erithacus rubecula« névnek felel meg. Ez itt nem lényeges, Csokonai számára nem a természetrajzi pontosság volt a fontos, hanem az, hogy az idegen szó helyett magyart és népi eredetűt használjon. A szó először Földi 1801-ben megjelent *Természeti Historiájában* fordul elő »veres begyű« alakban.⁴⁷ A »veresbegy« alak a nép ajkán élt, mint ezt az 1789-ben lejegyzett sárospataki kézirat mesegyűjtemény⁴⁸ is mutatja. Csokonai a századforduló idején kezdett a Márton szótár számára tájszavakat gyűjteni s ekkor találkozhatott a veresbegy szóval, mellyel a pyrhula madárkát helyettesítette.

A c-vel jelölt fordításrész helyesírása az elsónél jóval régiesebb; a névelő itt mássalhangzók előtt is mindig »az«, az a, d és e részben egészen modernül »a«, míg az f-ben »a« írásmóddal jelenik meg. A c jelzésű rész különösen helyes szóhasználatban magasan az első felett áll, rokonhangzású szavakat nem téveszt össze. Szót csak egyszer espedig egészen érthetetlenül fordít rosszul; mikor Paminát a német szöveg »schüchternes Reh«-nek nevezi, a magyar szöveg így szól: »az az félnék Ketske.« Majdnem valamennyi fordítási hibája abból származik, hogy a német eseteket, különösen az egyformán hangzó nominatívust és accusatívust nem tudja megkülönböztetni. (Nach Sarastro Burg = Sarastro várába; Was suchst du hier im Heiligum — Der Lieb' und Tugend Eigentum = Mit keresel te itt az szentség közt? Az szeretnek és az virtusnak tulajdona.)

Élesebb az átmenet a c-részből a d-be. Az új írás jelenet közepén kezdődik. De míg a jelenet első felében a »Priestert« helyesen »Pap«-nak fordították, most a magyar szövegben mint a »Prister« szerepel; ugyanígy lefordítatlan marad a »Sprecher« is (Versegihynél »szónok«, Batsányinál »szólló«), valamint a »Schlusschor« is, olykor egész mondatok: »Macht eine zweydeutige Pantomime«; a Pamina magyar accusativusa: »Paminent«. Kezdetleges félreértések nincsenek benne: de elvontabb szavak, mint az »Absicht« és »Ansicht« összecszerélése, előfordulnak (Die Absicht ist nur allzukular = ennek megtekintése csak igen tiszta) s az esetek teljes összezavarása (Wo ist sie die er uns geraubt = hol van az aki minket elragadt.)

De a legnagyobb a zavar a színházi terminológiában. Az a és c részek jelenésekre tagolódnak, a d íven »jelenés« helyett »felvonás« találunk; igaz, hogy az e ív végén ott van a helyre-

⁴⁵ A II. felvonás 14. jelenete már »szalmaház«-nak fordítja a »Strohüttét«.

⁴⁶ V. ö. Sági István: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Magyar Könyvszemle, 1920.

⁴⁷ 174. l.

⁴⁸ Gulyás József: *Népi és folklórisztikus elemek Csokonai műveiben*. Ethnographia, 1923/24. 155. l.

igazítás: »Az *Bémenetel* helyett mindenütt *Felvonást* írtam hanem ne sajnálja megigazgatni.« Ez ugyan nem fedi teljesen a valóságot, mert a második felvonástól kezdve a jelenetet »bémenetel«-nek hívja. Az *f* részben viszont »scéná«-nak nevezik a jelenetet, míg az utolsó rész ismét a »jelenés« megjelölésre tér vissza. A színpad az elején »theátrum«, az utolsó részben viszont »játéknézó hely« és »leveles szín«. Ez Páriz-Pápai használatára vall, mert ott a »theatrum« magyar fordítása »játéknézó hely« és »levélszín.«⁴⁹ Rendkívül maradi szóhasználat olyan időben, mikor Pest-Budán már állott a magyar játékszín. A »Versenkung«-ot az *f* iv »pokol«-nak fordítja, az *i* »elsüllyedés«-nek. Egyébként gyermekteleg félreértésekben az még az első részen is túltesz, mikor a »gehärrnische Männer«-t »harisnyások«-nak s a »gedämpfte Pauken«-t »gőzös dobok«-nak fordítja.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a *Varázsjuvola*-fordítás nem egy szerző, hanem egy munkaközösség műve. Hogy milyen munkaközösségé, arra nézve Domy Csokonai-életrajza ad felvilágosítást. Ő tudósít arról, hogy Csokonai 1790-ben fogékonyabb lelkű diáktársai bevonásával önképzőkört kollégiumi néven collatiót létesített. »Öszveállott néhány talentomos barátjával, hogy egymást köszörüljék, tökéletesítsék. Melly így esett meg: Kiszabtak először mindeniknek magok közül egy nyelvet, hogy azt tanulja meg. Neki esett az Olasz, mikor még se Németet, se Frantziát nem tudott... Megtanulván mindenik a reá kimért nyelvet, Tudós Ujságot (*Litteratur Zeitung*) járatnak. Ebben látván a Könyveket rostálgatni, s azoknak foglatatját előadatni: a jobbkat közönségesbe meghozatták, s az olvasásra annak adták magok közül, ki annak nyelvét értette. Így szabták ki mindenre az olvasnivalót. A mikor osztán valamelyik a maga könyvét elolvasta s kitsinálta öszvegyűlték, s ezt a rövid summát egymás előtt elolvasták.«⁵⁰ Kézenfekvő most már, hogy Csokonai az első hivatásos magyar színtársulat állandósulásakor támadt nemzeti lelkesedéstől fítve ennek a társaságnak a munkáját be akarta állítani a műsorellátás szolgálatába; csakis így ígérhette egyszerre 16 fordítást szállítását. Az olasz darabokat maga vállalta, ennek gyümölcsei Metastasio-fordításai; a latinokat (*Rue: Cyrus* és *Lysimachus* s az Terentius nyomán készült *Patvarszky*) is bizonyára maga készítette volna; de ez úgy látszik, csak terv maradt. Az egyetlen német darabot, *A varázsjuvolát* kiosztotta az önképző-körnek, hogy ilyenképpen nyers fordítást kapjon, melyet aztán »kitsinál«. A feladat sürgősnek látszott s ezért nem egy tag végezte a fordítást, hanem hat németül tudó vagy legalább is tanuló tag között osztották szét. Az egykorú kis tarkaborítékos szöveggönyvekben, aminőket a pesti színház pénztáránál is lehetett tíz krajcárért kapni,⁵¹ a szöveg terjedelme pontosan hat iv. Így mindenkire egy iv jutott, lehet, hogy szét is szedtek egy ilyen szöveggönyvet; nem volt nagy érték. A vezetés Csokonai kezében volt és hozzá intézi az egyik fordító azt a fentebb idézett felszólítást, hogy tévedését »ne sajnálja megigazgatni«. Bár Csokonai sok esztendőig »igazgatott« a fordításon, ennek a kérdésnek a teljesítéséig nem jutott el; de közreműködésével és igazgatásaival maradádoságra segítette ezt a gyarló, iskolás szárnypóbálgatást.

A fordítókat a felvidéki és nyugatmagyarországi származású vagy az ottani iskolában német szóra megfordult debreceni diákok közt kell keresnünk. Debrecenben csodálatosképpen több volt a németül tudó diák, mint Patakon, ahol a Kazinczy fiúk voltak az egyedüli németül tudó tanulók. Minden esztendőben akadt 20—30 felvidéki diák a kollégiumban, németek és szlovákok,⁵² és Debrecen s a Szepesség közt soká állott fenn a cseregyermekek-viszony. Csokonai maga is Lőcsére készült tanulni. A Csokonaival egyidőben subscribáltak között egy kassai, egy lőcsei és egy soproni származású diák volt, ketten a pozsonyi, négyen a lőcsei, egy a késmárki és hárman a soproni iskolából tértek vissza, ahol német szóra voltak. Szobátársai Szikszai József Iglón és Késmárkon barátja, a későbbi Gessner-fordító Nagy Sámuel előbb Pozsonyban járt iskolába.⁵³

Egészen különleges helyet foglal el a kollektív fordításban a g jelzésű iv első három oldala. Nemcsak azért, mert Csokonai kézírása, hanem azért is, mert színvonalban magasan a többi rész fölött áll. Nem mintha sokkal jobban tudna németül, mint társai. Félreértések akadnak itt is. (Pl. Mit eben diesem Sack, welcher die Eingeweihnten bedeckt: azzal a zacskóval, melyben a szentség volt. — Dein warten tödliche Gefahren: őket várni halálos veszedelem.) A fő különbség azonban az, hogy sosem ír le értelmetlenséget és hogy

⁴⁹ Páriz—Pápai: *Dictionarium latino-hungaricum*. Cibinii. 1782.

⁵⁰ Domy Márton: *Csokonai Vitéz Mihály élete*. Pest, 1817. 10. l.

⁵¹ »Die Gedruckten Bücheln«, mint a színlapok mondják. Egy ilyen van a debreceni Egyetemi Könyvtár birtokában is. »Die Zauberflöte. Eine grosse Oper in zwei Aufzügen. Von Emmanuel Schikaneder. Die Musik dazu ist von Herrn Wolfgang Amade Mozart, Kapellmeister, und wirklichen k. k. Kammerkompositeur. H. ny. n. 1794. Ebből valók a német szövegidezetek.

⁵² Zsigmond Ferenc: *A debreceni kollégium és a magyar irodalom*. Debrecen, 1940. 22. l.

jobban tud írni, mint a többiek. Hogy ez a megállapítás nem tisztán illúzió, amit Csokonai kézírása kelt, arra egy egészen szembeszökő példát idézek. A tizenharmadik »Scénában«, mely az előző iven foglal helyet, így hangzik a színi utasítás: »A theatrum elváltozik egy olyan befedezett sétahelyhez, amelyen elérhet az eke, az eke pedig körül van véve rózsákkal és virágokkal, ahol ugyanakkor egy ajtó nyílik ki.« Egy pillanatig csodálkozunk, hogy hogyan kerül eke Sarastro templomába és hogyan lehet az ekének ajtaja; de a német szöveg azonnal megadja a rejtély nyitját. »Das Theater verwandelt sich in eine Halle, wo das Flugwerk gehen kann.« A fordító a »Flug« repülés és »Pflug« eke szót tévesztette össze. Az mindenestre érthető, hogy a debreceni diák képzetvilágába a XVIII. sz. végén realisabb valóságként illeszkedett bele az eke, mint a repülőgép. De nézzük most már két kéziratlevéllel odébb a tizenhatodik »jelenés« színpadi utasítását. Ezzel kezdődik Csokonai kézírása: »Három gyermekek mennek egy rózsával díszített repülő hajóba (Flugwerk)«. A német kifejezést nyilván azért teszi oda zárójelben, mert a fogalomra még nem volt magyar szó. Csokonai akkor még nem lehetett nyelvjújtó, hisz később is csak módjával volt; de a »repülő hajó« kifejezésben már ekkor megmutatkozik, hogy szükség esetén milyen nyelvalkotó készség lakozott benne. A »Sprecher« szót az első szövegrészek lefordítatlanul hagyják. Csokonai ekkor még nem olyan bátor újító, mint Batsányi, ki »szólló«-t, vagy éppen Verseghy, ki »szónokot« ír, de talál egy ízléses s a magyar fülnek a »Sprecher«-nél ismerősebben hangzó szót, mikor »Orator«-nak nevezi.

A zeneértő szólal meg benne, mikor a »Terzettó«-hoz (ebben az olaszos formában használja az eredeti szöveg »Terzett« szavát) magyarozatként hozzáfűzi: »Cantus ternarius« s az »Erős accord«-hoz »Consensus sonorum a muzsikába«. A többi résznek nemcsak ügyetlen, de szentvelen és gépies fordítása után érzik ezekben Csokonainak a műhöz való bensőbb kapcsolata. Papageno »Juchhe« kiáltását mindenik rész fordítója, talán nem is egészen helytelenül, lefordítatlanul hagyta volna; a klasszikus világban otthonos Csokonainál, aki ugyanakkor Metastasiót fordítja, a bécskülvárosi »Juchhe« »Evoe«-vá magasztosul. S az egész fordítás folyamán nem találunk több ilyen költői mondatot, mint »A setét éjszakát rettentve kergeti a napnak fényessége.« — Csokonai az ívet nem írta végig. Sosem bírta a kiszabott részek kényszerét. Ez az egyetlen eset, hogy az írás közben változik.

Amondottakból már kiviláglik a keletkezés időpontja is; ez legvalószínűbben 1793-ra vagy 1794-re tehető. A »kitsinálásra« 1795-ben, Csokonai pesti útja után került sor s ez többévig foglalkoztatta; kitűnik ez Koháryhoz intézett fentebb idézett levele mellett abból is, hogy 1798-ban Széchényi Ferencné »Isis és Osiris«-t idéző verssel ünnepli, s 1800-ban *A szépség ereje a bajnoki zárvén c.* alkalmi költeménye körének forrását maga jelöli meg a *Varázsfuvola* 7. áriájában.⁵⁴ Lehet, hogy az 1798-ban Debrecenben meginduló magyar színelőadások tették benne eleve né a darabbal való foglalkozást. A színháznak mindig lelkes látogatója volt.⁵⁵ A második kidolgozás a legnagyobb valószínűség szerint 1802-re esik. Alátámasztják ezt a feltevést nemcsak Széchényi Ferenchez intézett levele, hanem nyelvi példák, is. Hogy az abbahagyott átdolgozást 1802-ben újra folytatta, annak oka már említett hosszabb pesti tartózkodásán kívül az is lehetett, hogy 1801-ben újra feléledtek a pesti magyar játékszín feltámasztásáért illető remények. »A Magyar Theátrum mellett felettel kezd ismét buzogni Pest vármegye, kívánt a subs. V. Ispány Sz. Királyi Úr, a németek theátrumát veszik meg, ezek pedig újat akarnak építeni. Derék dolog lenne az!⁵⁶ — írja 1801 szeptemberében Pestről Puky Istvánnak.

A zeneszámok versbefoglalt formájukban Csokonai saját kézírásában maradtak fenn. Ezek sem készültek egyszerre: a 8. számtól kezdve az írás és tinta más. Felhasználja a nyers fordítás anyagát, de annak merev cementje viasszá olvad keze alatt; nem annyira síma ugyan, mint Verseghy fordításai, de Csokonai fordítási elvei szerint sokkal hívebb; a prózai fordítással szemben nagyobb tömörség jellemzi. A két szöveg viszonyát szemléltetik a következő példák:

Prózai fordítás: Őrizzétek magatokat az asszonyok családságától

Ez a kötésnek első tiszte!

Sok bölcs ember meghagyta magát csalatni hibázott és nem vette észre magát

⁵³ Thury Etele: *Isko/atörténeti adattár.* Pápa, 1908. II. 414—419, 400, 407. 1

⁵⁴ V. ö. Csokonai Vitéz Mihály *Összes művei.* Bp. Franklin Társulat 329. l.

⁵⁵ V. ö. Puky Istvánhoz 1803. VIII. 17-én kelt levelét, HG. II. 772. l. »Theátrumban valék tegnap, amikor a Judeumbeli polgár házunkhoz hozta leveledet. Hát ti már örökre idehagytátok a debreceni szép vásárt, bált és theátrumot?»

⁵⁶ HG. II. 698. l.

Verses szöveg: Az asszonyfortélyt kerüljétek
E törvény a frigybe első!
Sok bölcs embert megcsalt e vétek,
Hibázott s ált nem látta ő

Prózai szöveg: Milyen erős a te boszorkányos hangod
Hogy a te flautálásod által mindenféle állatokat megvidámíttasz

Verses szöveg: Varázs. hangod mely erős lám,
Lám, kellemes síp, általad
Hozzám minden vad vigan szalad.

A verses szövegek nyelve nemcsak tömörebb, hanem új, rövidebb, zengőbb szavakban gazdagabb. A »kellemetese« itt már a »kellemes« váltja fel (az *Amyntasban* használja először 1796-ban), de előfordulnak olyan nyelvújítási szavak, amelyek csak egészen későn válnak közkinccsé. Ilyen a 7. sz. duettben használt »rugó« is.⁵⁷

Csokonai összesen 14 zeneszám szövegét fordította le, vagy legalább is ennyi maradt ránk. A 8-ik számig pontosan követik az eredeti számozást,⁵⁸ ekkor nyilván zongorakivonat volt előtte, amely számozta a zeneszámokat, míg a nyers fordítás készítői olyan szövegkönyvet használtak, ahol nincsen számozás,⁵⁹ s ilyen lehetett Csokonai előtt is a többi zeneszám versbefoglalásánál; ezeket is számozza ugyan, de teljesen önkényesen, a recitativokból is fordít le részeket és ezeket is számozza,⁶⁰ úgy, hogy az eredeti 10. sz. áriája a 15. számot, a 11. sz. duett a 16., a 13. 14. és 15. áriák a 18, 9 (nyilván 19 helyett) és 20. számot kapják.

Lehet az is, hogy ekkorra már elejtette a darab teljes fordításának tervét, mint ahogy meghíúsult a pesti magyar színészet feltámasztásának terve is s csak az áriák érdekelték;⁶¹ ezek beleillettek tervezett »Muzsikális gyűjteményébe«, mint olyan darabok, melyekhez »magyar Vers volna készítve.«⁶² Hazatalált a lírához s klavíron játszva a dallamokat, kereste hozzájuk a magyar szavakat.

⁵⁷ A NYUSz. 1829-ből idézi első használatát. Csokonainál már 1798-ban előfordul egy Festetich György hőz intézett, újabban kiadott levelében. V. ö. *Irodalomtörténet*, 1949. 333. l.

⁵⁸ Versbeszede a 2., 3., 4., 6., 7. és 8. számot.

⁵⁹ Az említett színházi szövegkönyvek ilyenek.

⁶⁰ Így az I. felv. 15. jelenetéből »Varázs hangod mely erős lám (Wie stark ist nicht dein Zauberton) 18. jelenetéből »Mely ditsó hangzás ez« (Das klinget so herrlich) és »E tsengetyűnek párját«. (Könnte jeder brave Mann Solche Glöckchen finden).

⁶¹ Ezt bizonyítja az is, hogy a II. felvonástól kezdve már csak az áriák szövegét javítja.

⁶² Levele Kazinczyhoz, HG. II. 782. l.

RÖVID HOZZÁSZÓLÁS EGY HOSSZÚ KRITIKÁHOZ

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* legutóbbi (LVII. évf. 1—4. sz.) számában Debreczeni Ferenc elvtárs nagyterjedelmű és igen érdekes kritikát írt az én *Csiky Gergely* című tanulmányomról, amely a Nagy Magyar Írók sorozatban jelent meg. A bíráló nem egy állításával egyetérték — legfőképpen természetesen azokkal, amelyekben ő egyetért az én tanulmányomban írottakkal — és még a kifogásoló megállapítások egyik-másikát is magamévá teszem *kiszakítva a kritika egészéből*. (Pl. teljesen igaza van abban, hogy elhanyagoltam Csiky dramaturgiai műveinek értékelését és ez komoly hiányosság, esetleg még az *Atlasz család* Debreczeni-féle ellenértékelésével is lehetne *pro* vagy *kontra* vitatkozni). Ámde a kritika néhány elvi és módszerbeli szempontjával nem tudok sehogyan sem egyetérteni, és éppen ezért kell néhány megjegyzést fűzni Debreczeni elvtárs számomra megtisztelően terjedelmes bírálatához, azaz a bírálat egyes pontjaihoz.

Ha az ember végigolvassa ezt a tanulmányserű kritikát, egészen az utolsóelőtti bekezdésig az a vélemény alakulhat ki, hogy a recenzensnek *tulajdonképpen* nem tetszett a mű, amelyről beszámol. Ha viszont eljut a végső bekezdésig, akkor hőkentén állapítja meg az előbbieket után, hogy a mű *tulajdonképpen* nagyon tetszett a recenzensnek. Ha pedig mind a kettő igaz, akkor minden bizonnyal sok minden tetszett neki és sok minden nem. De kétféle véleményét kétféle módszerrel közölte az olvasóval. Ami tetszett, azt a bíráló taxatívén felsorolta — és lett belőle egy hosszú bekezdés. Ha ugyanígy taxatívén sorolta volna fel mindazt, amit kifogásol, akkor csupán egy rövid bekezdésre futotta volna, ámde ő a kifogásolt dolgokat bőszegesen elemzi és így egy hosszú tanulmány lesz belőle. Ily módon a kritika nem tükrözi a kritikus véleményének tényleges arányait. Mert vagy itt is, ott is felsoroljuk azt, amivel egyetértünk és amivel vitába szállunk, vagy mind a két véleménycsoportot bőven kifejtjük. Másként torz képet adunk a megbírált műről, *de még saját véleményünkről is*. (Itt meg kell jegyezni, hogy a recenzió még csak ki sem tér a megbíralt tanulmány két — szerintem — igen lényeges részletére, nevezetesen az *újrómantika bírálatára* és a *francia dráma dramaturgiájának összefoglalt történetére*, s így az olvasó nemcsak azt nem fogja megtudni a kritikustól, hogy az ezekben foglalt megállapításokról mi a véleménye, hanem még azt sem, hogy ezekről a kérdésekről egyáltalában szó esik a szóbanforgó tanulmányban.)

Teljesen érthetetlen a számomra, hogy recenzens miért állítja szembe az én általam sokat emlegetett Csiky-féle polgári magatartást és az ő általa ezzel szemben felhozott »liberális társadalmi állásfoglalást« (lásd 374. lap). — Vagyis, ahol én azt állítom, hogy Csiky szemlélete polgári, ott Debreczeni elvtárs azt állítja, hogy »dehogyan polgári, sőt liberális« (Ez az idézőjel persze tőlem származik, ő nem ezekkel a szavakkal, csak ezzel az értelemmel mondja.) — Dehát — kérdem én recenzensőt — a liberális társadalmi álláspont talán nem polgári magatartás? Miért vitatkozik velem abban, amiben egyetértünk? — Továbbá: ha egyszer elismeri, hogy én rámutatok Csiky megalkuvásaira, akkor miért veti a szememre, hogy nem mutatok rá? — Általában — nem egyszer úgy kifogásol, mintha én mást állítottam volna, mint ő. Az ellen nincs kifogásom, hogy olyan dolgokat is számonkér, amelyeknek csak az én általam is sürgetett monográfiában lenne a helye (pl. a valóban szükséges, de nem ebbe a műfajba való bőszegés elemzéseket), de ha számonkéri, akkor miért ismeri el, hogy itt egy merőben más műfajról van szó. Hiszen az én tanulmányom célja a már-már elfelejtett nagy író emlékének felelevenítése és műveinek megszerettetése volt.

Eszembe sem jut vitába szállni az egyes művek eltérő értékelésével. Itt az olvasónak az a dolga, hogy vegye a kezébe magát Csikyt és olvassa el. Ámde itt van a lényeges különbség: *az én tanulmányomnak az volt a célja, hogy rábeszélje az embereket, olvassák Csikyt, hogy rábeszélje a színházakat, újítsák fel Csikyt* (nem is volt eredménytelen szándék ez, talán jelentősen hozzá-

járult ahhoz a tényhez, hogy az elfelejtett nagy írónak egyszerre több színművét is elővették színházaink és a Nemzeti Színház a »Buborékok«-at próbálja, a Szolnoki Színháznak a »Mukányi« van műsortervébe illesztve és tudtommal még más vidéki színház is készül Csiky-felújításra). Debreczeni elvtárs kritikájának azonban mintha az volna a kicsengése, hogy ne olvassuk, ne adjuk Csiky-t. A bírálat végső bekezdéséből azt szűrheti le az olvasó, hogy az én tanulmányom — ha nem is mindenütt igaz — igen érdekes olvasmány, érdemes kézbevenni, de magát Csiky-t már nem érdemes olvasni, mert az én ajánló soraim után családost fog okozni az olvasónak.

Ezt az álláspontot azután végleg helytelennek tartom. Nekem igazán nincs kifogásom az ellen, ha a kritikus megmondja, hogy mi nem tetszik neki az én írásomban, de nagyon kérem Debreczeni elvtársat, ne beszéljen le senkit Csiky Gergelyről. Örüljünk, hogy végre kezdik tudomásul venni drámai irodalmunknak ezt a klasszikusát és legyünk büszkéek rá, hogy élt és a miénk.

Hegedűs Géza

VÁLASZ HEGEDŰS GÉZÁNAK

Hegedűs Géza »Hozzászólásában« igen sajnálatosan nem Csiky írói értékelésének vitás kérdéseire szól hozzá, hanem a könyvről megjelent bírálat módszerével foglalkozik. Mint-hogy az *Irodalomtörténeti Közlemények*et elsősorban a magyar irodalomtörténet fontos kérdései és nem a könyvbírálat módszertanának megvitatására szánták, az alábbi válasz rövid lesz.

Hegedűs Géza nem veszi figyelembe, hogy könyvének bírálatát nem általános jellegű, vagy népszerűsítő sajtóorgánumban, hanem a magyar irodalomtörténet kutatói és alapos ismerői számára kiadott folyóiratban jelent meg. A könyvet tehát az irodalomtörténeti kutatás fejlesztése szempontjából bírálta. Minthogy annak erőnye elsősorban a népszerűsítő módszer jó alkalmazása, hibái pedig elsősorban tartalmiak: helyes hogyha a bírálat bővebben és elemezve foglalkozott az irodalomtörténeti hibákkal és csak röviden sorolja fel a népszerűsítési erőnyeit. A könyv tehát tartalmilag »tulajdonképpen« nem tetszett — részeredményei ellenére sem, melyeket nem lehet a mű egészéből kiszakítva értékelni — népszerűsítő módszere pedig »tulajdonképpen« tetszett — ha fenntartással is.

Hegedűs Gézának igaza van abban, hogy a bírálat hibázott, mert meg sem említette az újromantika értékelését és »a francia dráma dramaturgiájának összefoglalt történetét.«* Főképp az előbbi mellőzése hiba, mert Csiky fejlődésének volt újromantikus korszaka — ha az sem Csiky életművében, sem az újromantika alakulásában nem is hozott eredményt. A francia dramaturgia áttekintése egyébként nem szükséges egy Csikyről írt népszerűsítő műben, még egy monográfiában sem feltétlenül, — csak kora francia dramaturgiájáé. Erről a bírálat — az adott vázlat legfőbb értékét jelentő »nagy jelenet«-elemzés elismerésénél (*HK.* i. szám. 375. l.) többet is mondhatott volna. A bírálatot az mentheti, hogy lényegében egyik részlet sem tartozik Csiky értékelésének főkérdéseire, melyekhez hozzászólni szándéka volt.

Ami a »polgári magatartás« és »liberális társadalmi állásfoglalás« állítólagos szembeállítását illeti, helyes volna, ha Hegedűs Géza figyelmesebben elolvasná a bírálat álláspontjaként idézett rész után közvetlenül következő sorokat: »Így mondja ezt el Hegedűs Géza is (110. l.), azonban ennek egyes művenkénti elemzését, megmutatását elmulasztja. Ezért igyekezett ez a bírálat elsősorban azokkal a művekkel foglalkozni, azokból kiemelni a liberális vonásokat, amelyeknél azt Hegedűs Géza elmulasztja, vagy jelentéktelennek tünteti fel.« (*HK.* i. szám., 374. l.) Ezenkívül a 369—70, illetve 375—76. lapokon világosan olvasható a bírálat Hegedűs Gézáétól eltérő álláspontja.

Végül: az ismeretterjesztő mű alapvető követelménye, hogy helyes ismereteket terjesszen. Ezért a bírálat nem monográfiába illő elemzéseket kér számon, mégcsak az alapos népszerűsítő íráshoz szükséges előkészítő kutatásokat sem, de következetesen számon kéri az egyes műveknek és Csiky alakjának helyes értelmezését. (Nem az elemzések *bőségét*, de azok *alaposságát*.) Nem helyes úgy megszerettetni egy író, hogy elsiklunk egyes műveinek hibái fölött. Ha valaki ilyen »népszerűsítés« nyomán olvas el egy Csiky-darabot, megtörténhet, hogy az nem fog neki tetszeni. Nem azért, mert nem jó, nem tartozik egészében, vagy részeiben irodalmunk értékei közé, de mert nem az a remekmű, aminek Hegedűs Géza állítja, s elmege a kedve a még nem olvasott művektől is.

Ha Hegedűs Gézának »eszébe sem jut«, hogy vitázzék az övétől eltérő értékeléssel, az általa is említett olvasókra vár, hogy véleményük kifejtésével elősegítsék Csiky műveinek helyes megítélését.

Debreczeni Feren c

* Utóbbi lásd: Hegedűs Géza: *Csiky Gergely*, 43—44. l.

JENEI FERENC

DÁVID FERENC ÉS HELTAI GÁSPÁR ISMERETLEN MUNKÁI

(Második közlemény)

III.

Töredékeink éppen abban a pillanatban rögzítik Dávid Ferenc fejlődését, midőn már túljutott a kálvini tanítás határain. A gyulafehérvári hitvita még látszategyezséggel zárult, de már a Méliusék távozása után kiadott »Catecizmus« tovább haladt a hitelvek megállapításában azon a határon, melyben megegyeztek, a szavakkal a lényeg is megváltozott. Dávid Ferenc elindult a régi tanítással való teljes szakítás felé. Jeremiásból merített jelmondatával kiáltja »Sántfatok wy ugarat«. Ezt írja hitelveit népszerűsítő röpiratának címlapjára. Ő már ezen az úton halad és erre az útra ösztökéli a régi hit, haladni nehézkes lelkipásztorait. Ám, hogy azok ne csak egyedül kövessék, hanem híveiket is maguk után vonják, eszméinek minél szélesebb körben való terjesztésére kiadja a »Cathecismus« függelékének a »Sententia concors«-nak módszeres hitvitázó mű. Az egyes hittételeket előbb Blandrata György és Dávid Ferenc fogalmazásában adja; amint azokat a gyulafehérvári hitvitán előterjesztették. Minden »propositiot« a »Limitatio per Pastores ex Hungaria«, Méliusék véleménye követ, s ezek után a vásárhelyi zsinat »Sententia synodalis«-a következik. A »KERESZTYENI Egyenességnek Cickeli« mellőzi Mélius és társai véleményét és az egyes cikkelyeket úgy fogalmazza meg, hogy a Blandrata—Dávid-féle »Propositio«-kat a vásárhelyi zsinat határozataival tömören egybefoglalja. E cikkelyekben Dávid Ferenc a legnehezebben megközelíthető hittudományi fogalmaknak keresett magyar kifejezést. Súlyos feladatát, a korabeli magyar nyelv korlátai között oldotta meg. A sajnós néhány sorral csonka nyomtatvány szövege a következő.

A CICKELEEC.

Mi is ioua hadgyuc, hogy a ke- | ref3tyéni gyűlekőzetnec valláffa | czaca Credo, auagy à hitnec | ágai legyenec, az Wrnac igeie | 3zerént valo igaz ertelēbe. Mert | az egyűgyűfég es à tif3ta volta meg ielenti, és | meg mutattya, hogy e valláfnac cickeli | credo | ban, az Apaf- | toloknac tanitáffokból és iráffok | ból ki vétettec. De hogy | a ketségnec mindē | gyanóffága eltáua3tathafféc, e3t è | világos ma | gyarázatot adgyuc hoza, Tudni illic, hogy a | credobeli cickelec taniczanac, az egy bizony | Atya Istenbe valo igaz hitre, És annac egyet | tlen egy Fiaba mi wrunc Iesus Christufba, | bizony Istenben és vigaf3talo 3zent Lélekebe.

II. CICKEL.

Hif33űc és vallyuc, hogy ez az igaz és bi- | zony 3zent háromság, mellyre tanit à 3zent irás, | És kinec neuēbe meg kere3telkőttűnc, Tudni | illic, Atya, Fiu, 3zent Lélec. Mert az Isten, vgy | vólt Isten mindenkoron, mást is . . . Istē, ho- | gy Atya vólt mindenk.

¹ A csonka 11. CICKEL kiegészítésére közöljük az annak megfel elő 11. Propositio Sententia synodalisát: Propositionem hanc et nos ap | probamus, verem scilz et genuiam | Triadem esse, quam sacrae literae nos | docent, et in cuius nomine baptiza- | ti sumus, Vtpote, Patrem, Filium, | et, S Spiritum sanctum. Deus enim, | ita semper fuit et est Deus, vt fuerit, | et semper Pater sit sui filij, qui ve- | rus et sempiternus est Deus, patri suo aequalis: Quemaddum et Spiri- | tus sanctus quum sit Patris et Filij | Spiritus. ó F4a.

III.

A mint a Pápát bizonnal való Antichriftust, mind az ő vtálatosságának orfágáual meg vettétuc, és meg utáltuc, minden ő találmányual egyetembe: a-|zonképpen az ő rútfágos sörnyű tudományát is a|keresztényi hitnec fundamentoma felől. Mert ő a|bizonnal való és mindenkoron áldot Háromfág|nac igaz tudományát, az Atya Istenről, és annac ő|fiáról, a mi Wrunc Iesus Christusról, és mind a ketté|nec Lelkéről, erdögi vackmerőféggel meg vefztegöt-|te, és a helyyébe Négyfégnec vtálatos bálványát hofá|ta be, Tudni illic, egy Állatos Istent, és három sfo-|méllyeket, Arra tanyituán, hogy az Állat önnem|magaba legyen Isten. Honnég is lótt, hogy Anafta-|fius az 55. Romai Csáfjár a Papánac kénfzeritáféből|ilyen végözést paranczolt, Hogy annac vtánna nem a|szent háromfágba, hanem a Négyfégnecbe kellene|hinni.

III. CICKEL

E hármat, az Attya Istent, a Fiut és a szent Lelket|hifisfűk és vallyuc egy nec lenni Az Istenfégnec, auagy|Isteni természetnec, és egyenlő akaratnac, dűczőfeg-|nec, és mindenható fág nac felféges vóltaért.

V. CICKEL.

behozattatic, Miképpen lótt a pápaffágban. Minec|ockaért az Apaftali egyűgyű tudománt, itillyuc elég-|nec lenni mindeneknec: hogy tányituányoc léuén, ne|láttassunc mesterink-|nel bűlczebbeknec lenni.

VI. CICKEL.

Hifisfűc és vallyuc, hogy az egy bizony Isten az|Attya legyen, az ő Fiáual, az Iesus Christuffal, és a|szent Lélecken. Az atyát kedig mondgyuc rend szerént,|nem időuel auagy természettel elől iárni: azért, hogy|ocka és kutfeie a Fiunac és szent Léleknec: Kibe és ki-|tól vagon az ő miuoltoc öröktől fogua: Minec oka-|ért szent Pal Apaftal efsz hirdet felőle, 1 Cor. 8: ho-|gy ő tudni illic az Atya, legyen amá mi egy Istenuc, kitől vadnac mindene: ki foha nem vólt, sem|léfzen, az ő Fia és Lelke nélkül.

VII. CICKEL.

A szentséges Háromfág rendnec eleybe egy Istent|sem vettűnc, Hanem az Atya Istent iár elől sze-|rént, az fellyűl meg jelentet ockokért. Ettől vagon|és öröktől fogua az Ige vótte az ő eredetit: mind a|kettőtől a szent Lélec. Innét vagon az, hogy a|mel-|tofág nac tífzetteffége a szent írásban, vgyan azon atyá-|ra mint az Isteni rendnec feiedelmére háritfatic. A ki|ezokaért a mi Wrunc Iesus Christufnac atya, Ez a mi Istenuc, kube egybe vall... Apastali Credoba.....

hogy mi hifisfűc, Amaz Állat, nem a mi Wrunc Ie-|sus Christunac attya. Mert az még a pápai bűlczel-|kecő doctorocnac tanitáfoc szerént is meddű. Minec ockaért ez egy Atya Istentől és az ő Fiatol, egyet|tlen egy sűlettétől, és a szent Lélektől meg válua, sem|mi Istent nem kel gondolni, miképpen hogy nem is|lehet.

² A 111. CICKEL szövege teljes. A megelőző lapon csupán a címe volt. A szöveg latin eredetijő a 11. Sententia synodalisra adott Antithesist követő Sententia synodalis.

³ A 1111. CICKEL a 111. Propositio Sententia Synodalisának fordítása.

⁴ Az elején csonka V. CICKEL a 111. Propositio Antithesisére adott Sententia Synodalis fordítása. Szövege a következő: Omnes Phrases, a linea sacre| scripture discrepantes, reijcimus: qu| um illis, iuxta Sophistarum sensum, | peruersum aliquod dogma extruitur | Vt factum est in papatu. Simplicita-| tem Apostolicam omnibus sufficere | iudicamus, Ne discipul praeiudicare | videamur Magistris. — F5b—F6a.

⁵ A VI. CICKEL a 1111. Propositio Sententia Synodalisának fordítása.

⁶ A VII. CICKEL a 1111. Propositio Antithesisére adott Sententia Synodalis fordítása.

VIII. CICKEL.

Amaz egy leg felfégesb Istent vallyuc à mi Wr | unc Iefus Chriftnac attyanac lenni : és annac lónni | kitől mindenec vadnac. Vgyan ezent vallyuc Iften | nec lónni, à ki önnen magától való. Az Igét (auagy | Fiát) kedig nem önnen magától való Iftennec. Ha- | nem à mint bizonnal valo Iften, Azonképpen az | Istentől az ő attyától valónac lónni : Miért hogy az I- | géneç. (auagy Fiunac) és ſzent Lélecneç Istenfégeç | kútfeie és ocka az Atya.

IX. CICKEL.

Eſzt tarttyuc és itillyuc, hogy az Apastali Credonac | à kezdetiben az igetskét EGY, az, Attya Istenneç | kel tulaydonyitani, Miképpen à Kőnyörgő Imádfág | nac à kezdetit is, az Attyánac méltófágánac fellyül | elő ſzámlálott ockockért : De mind az által, hogy min | denha éppen meg maraggyon à Fiunac és à ſzent | Lélecneç Isteni felség.....
.....
fága, femmit el nem véſzen, és femmitől őket meg | nem foſzttya : miképpen enneç előtte is meg ielen- | töttüc.

X. CICKEL.

Hűſzſűc és vallyuc, hogy az Ige (Logos) az Isten- | nec Bőeczefege légyen, melly öröktől fogua à legfel- | fégesbneç ſzáiaból származot. Mellyneç általa minde- | nec törem- tötteneç : És hogy ez Ige az Iſteni miuol- | tánac kinyomtatott ábrázattya. Melly öröktől fog- | ua (tittokban) ſzületet az Iſtentől : Kinec miuolta va- | gyon az Iſtennel. De eſzt nem engödyük, hogy az | Logos, az az, Ige, czac valaminemű erőttelen te- | hetféç, auagy czac egy kimondot befűéd legyen ; - Me- | rt olyan à Logos, kinec bizonyos miuolta vagyon az Iſteni ábrázatban, És kiben önmagában vagyon | az élet. Mineç okaért is eſzt hiſzűc és vallyuc hogy ő | legyen az Iſteni miuoltánac kifejezet ábrázattya, | Igaz Iſten, és az öröc élet.

XI. CICKEL.

Miért hogy à ſzentírás, melly az Iſtenneç igéie, | Iſtenneç egy Igéiét veti mi előnke. Enneç ockaért | mi fem hihetűnc kettőt, Sem ez Iſtenneç Igéiéneç I ſzoméllye, és állattya kezöt valasztást nem tehetűnc. | Mert femmi állatot ſzabadon önneçmagában nem | gondolunk, Hanem à Logosnac auagy Igeiéneç az.....
.....
gónac auagy Igeiéneç az ő miuoltánac valofága le- | gyen az Attyánac egy Iſtenfégebe. és hogy ez | Ige bizony Iſten legyen à bizony Iſtentől : De azért | úgy, hogy az Attyától elſzac- kalfűta auagy elválafűtua | ne legyen : Miért hogy az Iſtenneç egy ábrázattya | legyen, egyenlő az Attyához.

XII. CICKEL.

Hogy Logos auagy az Ige tefté (uagy emberé) | löt légyen, ſzent Iános Euangeliftauae egyetembe | hiſzűc és vallyuc. De műuel hogy ſzent Pál, ki ennyi | Iſteni aiándécknac fockaffágáual meg kazdagit | tot vala, kiálttya eſzt Iſtenneç nagy titkiánac lenni. | Mi fem akarunc è titoknac modgyáról valamit vak- | merőféçgel végeznűnc : Ha nem, ez titoknac tellyesb | ki nyilatkoſzattafűtat amà iouendő mennyei ſcolára | hallafűttyc. Igaz elég minnekűnc, hogy az Iſten vólt | à Chriftuſba, És hogy az Iſten meg ielentöttet hűf- | ban | auagy teftbe | mint az irás szól. És iól lehet, hogy | czac az Ige tefté De azért nem czac valami réſze | géſz és tellyes Iſten vólt, Chriftuſban ielentottet | meg. És

⁷ A VIII. CICKEL az V. Propositio Sententia Synodalisának fordítása.

⁸ A IX. CICKEL szövege az V. Propositio Antithesisére adott Sententia Synodalis fordítása. Csonka szövegének kiegészítésére adjuk az eredetit: Vocabulum, Vnus, in principio Symboli Apostolici ad solum De- | um Patrem referri, quemadmodum | et exordium orationis Domini- | cae, iudicamus, propter praedictas | praerogatiuae Patris rationes | salua tamen interim semper | permanente gloria ac diuina Ma- | testate Filij et Spiritus sancti. Qui- | bus Patris monarchiae dignitatis | praerogatiua nihil deroga | tur quemadmodum supra quoque sig | nificamus. F8a—F8b.

⁹ A X. CICKEL a VI. Propositiot és az arra adott Limitatot fordítja és foglalja egybe.

¹⁰ A XI. CICKEL a VI. Propositio Antithesisére hozott Sententia Synodalist fordítja.

¹¹ A XII. CICKEL a VII. Propositiora hozott Sententia Synodalis fordítása.

XIII. CICKEL.

A f3ent Lélekr3l, à f3ent irás f3erént ef3t hí3f33ú3c és | vallyuc, hogy bizonynal valo Isten legyen, | Szarmazuan az Attyától és Fiutól: Ki mi- | ért hogy mind à kett3nec lelke, En- | nec okaért, az Attyához és a | Fiuhoz hí3f33ú3c egyenl3nec | l3nni: Ki által meg f3en- | telt3tt3nc, és be pe- | czetelt3tt3nc az | véghettett | len | életnec | és b3dogf3agnac | 3r3kf3gére. Amen.

V.

Említettük, hogy Heltai »Fabulái«-nak ma már ismeretes példányai csonkák. Imre Lajos, mikor a Régi Magyar Könyvtárban kiadását sajtó alá rendezte, a hiányzó részeket a németújvári második kiadásból pótolta. Ez a második kiadás azonban pontatlan. Töredékeink meg3rítették az utolsó, h ív egy részét, éppen a C. fabula értelmét teljes sz3vegében Ezt az alábbiakban köz3lj3k.

(h)

ERTELME.

E fabula el3f3er af3t ielenti mely | igen véltán találtatic egy hiw barát- | tya auagy rockonf3aga embernec, az | emberc k3zet: Azért f33oktanac k3z | bef3édben mondani: Mikor baráttya | kel embernec f33kf3gre: Ackor 3t- | uen fér egy fontos mértékre Annac | vtánna arra tanit è fabula, hogy ki | mind 3maga láffon dolgához, és | máfra ne bizza: mert ottan meg cza | latko3ic, másnac nem fay à te károd: | Bizony nem gondol vele: Mert nem | 3u3é. Ezokaért ha 3nn3t à f3rba d3l | temegad fogd à farkát, és er3ffen e- | mellyed. Mert ha te- magad hozá | nem nyul3f3, ketfeg nek3l oda hal a | f3rba. Ha ezokaért à gazda af3t akar | ia hogy í3 el3mente legyen az 3 | dolganac, Tehát f33kf3g, hogy 3ma | ga legyen a f33lga, és az af3f3ony 3ma | ga legyen à f33lgáló leány. Ezért | mondott3c à regiec: Miczodától (h2) hizic igen à l3. Feleltenec: a csalados | embernec sz3m3t3l, az az, ha 3ma- | ga láttya sz3n3t- len, mint bánnac a | a f33lgac a louockal. Mert ha a gaz- | da 3maga nem lát hoza, czac hamar | ollyan lef3en, hogy minden oldala cz3ttyát meg f33ámlálhatnád, Ifmeg. | Mit3l firodic igen a f33ántó föld: Fe- | leltenec: A gan3t3l, mellyet a gazda | faru3auaal reia víf3en. Euel af3t ielen- | t3tt3c, hogy ha à gazda gyakorta à | f33ántó földre megyen, és hozá lát, | mik3ppen a béreffec f33ántnac, | mint vettic be à földet, és mi | nt boronálly3c be, tehát | nyiluán í3 gabonaia | lef3en. | A fabul3c k3nyu3enec vége.

E sz3veg és az Imre-féle kiadás között lényeges eltérések vannak. Az Imre által köz3lt németújvári sz3vegben olvassuk: Mikor barattyauaal embernek szusegrek értelmetlen sz3veget. A helyes a sz3veg3nk köz3lte: Mikor baráttya kel embernec f33kf3gre. A másik ilyen lényeges különbség a k3vetkez3: Tehát f33kf3g, hogy 3 maga legyen a sz3lgalo leany. A helyes sz3veg így hangzik: Tehát f33kf3g, hogy 3 maga legyen a f33lga, és az af3f3ony 3 maga legyen à f33lgáló leány. De több, kisebb bet3eltérés is van, melyeknek ismeretében az eddig ismert Heltai sz3veget helyesb3thet3k.

BENDA KÁLMÁN

RÉVAI MIKL3S ISMERETLEN LEVELE 1790-B3L

Az alábbiakban Révai Mikl3snek 1790 május 27-én, Gy3rb3l Teleki Sámuel erd3lyi kancell3rhoz írt, eddig ismeretlen levelét köz3lj3k. Révai ekkor — hosszas hány3dtatás után — 1787 óta a gy3ri nemzeti iskolánál volt rajztanár. Helyzete azonban a II. J3zsef halálát k3vet3 hónapokban ismét bizonytalanná vált: Gy3r város polgársága, a »kalapos-király« alkotmányellenes intézkedéseinek felszámolása közben, az iskolának adott anyagi támogatást is meg akarta sz3ntetni. Révai súlyosan érintette ez az elhatározás, s kétségbeejtette, hogy el3lr3l kezdheti a legsz3késebb mindennapiért való harcot.

¹² A XIII. CICKEL a VIII. Propositio Sententia Synodalisának fordítása.

¹³ Imre Lajos id. mű, 250. l.

¹⁴ U. o. t.

Mindezt eddig is tudtuk. Csaplár Benedek életrajzában részletesen vizsgálja Révai ekkori helyzetét, mert — írja — »kevésbé érthető hősünk azon bús panaszai, melyek ekkori balsorsa miatti keseregéséből szinte megdöbbségek kifakadásokban törnek ki.« (III. k. 76. l.) Valóban, ha csak a megélhetés anyagi problémáira gondolunk, kissé érthetetlen Révai kétségbeesett lelkiállapota. Ebből a leveléből azonban megtudjuk, hogy nem is ez aggasztotta őt elsősorban, — attól félt, hogy a hatalmában megerősödött klérus vissza kényszeríti a szerzetesi életbe, hogy vissza kell mennie a kolostorba, ebbe »a szép lelkeket el őlő hóhér tömlő«-be, ahol ifjúsága »legszebb virágját elfonnyasztotta a szabadabb elméken kegyetlenkedő hatalom«.

Ez a rémkép gyötörte Révait, s ezt tárta fel őszintén régi pártfogójának, a református vallású alkancellárnak, akiről biztos lehetett, hogy ebben egyetért vele, s akinél nem kellett félnie, hogy bizalmas szavait továbbítja a katolikus egyház vezetői felé.

A végig sajátkezű levelet az Országos Levéltárban őrzik. Jelzete: Teleki-család marosvásárhelyi levéltára. Teleki Sámuel osztály, missiles 1479. sz. Borítékának zárlatán Révai piros viaszba nyomott címeres gyűrűs pecsétje látható. (A címer megegyezik a gr. Révay-családdal. Rajzát közli Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel*... Pest, IX. k. 1862, 693. l.)

Nagyméltóságú Gróf,

Kegyelmes Uram és Pártfogóm!

Én igen szerentsétlen egy ember vagyok. Mióta meg esmértem, hogy mivel tartozom annak az édes hazának, a' mellyben születtem, a' vólt nékem is az én fő törekedésem, hogy annak szolgálván le fizethessem tőlem ki telhető adómat. Ugyan ezen hazafiúi iparkodással lettem a' Kegyelmes Urnál is kedvet. De nem tudom, mi boldogtalan tsillagzat alatt jöttem e' világra, hogy egész életemben tsak az akadályokkal kéntelenítetem küszködni, mellyek szüntelen hátráltak a' haza javára tárgyazó igyekezetemben. Ugy véltem, hogy most már meg nyughatom ebben a' hivatalban, mellyet itt Győrött viselek a' nemzeti oskoláknál rajzoló karban. De mivel a' váras, ebben a' lármában, melly most éktelenül zavarja az egész hazát, ki önti gyűlölségét ezen oskolák ellen, 's el végezte tanátságában, hogy ezek után nem fizeti már többé a' tanítókat, tehát én is ki hülök egy olly hivatalomból, a' mellyért sokáig fáradoztam, hogy el nyerhessem, mivel kedvem szerint való vólt, és elég időm telhetett, jobb segedelmem is nyújtódott itt az irogatásra. Mi tévő lések most! Viszsa kell mennem a' kalastromba, a' kétségbe esésnek falai közé, a' hol ifjúságomnak leg szebb virágját el fonnyasztotta a' szabadabb elméken kegyetlenkedő hatalom. O bár mint¹ többel fel hányatatnának ezek a' szép lelkeket el őlő hóhér tömlőtzők! De még nem támadott fel az a' világosság a' meg átalakodott magyarnak, hogy ezt a' valóságot által láthatná. Én, a' ki szomorú áldozattá lettem itt annak a' dagályos bálványnak, a' ki az egész világtól imádatni akarja magát, én tapasztaltam, 's tapasztalták más ezer szerentsétlenek, hogy ártalmasak a' társaságnak ezek a' setétség várai. Mivel igen oda szítanak Rómához, meg telvén a' köz jóval ellenkező hagyásokkal, mind Istentől el hasonlottanak, átok és kárhozat fiainak tartják azokat, kik tovább látván azt a' szent kötelességet érzik, mellyel a' hazának tartoznak. Kegyelmes Uram! arra a' hazára kérem, mellyet olly híven szeret, kérem nemzetünknek támadható boldogulására, mellyet szívből ohajt: méltóztassék pártomat fogni. Lehet abban mód, hogy, ha már itt meg sem maradok, másutt valahol a' kalastromon kívül viselhessek olly hivatal, mellyben újra meg mutathassam, hogy olly jámbor hazafin segített a' Kegyelmes Úr, kire épen nem vesztegetés képen terjesztette hathatós pártfogását. Tellyes bizodalomban lévén, hogy meg fogok vigasztaltatni Kegyelmes Uramtól, mély tisztelettel holtig maradok

a' Nagy Méltóságú Grófnak,

én Kegyelmes Uramnak és pártfogómnak

Győrött, pünköszt hava 27. napján 1790

alázatos szolgálja

Révai Miklós tk.

[Címzés a borítékon:] Jaurino. Ecellentissimo ac illustrissimo domino Samuelli sacri Romani imperii comiti Teleki de Szék, sacrae Romanae apostolicae majestatis camerario, actuali intimo status consiliario procancellario regio Hungarico Transilvanico aulico et inclityi comitatus Bihariensis supremo comiti, domino ac patrono gratiosissimo, Viennae.

¹ Értsd: mind.

ARANY EGY ZSENGÉJE

A DÉVAVÁNYAI JUHBEHAJTÁS

Az Akadémia új Arany-kiadása lehető teljességgel közölte a költő zsengeit s bizonyára közölte volna *A dévaványai juhbehajtást* is, ha a kötet összeállításakor a szerkesztőnek kezében van.¹ A vers azonban, amint 1908-ben felbukkant, a két világnáború zavarai közt újra eltűnt, úgyhogy idáig a *legszorgosabb* kutatással sem sikerült nyomára jutnunk. Má végre megkaptuk s még hozzá ugyanazt a példányt, amellyel Kéky Lajost lepte meg egykor valaki Karcagról.² Beőtny Zsolt leányának köszönjük, hogy volt szíves megajándékozni véle atyja hagyatékából.

A verset először Ercsey Sándor említi *Arany János életéből* című könyvében, hol a költő ifjúkori kísérleteiről is szólván, többek közt ezeket említi: »Egyszer-mászor verseket is írt, melyek többnyire tréfás irányúak voltak és amely versek úgy a helybeli, mint a vidéki értelmiségnél több példányban forogván, a szerzőnek dicséretet és magasztalást szereztek. Sőt ugyanekkor tájban színműrással is foglalkozott. Kortársai egyike, Lovassy István, kisújszállasi földbirtokos, az Arany által írt nagyobb költemények közül emlékszik *A dévaványai juhbehajtás* és a *Czigány-búcsúztató* c. tréfás költeményre és az *Endre király* öt felvonásos drámára...³ Hasonló értelemben nyilatkozott később Szeremley Barna s hozzátette, hogy a dévaványai anekdóta ma is él Kisújszálláson és környékén.⁴ Sőt, hogy másfelé is ismerték, mutatja az a körülmény, hogy mint népi adoma a Jókai *Ústököse*be is belekerült (1860. 11. sz.), de már rövid prózában és sok változtatással. Eszerint a m—csi falu bírása a pincéjéből jövet, a földesúr birkanyájának nézi a rétet ellepő golyátábot. De amikor jó zalog fejében be akarja hajtani, a madársereg fölrebben és eltűnik.

Valószínűvé teszi Arany szerzőségét Horváth József margittai főjegyző emlékezése is, aki szalontai tanuló korában (1835—40) a költőnek, Debrecenben meg a költő volt tanuló-társának és barátjának, Szilágyi Istvánnak volt a tanítványa. Ő mindkettőjükéről többször beszélt fiának, Janosnak, s említette neki egyebek közt *A dévaványai juhbehajtást* is, mint Arany zsengejét. Ennek első sorait — pedig már akkor öreg ember volt — könyv nélkül tudta.⁵

A kézirat 32 lapnyit, nyolcadréta lakú füzetben maradt ránk, melyből a versre 26 lap, a két — első és utolsó — levél pedig a borítékra esik. Papírja fehér ú. n. »miniszter papiros«, de ma már kissé elsárgult s rajta az írás rozsdaszínűvé vált. A másolója minden esetre műveltebb kéz, ami nemcsak a betűvetésén és ortográfiáján, hanem a latin szavak helyesírásán is meglátszik.

Természetesen vannak apróbb tévedései is: egy-egy elvétett betű vagy áthúzás, vagy utánpótlás, hol fölé, hol valami hiányjel kapcsán — a lapszélre. Ha pedig a szó helyes olvasásában kételkedik: mindkét valószerű alakját odaírja. pl. a 6. versszak első sorában »Most magyarul(ok) dévánkoznak«. Ugyanott a 6. sorban: »Mindenféle (Sedriában). Itt a margón is jelzi, hogy »Kétes szó, olvashatatlan.« Van némi ingadozás a helyesírásában is, így a központosításban, az igeekötők és összetett szavak írásában. Sőt az is megesik, hogy siettetben egy-egy rossz szó csúszik a tolla alá, nem az, amit a rím megkövetelt volna. pl.

¹ Arany János *Összes művei*. Kiad. Voinovich Géza. VI. kötet. Függelék. 199—208. l.

² Kéky akkor több másolatot készített a versről, így Riedl Frigyesnek, Voinovichnak és e sorok írójának, de a 44-iki bombázások alatt valamennyiünk megsemmisült. Szeremley Barna, a kisújszállasi ref. főgimnázium igazgatója írta, hogy neki is megvolt a karcagi példány másolata, de szintén eltűnt.

³ Ercsey Sándor: *Arany János életéből*. Gyulai Pál előszavával. Bpest. 1883. 22. l. Ercsey, úgy lát-szik, mind a három mű keltét Arany szalontai korrektorsága idejére teszi, de jól mondja Voinovich, hogy »Arany ez időtájt nem volt tréfás kedvében s olvasmányai is magasabb fokon álltak.« *Arany János életrajza*. I. k. 1929. 50. l.

⁴ Szeremley Barna: *Reliquiák egy nagy költő és egy kis költő életéből*. Protestáns Képes Naptár, 1909. évf.

⁵ Horváth József fiának, Horváth János bpesti egyetemi tanárnak szíves közlése. Ő mondja továbbá, hogy mindezt egy alkalommal Beőtny Zsolt előtt is felemlítette, amikor a Magyar Irodalomtörténeti Társaság alapításakor Pintér Jenő és Baros Gyula társaságában a lakásán felkeresték. Beőtny beszélgetés közben, hogy valami irodalmi újdonsággal is kedveskedjék vendégeinek, elővett egy verses kéziratot s olvasni kezdte, amire Horváth mihamar közbe szölt, hogy: »Igen, ez a Dévaványai Juhbehajtás Aranytól.« A professzort meglepte a kijelentés s kérdésére, hogy honnan tudja?, Horváth neki is elmondta a fentieket. Beőtny lelkes újságolása előttük, s később a kávéházi asztalánál arra vall, hogy ő is Arany versének tartotta. Kár, hogy a véleményét a verssel együtt már akkor nem tette közzé.

Miska, a hátárnak csősze,
Ma házamba ügetett,
Lihegni is alig tudott, (35 versszak).

Nyilvánvalóan tévedés; helyett a *győze* vagy más efféle szó állhatott. — Vannak végül a versben teljesen hiányzó, csak pontokkal jelzett sorok, így a 21. versszakban három, a 26-ban több mint egy fél sor. Itt alighanem az eredeti szövegben volt romlás, olvashatatlan szavak, mert másra, valami lenemírható *obszcönítésra*, (ami különben az ilyen versekben nem ritkaság), már a hely tartalma miatt sem gondolhatunk.

A kéziratot a cikk megjelenése után a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára kéziratárában fogjuk elhelyezni.

A VÁNYAI JUHBEHAJTÁS

Írta: (valószínűleg) Arany János

1. Híres volt a hajdan korban
a »kunsági nagy ártány.«
Szinte ezzel állt egy sorban,
a »csökmői nagy sárkány«,
Melyet mint a pisztolyokat,
Tokjában akként tartogat
Csökmő régen titokban.
2. De a »ványai juhbeajtás«
Alább egyiknél sem áll,
Sőt mind három kaland egymás
Karját fogva átal száll
Jövön, jelenen, multakon,
Ördög-pillangó szárnyakon,
A hírnév csarnokába.
3. Míg hát én most e hőstettnek
Velejét eldúdolom —
Úgy hiszem, akik szeretnek,
Végig hallgatják dalom.
Legalább, ha más órában
Rá nem érnek, a budában
Lesz mit olvasgatniok.
4. Mint egyszer a debreczeni
Béka a kocsonyából,
Vagy pedig a mesebeli
Pap hajdan a varsából,
Akként pislog Déva-Ványa
Mocsárja és ingoványa
Közül fel a nagy égre. —
5. Hajdan benne kontyos Tarok
Sokszor *dévánkozának*
Azért hívják a magyarok
Ma is *Déva-Ványának*.
Neve tehát nagyon régi,
Nem mint sok kárpátvidéki
Iczky-viczky magyaroknak.
6. Most magyarul(ok) *dévánkozának*
Ványa törvény-házánál,
És ha ma egy törvényt hoznak
Fél napig se vigeál. —
Így van a magyar hazában,
Mindenféle (Sedriá)ban,
Minden országgyűlésen. —
7. Sokáig tartott volt a tor,
Este a faluháznál
Csúszott a jó gyomai bor
Tele volt tyúkkal sok tál,
Melyeket a *kis bírák*
Ezer szitok s asszonyátok
Között szedtek rakásra.
8. Azért a bíró sokáig
Elnyujtotta bocskorát,
S körülbelül nyolcz óráig
Aludta a mámorát.
Még most sem nyitná csipását
Ha mező-csősz az alvását
Meg nem háborítaná. —
9. Miska csősz kutya-lötyögve
Betoppa a szobába,
S így üdvözöli röhögve,
Bíráját hamarjában:
»Isten jó nap« bíró bátya!
Vesztettadtát, hát nem látja
Hasára sütött a nap?!«
10. Két öklével kitörüli
Bíró uram a szemét,
Hákog, torkát köszörüli,
Lapos pillantatot vét
A csőszre és — a kancsóra,
És rá kiált az anyjokra:
»Hozzad már a meleg bort!«
11. A meleg bor jó előre
Padka szélén pezsgett már,
Szine sámpány, íze lőre,
Félig hányva borssal bár. —
Ebből hatalmas kortyokat
Bíró uram lekortyogtat
Mámor üzése végett. —
12. Mikor már újra kurázsít
Ívott volna magának,
Előbb egy hatalmast ásít —

- A macskák elfutának. —
Megijedvén nagy torkától,
Kérdezi csósz sógorától :
Mi járatban jött hozzá?
13. »Sógor uram — így kezdi rá,
Miska csósz a beszédet —
Temérdek juh elboritá
Szinte az egész rétet.
Tút se tudnánk leejteni,
Úgy teli van az itteni
Egész rétség birkával. —
14. Túrkeviék, úgy gondolom,
Szép fehérek mint a hó.
Bezzeg lenne lakodalom,
— Rajta hé, koma, bíró!
Ha be lehetne hajtani,
És nem hagynánk kiváltani
Egy-egy forintot alól.
15. Így a csósz. — A bíró fejét
Főzé nagy, szép gondolat.
Tudós képpel néz szertesztét
Makog a ködmön alatt.
Körmét rágja, fülét vájja,
Végre ő is kitalálja, —
Mit elmondott már a csósz.
16. Nem ugy Koma! a kend paraszt
Esze azt fel nem éri!
Tanítsa kend csak a kuvaszt,
Amely kendet kíséri.
Esze csak a bírónak van,
Ő ért, itél másnál jobban,
Azért nagyobb a füle. —
17. Hogy kendtek mind sült bolondok,
Az kendtek szerencséje,
Hanem amit én most mondok
Az a dolog bibéje :
Be fogjuk őket hajtani,
Nem engedjük kiváltani,
Egy-egy forintot alól.
18. Azzal a helység házához
Szokás szerint felsétál,
És a falu zsidájához
PálinKáért persequál.
Mehagyja a kisbírónak,
Hogy hozza el a zsidónak
Gugyiját mind egy cseppig.
19. Mert — ugy mond — ma gyűlés
lészen,
Nagy dolgok tractáltatnak,
S úgy nem fog mulni az éssen,
Ha eleget ihatnak.
Hangos torok és nagy lárma
Nélkül gyűlés ugyis máрма
Csak a halak közt esik.
20. Volt is elég papramorgó
Izsák zsidó boltjában,
Pártot ütne száz kóborgó
Kostának a gyomrában.
Átadja a kisbírónak,
Hogy a congregácionak
Lelket öntsön torkába.
21. Azzal : hat meg nyolcz : harmincegy,
Bölcsen felkalkulálja,
- A számadás majd vígan megy,
Senki nem kritizálja.
.....
.....
.....
22. És midőn már asztalon van
A keresztelt törkő szesz,
Lót-fut az ármész legottan :
Tíz órakar gyűlés lesz.
Akinék csak nagy a szája,
Mind elmenjenek hozzája
Azok szólnak igazán.
23. Már a nagyfejűek gyűlnek,
A korsókat megkezdi,
A jövő harczhoz készülnek,
A kortyokat eresztik.
Bár ki, mit mer allegálni,
Ők fognak contradicálni,
Meghatározott szándékuk.
24. Mert csak ugy lesznek okosok,
Ha czivakodni fognak,
Nem pedig mint az inasok
Mások után czammognak.
Hogy azt beszéli sok bohó :
Piros a vér, fehér a hó
Nem hiszik ők csak puffra.
25. Különböző véleménye
És célja mindeniknek,
Különböző érzeménye
De gonosz mindegyiknek.
Mindenki önhasznát lesi,
Bár a hon javát keresi
Stentori ordítása.
26. A »kupak« is egy Corpusban
A padokon pipázik,
Mindenik otthon a jusban,
Csak diploma hibázik.
..... ülhetnek
E bocskoros testületnek
Csak csizma tisztítói.
27. Kiváltképpen az uzusnak
Nálok tudománya nagy,
Amely fontjából a husnak,
Tizenhat latot kihagy.
És ez így megyen rendesen,
Hogy a mészáros élhessen
S mellette a bíró is.
28. A tolvajt büntetni nálok,
Rég kiment a divatból,
Hogy ha bűnöst megczítálok,
A tanács engem piszkol.
Ab invizis idegennek
Kell lenni istentelennek,
A honi mind ártatlan.
29. A szegényebb fél per után
Secundum usum nem nyér,
Gazember a név azután
Ha szűkön megy a kenyér.
Úgy erős a végrendelet :
Ha a joggal bíró felet
Egészen kirekeszti.
30. Hát a köztár és a közkincs
Dolga mely jó lábon áll?

- Mert ahol egy kan poltra sincs,
Török ágyú sem talál.
Azért a félvékás zsebek :
Hogy a közjót őrző ebek :
31. Ez a kupak ez a község
Összegyüle végtére,
Recsegett a fenőőfaszék,
Hullott a fal fehére,
Mert voltak sok faldörzsölők,
Akik azt sem tudták, hogy ők
Mi ellen kurjogatnak,
32. Végre a bíró felállott,
Pápaszemét feltette,
Az egymás hátára mászott
Népet csendre intette.
De nem akart hallgatni a
Kemenczén a galéria,
Ököllet contradicált.
33. Félórai szedte-vette
Után lón egy kevés csend,
És az *elnök* így kezdette
El beszédét, mint a rend
Félig-meddig helyre állott,
A por vastagon rá szállott
A bírások bajszára :
34. »Az érdemes közönséget
Össze azért gyűjtöttük,
Mivel, hogy pedig evégett
Most a gyűlést hirdettük,
Ámbár egy szerencsés fátom
Fenyéget minket, mert látom
Mely is annál fogva ez :
35. Miska a határnak csőze,
Ma házamba ügetett,
Lihegni is alig tudott
Szegény úgy megsietett.«
Ekkor félbe szakasztották
Nehányan, kik kiállották :
»Nem hagyjuk mindhalálig!«
36. »Halljuk! Halljuk!«... Hát osztéglan
Miska elő azt adta,
Hogy a rét elborítva van
Juhval, — ő sem tagadja.
Ámbár tessék inquirálni,
Azt fogja ő fateálni
Letett hite után is.
37. De hogy tehát el ne térjünk
A dolgotól más felé,
A sok szóban véget érjünk,
Csak könyököljünk belé.
Tanácskozzunk józan fővel
Hogy azt ne mondják idővel:
Bölon d volt a hajdankor.
38. Hogy ha pedig a juhokat
Most be tudnók hajtani,
Majd nem engednök azokat
Olcsóért kiváltani.
Dixi, buksi, szóljon már más,
Van kisbíró, hetes, ármás
Brachium a juhokra.«
39. Ha százezer kan ördögnek
Ordít kénkőves szája,
- Bugnak, huhognak, röhögnek,
Kinek mi a nótája.
Ha millió cigány gyermek
Verekszik s a farkasvermek
Alján száz farkas üvölt :
40. Mindezek szunyogdongások,
Beteg légy áriája,
A lármához, melyet a sok
Okosnak ordít szája.
Száz is csak azért rekedt
El, mert már fenn dicsekedett :
»Én torkolom le őket!«
41. Végre egy a kolomposok
Közül megköpi markát,
És ekként szakasztja a sok
Czivakodásnak farkát :
»Mind jó — be fogjuk őket hajtani,
Ügy se győzzük már tartani
A belső embereket.
42. De érdemes community,
Még egy nehézség vagyon
Mely — akárhogy ítéljen más,
Szívemen fekszik nagyon,
Ha a kárttevő juh : birka,
Kár volna az irka-firka
A porotokolumba'.
43. Mert mióta existálnak
Déva-Ványa réttei,
A birkának mindhalálig
Vagyunk ellenségei.
Nincs szükségünk a birkára,
Inkább a községnak kára
Százekre menjen!«
44. »Maradjunk a régi mellett«
— Mindnyájan felzudulnak, —
Ők a Svábországba ellett
Birkára nem szorulnak.
Ha magyar juhok volnának,
Érettük jó pénzt kapnának,
De így, uzus ellen van.
45. Ekkor egy, kinek fülénél
Volt a falu pennája,
— Eddig még csak az itczénéél
Foglalkozott a szája, —
Hatalmas ékesszólással
Igy szólítja az egymással
Adtázódó rendekét :
46. »Urak! a legum spiritus
Soha sem ellenzte,
Hogy ha van egy kis pírítus,
Háj ne legyen mellette.
Annálfogva consequenter,
Mikor nem plenus a venter,
Non est contra dicendum.
47. Legyen bár a birka, de hisz
Az semmi baj nem létszen,
Hisz ez a diák szó : ovis
Szintugy *birkát* is térszen.
Már pedig oves et boves
Az ebnyája, ha kárt tesz :
Impellere opus est.
48. Annál fogva allegáлом
Hogy szükség behajtani,

- Én a pénzt percipiálok
 Ha ki fogják váltáni.
 Most pedig ígyunk előre
 Dictum, factum a juhbőrre :
 Quod erat demonstrandum.»
49. »Helyes, helyes a quod erat,
 Amellett kell maradnunk,
 Nótáros uram a vivát,
 Szavát meg kell fogadnunk.
 Mert annyi diákszó között
 Lehetetlen, hogy négy vagy öt
 Igazmondás ne légyen.»
50. Azzal a kalendárjomot
 A jegyző elővette
 És az egész decretumot
 Hiven bele jegyezte,
 Mely az azon lapon levő
 Több sorokkal eképpen jó,
 Szépen összehangzásban :
51. Nona Aprilis : égzengés,
 Decima : két véka zab,
 Octava Maji : földrengés,
 Vigesima : két új csap,
 Quinta Junii : új patkó
 Jött a kovácstól, mert a ló
 Nem járhatott a jégen.
52. Sexta Julii : Közgyűlés
 A birkahajtsz végett,
 Mely dologban az a végzés,
 Protocolalt rendelet :
 Hogy a falu minden ösösze
 És armása hajtsa össze
 A juhok egy akolba.
53. Azután birák uramék
 A helységnek határán,
 A csárdánál várjanak még
 Begyül a czanga s bárány.
 Ha mindent végre hajtanak,
 Majd jó áldomást igyanak :
 Sic est deliberatum.»
54. Már a helységnek lovait
 Csapja a kender-ostor,
 Már a fülesek torkait
 Mossa a gyomai bor,
 Melyet bőven ad a csárda,
 Miglen a falusi gárda
 A juhokat hajhássza.
55. Fegyverkeznek nagy botokkal,
 Köpdősik a markukat,
 Lándzsákkal és füstélyokkal
 Felkészítik magukat.
 Tüzes véjüknek forgása
 Úgy, hogy megfőne a kása
 A szívöknek gödrében.
56. Kurjogatnak örömlükben,
 Készítik a torukat,
 Bízva nagy vitézségükben
 Hányják-vetik magukat.
 Megvívnanak a sárkánnyal,
 Törökkel, krimi tatárral,
 Oly nagy a kurázsijok.
57. Hány darabot sikkaszszon el,
 Ki-ki titkon, — számlálják
- A terhet, ha emelni kell,
 Majd a tanácsra tolják.
 Úgy is elég a helységnek
 Kincse, a szegény községnek
 Is kell nyerni valamit.
58. Már messziről fehérelik
 A rétről a birka-nyáj,
 Már örömhangokkal telik
 Két pofára minden száj.
 Vége-hossza száma nincsen,
 A lesz a baj, hogy a kincsen
 Nem győznek megosztolni
59. Tehát tüstént egy kisbirót,
 A csárdába küldenek,
 Hogy a birák vagy húsz hajtót
 Melléjük rendeljenek.
 És várják jó uzsonnára,
 Mert a birák váltáságára,
 Hónapszámra ihatnak.
60. Felvidámul minden torok
 E hirre a csárdában,
 Felverve a hordó borok
 Zöld sátor árnyékában.
 Nádcsővekkel körül állják,
 Szüntelenül szivdoggálják,
 Mint a vért a piócza.
61. Némelyek hasas szilkéket
 Fülön csipvén kétfelől,
 A telhetetlen gégeket
 Keresztelgetik belül.
 Száraz spongyia-gyomrukna
 Szövetén át szivárognak
 Az itczék minduntalan.
62. Tejes csupor, zsíros csupor,
 Most mind forgásban vannak,
 Melyek közül egyet is bor
 Nélkül lenni nem hagynak.
 Minduntalan foly a löre,
 Hogy végre a borstörőre
 Szintugy rá kerül a sor.
63. Van, ki ily apró csónakkal
 Ekkép vesződni restel,
 Dűjdedt szemmel, hosszú nyakkal
 Csebres dézsát ragad fel.
 Mutogatja vitézségét,
 Üres gyomrot és oly gégét,
 Mely babért érdemelne.
64. Hullanak a tüzes harcon
 Soka a gyávák közül,
 Ki hanyatt fekszik, ki arcon
 Ki meg olyan helyen ül,
 Honnan, ha mindjárt kimászna
 Rőfögéssel rá lármázna.
 Az egész gyülekezet.
65. Sok amugy Noé módjára,
 Oldott gatyával fekszik,
 Vagy máskál béka módjára
 És hiába törekszik
 Még egyszer lábra állni
 Nincs mód benne mást csinálni,
 Mint hevteni a porban.
66. Sok már csak a port dagasztja
 A két első talpával,

- S a pofájához ragasztja
A tésztát, mit rókával
Megáztatott mint záporral,
És most fülével-orrával
Mézes bábnak cifrázza.
67. De ki tudná elbeszélni
Az itten történeteket,
Máshol is lehet találni
Ottan-ottan ilyeneket.
S éppen ezért hajtja búra
Fejét a Priznic-kúra
Hogy ily bendők léteznek.
68. Annyit mégis mond az írás,
Hogy legjobban ittanak,
A kik a jelen juhajtás
Ellenére szóltanak.
Kiknek ott legnagyobb szája
Volt, itt is az praetendálja
A püspökfalatokat.
69. Míg a dolognak folyása
Ekként áll a csárdában,
A juhoknak behajtása
Készül lenni munkában.
Mindenfelé elszéledni
A rétséget körül venni
Ez lesz hadi fortélyuk.
70. »Hü! Hej!« — mind rá kiáltanak,
Amint jó közel jutnak,
De egyszerre megállanak
Szuszogni alig tudnak.
Azt gondolják — boszorkányok
Mind a juhok, mind bárányok,
S tenyérni szemet vetnek
71. Mert az egész nyáj egyszerre
- Nagy zúgással felreppenen,
Számára rá megy sok ezerre,
Most a légben odafenn.
Darvak, vadludak, gödények,
Velük a megcsalt remények,
Elröpültek világra.
72. Úgy van, kócsagok és darvak,
Vadlud és gödénysereg
Volt a nyáj és most már a vak
Hajtók búsan térnek meg.
Elbeszélük hosszú orral,
Felsülésüket a borral
Pácolt előljáróknak.
73. Ki szerencsétlenebb náluk
Mióta az eb csahol?
Bezzeg leesett az állok
Bujnak a lócza alól:
Búsan pislognak egymásra
A csárdai számadásra: —
Kocsonyává lesz lelkük.
74. De nincs más mód mint fizetni,
A dorbézolás árát...
Ki kell a falura vetni,
Hadd fizesse a kárát!
Ezt pediglen krónikába
A florenz istóriába,
Emléklül bejegyezni.
75. Melyet én, hogy minapában,
Ottan kezembe vettem,
Amint annak véglapjában
A piszokból érthettem:
Akként az egész juhajtást
Eldúdoztam, mert addig mást
Nem tudtam mit csinálni.

SCHEIBER SÁNDOR

ARANY JÁNOS ELFELEJTETT GYERMEKVERSE

Arany János most folyó kritikai kiadásában két kötet magabafoglalja fellelhető kisebb költeményeit, zsengeit, töredékeit és rögtönzéseit (Arany János *Összes Művei*. Sajtó alá rendezte: Voinovich Géza. I. Bp., 1951.; VI. 1952.). Hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy a nagy tudással és gonddal készült gyűjteményből — mint Arany minde n eddigi kiadásából — kimaradt egy ötszakaszos gyermekverse, amely a Vahot Imre szerkesztette *Napkelet* című hetilapban jelent meg (III. 1859. 30. szám, 468. l.), csillag alatt a következő láb-jegyzet kíséretében: »E meleg, érzelemdús alkalmi versecske nem volt közönség elé szánva; de mi sokkal érdekesebbnek tartjuk, hogyses csak egy ház négy fala közt maradhasson, már csak azért is, mert az atyját üdvezlendő fiúcskára nézve igen jellemzőnek tartjuk, hogy önszíve sugallatából nem máshoz, hanem egyenesen atyja barátjához, a nemzet nagy költőjéhez fordult; ki is, mint meleg érzelmű gyermekbarát, a fölkerésnek szívesen engedett. Közlő»

A verset Arany egy nagykörösi tanár- és költőtársának, Losonczy Lászlónak (1812–1879) kislia részére írta. A tragikusvégű költő — amint a versből is kitűnik — özvegyen maradt. Életét néhány évvel később Aranyhoz írt egyik levelében így jellemzi (1863. I. 31. A M Tud. Akadémia kéziratárában): »Mit írjak sorsomról? Te ismered az itteni élet ridég meddőségét, mely komoly foglalkozás után nem ad élvezetet. Kétszeresen érzi ezt az ilyen magamiféle árva ember, kire nemcsak a jelen nehezkedik egész súlyával; hanem bús magánosságában az emlékezet visszaidézi a szomorú multat, mely nem egyéb, mint a sorssali küzdelem meg nem szakadt láncolata ... Azokat, kik lelkennek legkedvesebbek voltak, részint a halál, részint a sors ragadta el! — s ha irodalmi pályámon végigtekintek, ott is kevés a vigasztaló; érzem, mily csekély az, mit lenyűgött helyzetemben tettem! Talán más körülmények között belőlem is vált volna valami!«

Itt adjuk a költeményt, amely már csak azért is érdekes, mert Arany egyetlen ismert gyermekverse.

Losonczy Lászlót, kis fta, Gyula, üdvözli neve napján.

*Kedves atyám! ez örömnap
Arra buzdít engemet,
Hogy kiöntsem egy-két szóban
Háládatos szívemet.*

*Tiszta keblem hű fiúi
Érzelemmel van teli,
S a mit érez, meg nem osztva,
Mind tenéked szenteli.*

*Te vagy nékem — több atyánál,
Te anyám és mindenem:
Kit szeretnék, ha nem téged!
S ki szeretne, ha te nem! . . .*

*Élj soká, hogy én is éljek,
Míg tettel beválthatom
Azt a hálát, melyet mostan
Rebeg gyöngye szózatom!*

*Élj soká! és legyen élted,
Mint derűs nap, tiszta víg,
Mely piros hajnalból támad,
S ismét abba áldozik.*

A kritikai kiadásból több más apróság is hiányzik. Erről más helyütt fogunk szólni,

OLTVÁNYI AMBRUS

ERDÉLYI JÁNOS EGY »ISMERETLEN« VERSÉRŐL

A *Hét évszázad magyar versei* c. antológiában Szemere Pál költészetét a *Bálványozás* c. szonett képviseli. (Szerepel ez a vers a *Szöveggyűjtemény* második részében is.) A vers — bár sikerült szerkezeti felépítése, csiszolt verselése rávallana a szonett műfaját lelkesen művelő Szemerére, — bátor társadalomkritikája, az egyenlőség polgári-demokratikus követelését erőteljesen hangsúlyozó eszmei mondanivalója révén határozottan elüt Szemere Pál egyéb költeményeitől, melyekben politikai jellegű tartalommal tudvalevőleg nem igen találkozunk.

A szóbanforgó vershez (amely Szemere Pál *Munkáinak* 1890-ben megjelent kiadása I. köt. 79. lapján olvasható) a kiadást sajtó alá rendező Szvorényi József a következő jegyzetet fűzi: »a Kazinczy Gábor által fenntartott kiadatlanokból«, (*id. kiadás* I. köt. 267. l.). Kézenfekvő a gondolat, hogy a verset Szemere a kor kedvezőtlen sajtóviszonyai, a cenzura nyomása következtében volt kénytelen kiadatlanul hagyni. A valóságban azonban egészen más ok készítette Szemerét arra, hogy ne tegye közzé ezt a költeményt: az ugyanis, hogy a vers nem tőle származik, hanem Erdélyi Jánostól. Erről könnyűszerrel meggyőződhetünk, ha fel-lapozzuk Erdélyi János *Költeményei* 1844-ben megjelent kiadásának 69. lapját, ahol az említett szonett *Irány* címen olvasható. A verset egyébként Erdélyi *Kifakadás* címen már előzőleg, az *Emlény* című almanach 1841-es kötetében is megjelentette.

Erdélyi János eredeti szövege egy-két helyen némileg eltér a Szvorényi-féle Szemere-kiadásban (és ennek nyomán a *Hét évszázadban*) közölt szövegtől. Ezek a változtatások (épp-úgy, mint a *Bálványozás* cím) bizonyára Szemere Páltól származnak. Az eltérések a követ-kezők:

- | | |
|--|--------------------------------------|
| 4. sor <i>Erdélyi</i> : Eltűrve sulyát | <i>Szemere</i> : Eltűrve vészét |
| 8. sor <i>Erdélyi</i> : A gyászutód | <i>Szemere</i> : A lágy utód |
| 8. sor <i>Erdélyi</i> : tettről nem felel | <i>Szemere</i> : tettnek nem felel |
| 10. sor <i>Erdélyi</i> : A korcs fi, tette, bajra
semmi gondja egy másik gondja | <i>Szemere</i> : A gyászfi; tétémény |

Felmerül a kérdés, hogyan került Erdélyi szonettje Szemere kéziratái közé? A leg-valószínűbb magyarázat az, hogy a verset Szemere a *Dalverseny és magyarázat* című, az 1850-es években keletkezett művébe akarta beilleszteni. (Erdélyi egyébként, ha ezzel a versével nem is, de egy népdalával csakugyan képviselve van anyagában.)

Ennek a bátorhangú, szép versnek természetesen továbbra is szerepelnie kell a költé-szetünk haladó hagyományait bemutató antológiákban, de eredeti szövegében és igazi szerzője nevében. E sorokkal éppen ahhoz akartunk (bármily szerény mértékben is) hozzájárulni, hogy a *Hét évszázad* és a *Szöveggyűjtemény* új kiadásai az eddiginél is jobb, tökéletesebb formá-ban jussanak majd el a dolgozók kezébe.

MAREK ZSUZSÁNNA

VÖRÖSMARTY »HARCI DAL«-A ÉS A MARSEILLAISE

A *Harci dal* refrénjének ritmusa

*A síkra magyarok
Fegyvert ragadjatok*

a *Marseillaise* refrénjét idézi fel az olvasóban :

*Aux armes citoyens
Formez vous bataillons.*

A két vers összehasonlítása a következő eredményre vezet:

Kétségtelenül jelentős szerepe van a *Marseillaise*-nek a *Harci dal* létrejöttében. Ritmusában csak a refrén két első sora egyezik, de maga a refrén a *Marseillaise* refrénjének átköltése :

*Aux armes citoyens.
Formez vous bataillons.
Marchons, marchons,
Qu'un sang impur
Abreuve nos sillons*

A *Harci dal* :

*A síkra magyarok
Fegyvert ragadjatok
Hazánkat újra meg kell váltani.
E drága föld színét
Borítsák szerte szét
A pártütőknek véres csontjai*

Ebben csak a harmadik sor nem felel meg a *Marseillaise*-nek.

De nemcsak a refrénben, a vers más részeiben is találhatunk párhuzamot :

*Quelle veut cette horde d'esclaves
De traites de rois conjures?*

A *Harci dal*ban :

*A fondor hatalommal
Rabló zsvány szövetezett*

—
*Tremblez tyrans ! et vous perfides
..... vos projets parricides
vont enfin recevoir vos prix ...
Liberté, liberté chérie
Sous nos drapeaux que la victoire
Accoure á les máles accentés.*

A *Harci dal* :

*Zászlónkon a szabadság
S függetlenség ragyog
Vész és halál red, ki
Ez ellen fegyvert jog.*

Nem csoda, nem elszigetelt jelenség a *Marseillaise* a magyar irodalomban. Már a magyar jakobinus mozgalomban szerepe volt, mint a per irataiból kiderül, ismerték és terjesztették Verseghy fordításában. Vörösmarty *Harci dala* 1848. november 8-án jelent meg először a *Pesti*

Hirlapban. Vörösmarty előbbi verseiben nem találtam *Marseillaise*-hatást. Nyilvánvaló hogy a hasonló forradalmi helyzet és a kor magyar politikai viszonyai magyarázzák e hatást.

A *Marseillaise* 1848-ban széles körben ismert lehetett. Jókai is a következőköt írja Petőfiről: »Egyetlen egy dalt hallottam tőle énekelni, a *Marseillais*et, azt is csak félig, azt is rosszul.« (*Életemből*, I. köt. 173. l.). Valószínű, hogy Vörösmartynak a francia eredeti járt az eszében, mert a *Harci dal* közelebb áll ehhez, mint Verseghy fordításához. Érdemes lenne számbavenni, hogy a forradalmi mozgalom e nagyszerű és annyi művészt meghihető költeménye milyen további hatással volt a magyar irodalomra.

EGY ELFELEJTETT PETŐFI-KORTÁRS KÖLTEMÉNYE

Kovács Ágoston nevét nem őrzik nagy betűk a magyar irodalom történetében. Kis betűk is alig. Petőfi fiatal kortársa volt, valószínűleg 1827-ben született, 1867-ben halt meg. 1848-ban végezte el a »bölcseleti tanfolyamot« a pesti egyetemen. Néhány írása megjelent a *Pesti Divatlapban* és az *Életképekben*: versek és egy cikk *Az egyetemi ifjúságról*. (PDL. 1848/17. sz.) A szabadságharc bukása után egyik munkáját a rendőrség lefoglalta, ő maga hivatalnokként élt Pécsen. Minderről *Szinnyei* tájékoztat.

Itt közölt költeménye, *A szerzetes*, 1848 április 9-én és április 16-án jelent meg az *Életképek* 16., ill. 17. számában. A lapot ekkor már Jókai Mór szerkesztette, illetve március 23-tól Petőfi és Jókai.

A szerzetes több szempontból is figyelmet érdemel. A rímtelen, jambikus lejtésű költemény költői tehetségre vall; a vers drámaisága érzékletesen fejezi ki a nagy emberi gyöttrődést, az élet teljessége utáni vágyakozás erejét. Jelentős a vers, mint a korabeli antiklerikalizmus egy sajátos, de jellegzetes darabja. Az erős érzelmi hatású költemény a szerzetesi bürtönéletből szabadulni vágyó, az élet szépségei után szomjazó ember lelkiállapotát tükrözi. A szerző — a vers érzelmi-filozófikus hangnemében — állítja szembe a szerzetesi rideg, világot a gazdag étellel, az érzelmi kiégettséget az érzelmi felszabadultsággal. Ez a motívum régóta megtalálható a haladó irodalom antiklerikális támadásaiban. Gondoljunk Diderot *Az apáca* című regényére, vagy a magyar irodalomban Bajza József *Az apáczka* című költeményére (1835).

Kovács Ágoston verse elsősorban mint *korjelenség* érdekes. Tükrözi azt a megpezs-dült és szárnyaló szellemet, amely a fiatal Magyarország sajátja volt, és március után szabadabban, cenzúrától nem fékezve szállhatott.

A költemény Petőfi lírájának hatását mutatja. Kovács Ágoston versében ott cseng a *Tündérlalom* boldogság-nosztalgijának lírája, de fel-felvillan *Az örült* komor drámaisága is egyes mondatokban. (A nevetés; a költemény végén lerövidülő sorok stb.) A később készült nagy Petőfi-poéma, *Az apostol* sokban rokon *A szerzetes* hangütésével, mindenekelőtt a drámai meditálás tónusában, a szabadságra vágyó, küzdő ember lelkiállapotának érzékeltetésében. Ez a hangbeli rokonság természetesen nagy minőségi különbségeken keresztül érvényesül: halhatatlan alkotás *Az apostol*, szolid korjelenség *A szerzetes*. De mindkét mű része egy figyelemreméltó irodalmi jelenségnek. A reformkor irodalmában egyre erőteljesebben bontakozik ki a lázadó, vagy csak a bilincseitől szabadulni vágyó egyéniség művészi képe. Ez a kép — amely nem nélkülöz bizonyos romantikus-érzelmes motívumokat — egyes elemeiben megvan már Eötvös *A karthausijában*. Ahogy közeledünk a forradalom felé, megnő a lázadó, sőt a forradalmas egyéniség lírai képe, s 1848-ban már poémaszerű nagy költemény középpontjába kerül. (Ennek a folyamatnak az elemzése azonban már nem ide tartozik, hanem egy későbbi Apostol-dolgozat feladata lesz.)

P—i.

A' SZERZETES

Hol hát az isten? Én azért jövök
Ide, hogy itt környebben föltaaljam,
De nincs sehol... Hol vagy hát istenem? —
Olly szent hely ez, hol a' szív és az elme
Csendes magányban istennel beszél?
Nem ez! Hísz itten néma a' szív, és
Az elme? Gondolkodnia tilos...
Mondjátok, oh mondjátok böjések: Az
Isten szabadnak alkotá az embert, —
'S nézzétek őt a' zárdában. Hahaha!

Olly hallgatag köröttem minden, az
Élet kihálva látszik lenni — mintha
Sírboltban ögyelegnék egyedül...
Mély és sötét a' sírbolt, és belőle
Magasra nem száll még a' gondolat sem,
Kerestem istent, 's nem találtam. A'
Sötétben elveszett? mit, elveszett? —
Ő fönn lakik, de lelkem olly nehéz, hogy
Föl semmikép sem emelkedhetik... mert
Isten szabadnak alkotá az embert...
Isten szabad lelket bocsát magához...

De nagy bolond vagyok! Kerestem azt, kit
Meg nem találok. Kerestem messzeségben,
Ki olly közel van — isten a' szívekben
Lakik, míg a' szív el nem úzi őt.
'S ha már szívem meghalt, nem nagy bolondság
Keresni őt? — 'S meghalt szívem? — Nem él.

Volt egy fehér galambom, melly szívémben
Lakott, ezen galamb h i t e m vala.
De jött egy ősz — mesternek hívtuk őt —
Elfogta a' galambot, és helyébe
Títokban egy pillét bocsáta be,
De, mert a' szív elzárkózott, bele
Le nem talált, hanem csak repdesett
Főben, kebelben, míg leverdesé
Szárnyáról a' mázos port, 's most színetlen. —
Mester! minek vevéd el a' galambot,
Ez boldogított engemet, de pilléd
Nyugtalanít!... Add vissza a' galambot!...

Emlékezés volt ez, vagy tünemény?
Egy ifjút láttam — gyermek volt talán — egy
Ősz férjüával, ki nyájas beszéd közt
Vezette őt. Mőgötte nép vala,
És többször ismétlé: ifjú ne menj!
De a' fiú ment, nem hallá a' népet,
Mert hát az ősz szép nyájasan beszélt,
'S hová vezette őt! Barlang elé, hol
Megálltak, és az ősz így szólt: fiam!
Csendes magányban tűnik itt az élet,
Nem háborítva a' világ zajától,
Csak istenének élve, boldog itt
Az ember, és nincs gondja semmire.
Fiam maradj itt, éljünk társaságban.
De kiket elhagyát, azok emléke
Terhelne tán, azért vesd ki fejedből —
Feledd szüldőid, és a' sok rokont,
'S haszontalanná vált barátidat.

Mit a' világ ad, ved meg — mind hiú.
Lesz itt atyád, kinek parancsa szent,
Mert isten az, a' ki belőle szól.
Azért ne gondolkozdál, 's ne akarj,
— Helyetted ő gondolkozik 's akar —
Különben istent bántanád meg, és
Gondoskodását. — Kérdező az ifjú:
'S szeretni kit fogok? Laktársidat,
Mondá az ősz — vigyázz szemedre, ez
Ablak, mellyen beléd megy a' halál.
Vigyázz szívedre, nehogy istenedtől
Eltérve bűnös szenvedélyt fogadj
Magadba. — — És az ifjú hitte mind ezt,
'S szent mámorában boldog volt; de nem
Tartotta meg, a' mit hallott, hanem
Gondolkodott utóbb, és bűnhődött is.
Sötét pokolba üzetett, hol a'
Kétely kizozta őt, 's lőn ördöge.
Ebből kijött, de a' magány előtte
Varázsát elvesztette, haza meg
Nem mehetett, mert meg nem ismeré őt
Már senki. Ekkor fölkiálta: élve
Meghaltam? Ősz add vissza életemet!

Mi az erény? Alázd meg magadat.
És mi a' bűn? Az akarat. Bizony jó
Hogy itt az észnek nincs szava, különben
Még fölcsúfolná a' bűnt és erényt. —
Az vélték, bolondokat beszéltek?
Én okosan tudok beszélni. Az
Emlékezet homályos bennem — el-
Égette azt a' képzelem tüze,
De van, mit elfeledni nem tudok:
Előttem áll egy óriás gyanánt
Az ész 's imígyen szól hozzám: becsüld
Meg magadat... Méltóságodra gondolj...
Ne légy az önkény gépe... mert szabad vagy...
Erényed az, ha önként jót teszesz...
Ott, hol igazvavan bűn és erény,
Az emberi méltóság sirja van.

Mély mély e' sir, itt már nem hallik a' föld
Lármája — rémes csend uralkodik.
Hah, ott kinyílt, 's egy rém jött ki belőle,
'S mormogja: mind bolond, ki szét nem zúzta
Agyát — ez észszel fogja őt megölni!
Ne jöjj felém! hideg vagy! nincs szíved!
Ő kaczag, és közömbösen tovább megy.

Olly nagyszerű e' szó: jövő!
Olly mély e' kérdés: mit hoz a' jövő?...
Nézzétek őt, nézzétek a' világfit,
Küzd... elbukik... kétségbeesve néz...
Néz fölfele, hol a' jövő van, és
Ez valamit sug neki, mit? Remény!
Ő kapkod a' remény után, 's csalódik...
Ekkor leszáll az élet angyala,
'S így szól szelíden hozzá: a' csalódás
Sir, melly fölött virág nő, a' — remény!
És a' habok közé sodort remél.
A' vágy szívéből föl — magasra száll, mint
Sas... Oh szép remény! Oh szép csalódás!...

Itt nincs csalódás, nincs vágy, nincs jövő . . .
'S én a' jövőre, mint egy égre néznék!
Sötét 's nehéz lepelként terül el
Fölöttem az örök egyhangúság . . .

Élet! dicsővé teszek. A' hazának
Oltára szent hely, egy füzért teszek rá!
Föl! tenni vágyom — édes a' tevés!
Széttépem a' világ bilincseit —
Fáklyát adok sötét kezembe ember! — —

Hiába! . . . Mit tegyek? . . . Lankadt vagyok . . .
Most mosolyogkatsz, e' mosoly nem öl meg,
Már megszokám . . . csak lángom oltja el — —

Isten hozott-e, vagy úgy tévedél,
E' börtönök legborzasztóbbikába,
Hol szellememre öldöklő gyilok vár?
Ki lesz, ki szétszakítja lánczomat?
Oh nincs-e isten, ki ezt megtegye? —
'S ha én magam rázom le azt,
És éldelek, mert élv után sóvárgok,
Lelkem fűzöm rablánczra? — Életem
Egy hosszú pillanat, 's ha vétkezem
— Gyarló vagyok, vétkezni nem lehe? —
Egy pillanatban mit vétettem? Annyit,
Hogy tán örökre büntetend az isten . . .
Örökre! . . . Erre jól figyeljete! —
Egy pillanat — Öröklét — És igazság . . .
Ti gondolkoztatok! Én nevetek.

Milly szép az alkony! A' szabadban ott
Egy ifjú jár, 's el-elgondolkodik.
Ábrándozik? méltá a' sült bolond?
Vagy tán csodálja a' természetet?
Szeretném tudni, mit csodál ezen,
Láthatta már! Vagy még gyermek talán?
Mert én is emlékszem, gyermekkoromban
— A' sok bolondság észtelen korában —
Én is merengtem a' szép alkonyon,
'S bohó szívem még örvendett neki! —

Esküdt szegénység! Kinevessetek?
Vagy te nevensz ki, hogy lelkem jutott
Kezed közé? — Szükségeim fedezted,
De kellemet nem adtál életemnek . . .
Mi vagy te? Semmi, vagy hiú palást,
Melly eltakarja életem pusztaságát? . . .

Midőn a' természet letépi sok
Ékét, mi azt gondoljuk, meghal, és ő
Meg is hal; úgyde nem végkép, magot hint,
'S tavaszra ismét új természet éled.
Mi meghalunk? igen! de nemzedéket
Kell hagyni. Nem halsz meg, csak átadod
Az életet . . . Beh szép utódainkban élni!
'S én ne kívánjam ezt, mert vétkezem? — Hisz
Megesküvéim természet ellened!

Elátkozott vagy szívem? . . . Már nem is
Mozdul, sem nem örül, sem jól nem jajdul.
Mióta olly egyformák napjaim,
A' bú csak messziről kerülgeti,

Ha ránczígálja, nem gondol vele.
Igy van szívemmel színre az öröm ; holt
Telem gyanánt fekszik bennem, 's nyugalmat
Föl nem zavarja semmi eredmény.

De volt idő, hol e' szív tompa nem volt.
Nem lángola, de szeretett, 's nehéz
Bilincse közt fájdalma édes is volt . . .
De mérget öntöttek belé . . . Vagy a'
Szív csakugyan pokolnak műhelye,
'S ki tőle boldogságot vár — bolond?

Oh Ida Ida ! mért vesztétek el?
Mért nem maradtál legalább szívemben?
Ugy érzem még most is dobogását . . .
Nem . . . nem maradtál ott . . . Féltél talán,
Hogy benne téged is meggyilkoland a'
Mogorva négy fal, a' midőn szívem
Meggyilkoló? — —

A' zárda gyilkos . . . Nem !
Megszabadított ádáz ellenemtől ;
Hisz gyakran ismételte mesterem : hogy
,A' szív gonosz vágyak forrása csak ;
Örvény, mely elnyel, a' szív ördögünk,
Melly rosszra csábít gerjedelmivel.
Törjétek őt meg, némiátok el.' De
Mester? Való-e mind, a' mit beszéltél?

Hallgass te ész, tudod hogy nem szabad
Szólnod. Ne tépd még lelkem. A' mit isten
Szerzett, ne bánts — csak hidd, úgy boldogulsz.

Eskü ! parancsolj a' szívnek, ha tudsz.
Ő ellenedre is tudott szeretni.
'S bírtál-e ellenállni? Szép vitéz !
Derék vitéz ! mondhatni. Hahaha !
Most is midőn már halva van, csak annál
Marad, hogy akkor vétkes nem vala. —

Magam vagyok, 's lenézek ablakomból.
A' kert virágozik. Gyönyörű tavasz !
Leányka jőjj mellém ! Én nem tudom.
Mi ez, de mintha megnyílnék szívem,
És lassanként dobogni kezdene . . .

Ollyan mint egy mező, mellyen nehéz kő
Feküdt, 's alatta elsárgult a' fű,
Aztán legördül, 's újra zöldel a'
Pázsit — — Nem, oh szívem meg nem hala !
Oh Ida, Ida jőjj hamar ! hamar !
Tedd rá kezéd, kértek, beszélj vele,
Ollyan most, mint a' gyermek, mely örül,
Fecsegni óhajt, 's ha nem lesz kívül?
Elnémul ismét — Nemde eljössz?

De hol vagy Ida ! hol? Tán elfeledtél
Már? Jőjj csak egyszer hozzám, édesem,
Most úgy szeretnék a' multról beszélni,
És nincs kívül? Jőjj, de jőjj titokban,
Az emberek kigyót kiáltanak
Reánk, ha megtudják, hogy van szívem.

Emlékezel, midőn a' kertbe mentünk,
'S együtt szökeltek a' virágok közt?
Emlékezel, hogy egy rózsát adál,
Mít szent ereklyeként megőrizék? ...
Sokszor kívántam látni, és elő-
Vevém, 's ha néztem, keblem olly hideg
Maradt, minő emléked. Oh azóta
Mássá levék én, sokszor elmerengek,
És messze tévőváz a' gondolat
Főmből — a' gondolat, melly nem szabad ...
A' gondolat, melly lánczon függ ... Rabélet! —

Csak álom-e az a' dicső szabadság?
Vagy megtalálák a' nagy szellemek?
Én nem találom, mert megtörpülök ...
Én tudni nem fogom, mi az: s z a b a d s á g !

»Neveljétek szabad polgárokat!«
És ezt nekünk mondjátok!
A' rabmadár repülni fog tanítani,
'S ha nem teszi? sujsátok porba őt!

Édes barátim, kértek szépen! azt
Ne követeljétek, hogy valakit
Szeretni tudjunk megtanítani! ...
Kinek szívet megölték, nem taníthat
A' szeretetre senkit?

Gyermek ősz hajakkal ... Ember,
Kinek fejét levették, hogy ne lásson ...
Meg a' számár, min Krisztus nyargala ... A'
Test életét eltépni nem szabad, —
'S a' szellemet megölni — szent cselekvény ...
A' szerzetes már meghalt a' világnak ...
Igaz! higyétek, szent igaz! ... Tehát a'
Halál tanít mást élni! Hahaha!

Ki az, ki életében nem kételkedett?
Tudjátok-e? Az esztelen. De én
Hitemről is kételkedtem, mégis el-
Átkoztam azt, ki látni nem bír, mit
A' kételkedés lepelbe zárt előlem —
Én kötelességemnek megfeleltem.

Oh emberek! Voltam közöttetek.
'S láttam sokat, midőn ott voltam! Az
Istentelen, ki tisztán, nemesen
Nem élvez, a' bűn karján éldel — az
Erkölcsei érzet 's ész útját nem állja.
Remény — jövőnek bálványképeit
Szétzúzta, de hát megragadja a'
Jelent, 's mi gondja? Étv, csak étv legyen ...
Örülni nem tudok, 's a' tompaság
Lehúz, mikor magas élvert sóvárgok ...
De még a' bűn is elveszté előttem
Csábingerét! ... Én sem nemes, sem bűnös
Gyönyört nem érzek ... s kell mégis élnem!
Melly kéjt nem ad, az nyomorult jelen!
Oh hát szívemnek mért nincs istene,
Ki vágy 's remény ölen ringatna, és
Megnyugtatólag mondaná nekem:
»Van egy jövő, melly boldoggá teszi?« —
»Van egy jövő!« Ezt vallom, ezt hiszem,

De vallomásom elhangzik szívemben,
Mikép midőn a' gyermek mondja, hogy :
»Híszek egy Istenben«, de gondolatja
Hol van? Barangol . . . Nyomorultt jövő !

Mi hát a' lét, ha nincs jelenje, nincs
Jövője ! Megmondom : tó, melly alatt nem
Buzog forrás. Csak áll, csak áll, 's bejagy. Mi
Tónál a' forrás, a' szívünkben a' vágy.

Akartam a' magányban szép virágot
Növeszteni. R e m é n y lett volna a'
Virág neve — 's elsorvadt . . . Itt a' lég
Olly hideg ! elhervaszt minden virágot . . .

Bort előmbe, bort nekem ! Leöntöm
A' mi bánat, a' mi fájdalom.
Lelkem éj — a' bor világító nap,
Éjt a' nappal összezavarom.
És míg ezek összezavarodnak :
Közöttük el kell veszni bánatomnak.

Ki a' szabadba ! A' fejem kigyullad,
Megőrülök? Vagy mi lesz még velem? —
Órült ! . . . De hát mit is tesz az a' szó?
Bolond? Talán . . . Vagy inkább lángeszű,
Kit a' világ nem ért, 's így elnevez? . . .

Nevessetek fásult rémalakok !
Míg én megőrülök a' kín miatt ! —
Szeretni nem fogtok ; gúnyoljatok hát !

Ne mosolyogj ! Te is csak kinevetsz . . .
'S ha kinevettél, nyujtod jobbodat,
'S megcsalsz . . . Híszem lelkedben nincs erő, nem
Vagy férj, — nyílt ellen nem lehetsz. —
Csalj meg barátom ! testvérek vagyunk . . .
Testvérek úgy is csak ritkán egyeznek.

És mi családi élett képezünk !
Boldog család ! . . . Be szép egy gondolat !
A' férj bosszús, mert gondja van, de a' nő
Reá mosolyg, 's derűt csinál. A' gyermek
Hozzá jut, atyja szíve földobog. —
Mebántja a' nő? Megharagszik? ismét
Mebékül. Ez táplálja keble lángját . . .
Keverje össze ezt, ki észszel bír : Jég-
Kebel, fásult szív, és családi élet.

Nem is aludtam, mégis álmodám.
De nálam ez gyakorta mesesik.
Azl képzelém, hogy templomban vagyok,
Hol a' tömeg jöházkodott, míg én
Közömbösen nézdeltem szerteszét,
Mert az ima szokásból nem hat én rám.
Egyszerre csak réám rivalt a' nép,
Először mint ha énekeltek volna,
-Azlán pedig szívemre is rohantak,
'S ez hánykolódott, míg utóbb szegény
Ketté törött, és én — megőrülék . . .
Szilaj tekintettel néztem körül,
A' nép közé rivalva e' szót : Ida !
De megfogának, és kivittének. 'S a'

Nép remegett értem, 's imádkozott, —
És szánt... midőn megvérzé szívemet, de
Fájdalmban részt venni nem tudott...
Oh emberek, csak szánni tudtok-e?...

Meghalt!... Ki hitte volna olly hamar!
De boldogabb, mint én, ki még sanyargok!...
Ki meghal, azt siratják két napig,
Főkép ha jó volt. Sírba fájdalom
Kíséri — itt nem. Nincs ott fájdalom,
Hol a' kebelben kő van, nem meleg szív.

Hah! Szörnyű volt! Ez mégis szörnyű volt! —
Ágyán erővel fölemelkedék,
És életért kiáltozott, de mi
Imánk nyugodtan végezők, mikép a'
Szokás, meg a' szabály parancsolá.
Aztán meg ott hagyók őt, 's meghala —
Mellette épen nem volt senki sem.
Meghalt! Imánk megölte őt — szegényt!

A' tél a' természetnek gyilkosa?
Bolond, ki mondja. Hisz tél a' természet
Költészetének nagy forrása. Jól
Főlkorbácsolja, mint a' fájdalom
Szíviünket, és virágot hajt az is, meg
Ez is. De én megmondom, hogy ki a'
Természet gyilkosa?
Az ember.

DEZSÉNYI BÉLA — SALACZ GÁBOR

KÉT ISMERETLEN BAJZA-LEVÉL KOSSUTH LAJOSHOZ

I.

Szücsi József Bajza-életrajzában¹ megállapítja, hogy Bajza az irodalmi életet mindig a magyar közélet egy részeként fogta fel. Toldy közreműködésével már 1835-ben politikai lapot akart indítani az 1834-ben megszűnt *Magyar Kurir* helyén s terve csak azért nem sikerült, mert a *Kritikai Lapok* polémiáival »forradalmi« hírt szerzett magának s így Bécsben nem tartották alkalmasnak magyar újság szerkesztésére. Helyette az *Athenaeumot* indította meg 1837-ben a »triász«, amely 1843-ig volt a magyar irodalmi élet irányítója. Ettől kezdve Bajza publicisztikai munkássága lankadni látszik, helyette történelmi munkákat ír. 1846-tól kezdve játszik ismét élenkebb szerepet a politikai életben: a Nemzeti Körből kivált Pesti Kör rábízta az *Ellenőr* c. ellenzéki zsebkönyv kiadását s ezt a megbízást Bajza az 1847 március 15-én alakult Ellenzéki Körben is megtartja. »Az *Ellenőr* ma is egyike legértelmesebb politikai könyveinknek« — írja Szücsi — »...a könyv szinte beharangozója a szabadságharcnak.« Ehhez még hozzátehetjük, hogy létrejöttének érdem majdnem teljesen Bajzáé: az anyagi gondokkal küzdő Ellenzéki Kör több kísérlet ellenére sem tudta előteremteni a könyv anyagi alapját, mire Bajza szerzett kiadót, aki a kockázatot magára vállalta azzal a feltétellel, hogy a Kör 500 példány eladását biztosítja.

¹ Bp. 1914. 415—416. l.

Bajza Józsefnek 1848 január 15-én Kossuth Lajoshoz intézett levele (Orsz. Levéltár, Kossuth-Archív 155.) felvilágosítást ad az *Ellenőr* terjesztéséről: Kossuth Lajosra és Ráday Gedeonra egyaránt 100 példány eladása hárult. Tudjuk, hogy mások is vállalták bizonyos számú példány terjesztését.³ Mind a szerzők, mind a terjesztők 1—1 ingyen példányt kaptak.

Az *Ellenőrrel* kapcsolatban végzett munkának sikere hozta közel kétségtelenül Bajzát Kossuthhoz, itt ismerte meg közvetlen tapasztalásból Bajza erélyét és szerkesztői tehetségét. Ezért bízta Bajzára az 1848 július 1-én induló *Kossuth Hírlapja* szerkesztését. Az e tárgyban Kossuthtal folyó tárgyalások május elején kezdődtek.⁴

Kossuth és Bajza kapcsolata azonban már 1848 elején annyira bizalmas volt, hogy Bajza — az alább közlendő levél tanúsága szerint — személyes gondjaival is Kossuthhoz fordult. 1847 október 1-től félesztendőre elvállalta az országgyűlésre távozó Ráday Gedeon mellett a Nemzeti Színház igazgatását.⁵ Kiténik a levélből, hogy az állás — amelyet tudvalevőleg csak az ellenzék vezetőinek, köztük Kossuthnak rábeszélésére fogadott el — nemcsak terhes volt számára, hanem a Rádayval való együttműködés sem volt zavartalan — azzal a Rádayval, akinek színházigazgatói tevékenységét a folyóiratok támadásaival szemben pedig Bajza több ízben védelmébe vette.

A levél szövege a következő:

Az Ellenzéki Kör albuma megjelent per tot discrimina rerum. Felette kár kivált Kegyed' Adórol irt gyönyörű cikkjére nézve, hogy nem sokkal korábban. De ki tehet róla? Illyesmit óriási küzdelmekkel és csak a legnagyobb ügyességgel lehet keresztül vinni. Mindenhol szaglalódnak utána. Azonban a könyv még most is tehet hasznot.

100 példány eladását gr. Ráday vállalta magára; más 100 példány szinte az ő szállásán lesz letéve s erre nézve bátor vagyok kegyedet szíves bizalommal megkérni, ne terheltesék valakire bízni ismerősei közül e másik száznak is eladását. Hogy ennek olyannak kell lenni, kinek kezeire pénzt bátorsággal bízhatni, ezt nem szükségesnek (!) kegyednek mondanom, annyi egyesületek tagjának, kinek nagy tapasztata van effélékben s tudja, miképen nálunk sok jó ember van, de ezen jók közül pénzt nem mindenkire lehet bízni. Mit gondol kegyed, Ivánka⁶ úr Hontból nem jó volna-e célunkra? Ő hallom Pozsonyban mulat és nehezen van anyai dolga, hogy rá ne érjen. Én őt nem ismerem, de kegyed hihetőleg. Csak annyit tudok felőle, hogy buzgó ellenzéki ember. Kegyedet, kire jelenleg az egész haza jövődjének súlya nehezedve van, a világért sem merném illyesmivel terhelni.

Legyen szíves Kegyed a 100 példányból egyet tiszteletpéldányul elfogadni, egyet pedig Szemere Bertalannak küldeni, s bocsásan meg, hogy tiszteletdíját is egyszersemind nem küldöm. A könyv kiadójával nem kész pénzben, hanem példányokban voltam kénytelen alkudni, s addig nem vagyok képes az írók tiszteletdíjait kifizetni míg példányaimat el nem adom. Azonban reményem, egy pár hét alatt meg fog az történhetni. Benyiczky (!)⁷ lemondott tiszteletdíjáról, hanem a könyvből két példányt kér. Ha kegyednek alkalma van — talán a zólyomi követek által — legyen szíves, neki 2 példányt küldeni, ha nem, én küldök neki.

A csomó, 200 példánnyal, Ráday szállására van utasítva, hol az ő irnoka fogja átvenni. Fölül Ráday neve van rá írva, benn a csomóban pedig egy külön kisebb kötegre a kegyed neve. Ezt méltóztassék átvenni és valakire bízni, azon kéréssel, hogy ha eladta, árát ne terheltesék minél előbb hozzám utasítani, hogy iróimat honorálhassam.

Sok bizalmas közlendőim volnának a színház ügyében, de kegyed is felette igen el van foglalva én is. Röviden csak annyit mondok, hogy helyzetemmel nem

³ Dezsényi Béla: *A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmában. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1953.

⁴ Pl. Fábrián Gábor. I. Bajza hozzá intézett levelét jan. 19-ről. *Badics-kiadás*, VI. köt. 441. l. A két levél egybevetéséből most már biztosan állíthatjuk, hogy a könyv január közepén jelent meg; árát is mindkettő egybehangozón 3 Ft 40 krajcárban állapítja meg.

⁵ *Bajza József család levelei*. Közli Dr. Bajza József. ItK. 1908. 328—338., 449—464. l.

⁶ Szűcsi, i. m. 288—289. l. Badics Ferenc: *Bajza József életrajza*. Bp. 1901. 116—117. l.

⁷ Ivánka Zsigmond (szül. 1818) Hont megye népszerű ellenzéki szónoka, az 1848/49-i országgyűlésen Korpona követe. A szabadságharc után Kossuthtal menekült Viddinbe.

⁸ Beniczky Lajos (1813—1868) 1848-ban kormánybiztos, a szabadságharcban őrnagy, a Bach-korszakban fogoly Kufsteinben. Az *Ellenőrben* megjelent cikke: *Magyarország pénzügyi, bányászati és kamarai rendszere*.

vagyok megelégedve, mert nem tehetek annyit mennyit bírnék és akarnék. Egyébiránt jövődöm is bizonytalan, mert egészen egy embertől függ, ki meg is halhat, változhatnak a gondolkodása irántam, s akkor feláldoztam magamat és talán családomat is a nélkül, hogy az ügyért is valamit tehettem volna. Én illy helyzetből szabadulni ohajtok s ha lehet minél előbb, (április 1-én) mind a mellett, hogy e félelmi igazgatással csak nevetségnek teszem ki magam, és felette sok anyagi kárt is szenvedek. De igen kérem ezek felől Rádaynak ne szóljon Kegyed. Ó könnyen félreérti az embert. Én már szoltam vele ezekről. De láttam, hogy nem ért engem.

Isten áldja meg kegyedet egészséggel, áldja meg elégséges erővel azon nagy küzdelmekhez, mellyeknek közepette áll s mellyek még jóni fognak. Felette örvendek, hogy Kegyed olly hamar kivitta magának azon szép állást az országgyűlésen is, mellyet olly sok czimekkel érdemel. Tartson meg becses emlékezetében!

Tisztelő barátja

Bajza

(Egy példány ára 3 ft 40 kr pengő.)

II.

Badics Ferenc, illetve Szücsi József Bajza-életrajzaiból ismeretes, hogy Bajza, ki 1848 július 1-től dec. 31-ig a *Kossuth Hírlapja* szerkesztője volt, 1849 január elején Windischgrätz csapatainak közeledtére elhagyta Pestet, de nem Debrecenbe, hanem először birtokára, Gyöngyös-Orosziba ment, majd miután az osztrák seregek Gyöngyöst is elfoglalták, Pásztón és Csécsén húzta meg magát. Csak a császári seregek márciusvégi visszavonulása után ment el Debrecenbe, hol ekkor Kossuthal találkozott, aki, mint Badics írja, hivattalal kínálta meg, de Bajza nem fogadta azt el s május elején visszatért Pestre.

Bajza itt következő leveléből, melyet az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai közt (1849 : 8070. sz.) az Országos Levéltárban találtunk meg, megtudjuk, hogy Kossuth ekkor Bajzára bízta a hivatal megválasztását, tárgyaltak a *Kossuth Hírlapja* folytatásáról s megbízást kapott a pesti körülményekről szóló bizalmas tudósításokra is. Bajza Pestnek Hentzi által történt bombáztatása idején újból elhagyta a fővárost s csak Budá május 21-i visszafoglalása után tért vissza Pestre, hol a helyzetről tájékozódva, május 29-én a következő levelet írta az ekkor még Debrecenben tartózkodó Kossuthnak :

Tisztelt ország-kormányzó úr,

Azon kegyessége következtében, miszerint engem hivatal-vállalásra szólította fel s egyenesen rám hagyni méltóztatott a hely kijelölését, mellyet elfoglalni hajlandó volnék, bátor vagyok következőkben nyilatkozni.

Úgy vagyok értesülve, hogy a nemzeti museum igazgatói hivatala meg fog ürülni, mert Kubinyi Ágoston compromittálva van s némelly Windischgrätzhez és Szögyénihez¹ írt hódoló levelei fedeztettek fel s azt mondják, hogy a múzeumban a császári katona-tiszteknek ebédekot adott a nélkül, hogy illyesmire kényszerítve volt volna. Én ohajtom, hogy magát a vád alól megtisztítsa, mert örülök, ha ügyünk minél kevesebb embert veszített el, de ha azt nem tehetné és hivatala csakugyan üresen maradna, akkor kérném magamat ezen hivatalra kinevezetni. A beneficium ugyan, melly e hivattalal jár nem nagy, még annyi sem, mennyi nekem taval mint Kossuth hírlapja szerkesztőjének volt, azonban reményem, hogy ha egy kis csillapodás lesz ez országban, a haza museum tisztviselői iránt, kik jelenleg rosszul vannak díjazva, kellő figyelemmel leend. Kubinyiról még meg kell jegyezmem, hogy már meg vannak téve az intézkedések, hogy vész törvénszék elébe állíttassék.

¹ Szögyény László (1806—1893) volt alkancellár, ekkor a magyarországi kir. ideiglenes közigazgatás elnöke volt.

Ha pedig a museumi igazgató hivatalát, bár mi okból, el nem nyerhetném, akkor Rádai Gedeon gróf helyét kérném a nemzeti színháznál, mert Rádai régen beszélgeti, hogy a színház főigazgatójáról lemond, mit igen jól is tenne, mert e hivatalviselésre ő sem elég türelemmel, sem képzettséggel nem bír, mit már eléggé bebizonyította nem vagyok iránta méltánytalan, ha azt mondom, hogy meddig ő ezen intézet élén áll, az gyarapodni művészileg nem fog. Én az igazgatóról tavál lemondottam, de leginkább azért, mert kedvesebb volt Kormányzó úr lapját szerkesztenem és szolgálatot tennem azon férfiúnak, kinek politikai elvei az enyéimmel régóta rokonok valának, mely elveknek én változatlanul híve maradtam, melyek mellett küzdöttem gyenge erőmmel az irodalmi pályán tölem tehető szilárdsággal és kitartással mai napiglan. De ott hagytam a színházi igazgatást azon okból is, mert Rádai nem helyezett oly körülmények közé, melyekben az intézetnek gyarapodására kellőleg szolgálhattam volna, és nem szerettem az ő gyakran igen helytelen és engem haladásaimban zavaró ellenörködését. A színháznak aligazgatója utánam Erdélyi János lett, de mint hallom, ő is már lemondott és egy lap szerkesztését veendő át, mely Szemere miniszterelnök organuma lesz. S így a színház ismét árva kezekre, talán a már egy ízben oly sok zavart okozott színészi igazgatás alá kerülend. Nekem tavál, mint aligazgatónak 3.000 pengő ft évdíjam volt. Gondolom, ha a főigazgatói hivatalt elnyerhetném, Kormányzó úr ez összeget még vagy ezer pengő forinttal kegyes lenne megtoldani, mert ennyit megérdemel a színház-igazgató oly töméntelen munkáért, mennyivel e hivatal, mint tapasztalásból tudom, összekötve van.

E két hivatal az, tisztelt Kormányzó úr, melyeknek valamelyikét kegyességtől kérni bátor vagyok. Ha a kettő közül azonban választani szabad volna, akkor az elsőt inkább ohajtanám.

A Kossuth hírlapja ügyében mind eddig, mert Meszlényi Kálmán még most sincs itt, csupán ennyit jelenthetek. *Posch* nevezetű pesti főpostatiszt a Kossuth hírlapja előfizetési pénzeiből közel 9000 pengő forintra menő összeget adott át Windischgrätznek és így ha csak a *Posch* vagyonából, mely már zár alá vétetett, a hiányzó összeg ki nem pótoltatik, az előfizetők pénzeit vissza nem fizethetjük, mert nem lehet tudni névszerint, melyik előfizető pénze volt az elrablott 9000-nyi összegben. Ez iránt tehát utasítást kérek, Kormányzó úrtól, mert addig nem tehetek jelentést hírlapokban az előfizetőkhez.

A hírlap folytatására nézve meg kell vallanom, hogy ha a museum igazgatását elnyerhetném, mint hogy e hivatal nincs oly felette sok munkával egybekötve, hajlandó volnék a Kossuth-hírlapot folytatni; természetesen, miként Kormányzó úr mondotta, más cím alatt és saját kezemre, főkép azon okból, hogy irodalmi úton is szolgálhassak a jó ügynek és organumot alapítsak Kormányzó úr politikai elveinek, mit természetesen nem kellene és nem fognék közönség előtt bevallani, de a lapot tényleg úgy szerkeszteni, hogy az a mondott elvek terjesztője és vitatója legyen. Illyesmire azt hiszem még mindig szükség leend.

Még az iránt méltóztatott Kormányzó úr megbízni, midőn Debreczenben személyesen szerencsém volt, hogy írnék bizodalmas tudósítást a pesti körülményekről, emberekről, a nép hangulatáról stb. Ezek iránt még most kevés biztosat mondhatok, mert a város bombáztatása alatt eltávozni kénytetvén, csak pár nap óta vagyok Pesten. Azonban mulhatlan kötelességemnek tekintendem e részben is parancsát teljesíteni, mert tudom, hogy sok dolgok csak magánúton juthatnak Kormányzó úr tudomására, miket azonban tudnia felette szükséges az ügyre nézve.

Egyébiránt méltóztatásuk Kormányzó úr velem parancsolni bár miben, a mihez értek, valamint eddig úgy ezentúl is híven szolgálandok, irántami kegyes intézkedéseit pedig nyugottan várom el s vagyok teljes tisztelettel

Ország Kormányzó úrnak

változatlanul híve

Bajza József

—Pest, majus 29. 1849.

Kossuth Bajza levelét megkapva Debreczenben már nem intézkedett, útrakészen állt már a kormány a fővárosba való visszatérésre, de Pesten egyik első gondja volt az ügy elintézése, s június 8-án Stuller Ferencsel, a kormányzói iroda főnökével megkérdezte a vallás-és közoktatásügyi minisztériumot (Orsz. Ltár. OHB 1849 : 7737.), hogy Kubinyi Ágostont, a Nemzeti Múzeum igazgatóját, akit tudomása szerint hazafiatlan magatartása miatt vésetörvénysek elé állítottak, felmentették-e a vád alól, illetőleg, ha nem találták is vétkes-

nek, nem eshet-e oly erkölcsi megféléés alá, mely elmozdítását tenné szükségessé. Az esetben ugyanis, ha a minisztériumnak nincsenek más nézetei, Bajzára óhajtaná a múzeumi igazgató-ságot bízni.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium nem válaszolt írásban e megkeresésre. Kubinyit ugyanis a vésztörvénytörvény-szék felmentette a vád alól s egyelőre állásában maradt. Vukovics Sebő igazságügyminiszter ezért, mint Badics könyvéből tudjuk, a vésztörvény-szék elnökségét kínálta fel Bajzának, majd Szemere Bertalan miniszterelnök a Nemzeti Színház igazgatóságának elfogadására erőltette. De Bajzának ehhez már nem volt kedve. Ráday Gedeon ugyanis nem mondott le a főigazgatóságról s ő nem az igazgatóságot, hanem a főigazgatóságot kérte Kossuthtól. Különben sem óhajtott, mint leveléből láthattuk, Ráday alatt működni. Június 24-én ezt írta feleségének: »A színházat ügyekszem nyakamról lerázni. Szemere engem be akar hálózni s minek öljem el magamat végkép s örökre? Mindenkép azon leszek, hogy Erdélyi maradjon igazgató.«²

Június 26-án újból beszélt Kossuthal s másnap ezt írja feleségének: »Tegnap szólot-tam Kossuthal... Az én dolgaim még csak úgy vannak, mint voltak. Sz. a színházhoz erőtet, de én nem fogadom el. Ma irok neki, hogy hagyja ott E...lyit, kinek kedve van hozzá.«³

Kossuth azonban mégis cselekedett. Kubinyi Ágostont lemondatták s a hivatalos *Közlöny* június 29-i számában június 27-i kelettel Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter közhírré teszi e lemondást azzal, hogy ideiglenesen Érdy János régiségi őrt bízta meg a Múzeum igazgatásával. Érdy megbízatása egészen ideiglenes jellegű volt. Badics és Szücsi Bajza-életrajzaikban Toldy Ferenc elbeszélése alapján azt írják, hogy Bajza elfogadta most a múzeumi igazgatói kinevezést, amit bizonyítani látszik az is, hogy — mint levelében írta — elvállalta ezzel egybekapcsolva a *Kossuth Hirtapja* folytatását. Július 1-én megindította a *Futár* c. politikai napilapot, amelynek azonban csak egyetlen száma jelenhetett meg, mert július 2-án a hadi helyzet megváltozásával Kossuthéknak újból el kellett hagyniok Pestet s Bajza Vörösmartyval együtt követte a kormányt. Múzeumi igazgatói kinevezése meg sem jelent így a hivatalos *Közlönyben*.

² *Bajza József családi levelei*. Közli dr. Bajza József. ItK. 1908. 455. l.

³ U. o.

LUKÁCS GYÖRGY: ADALÉKOK AZ ESZTÉTIKA TÖRTÉNETÉHEZ

Bp. 1953. Akadémiai Kiadó, 477 l.

Hegel *Eszttikájához* írott előszavában Lukács György arról ír, hogy a »régí nagy művészet... helyes értékelése a legszorosabban összefügg a jelen és a jövő helyes értékelésével«. Ez a megállapítás a művészetelméletre is vonatkozik, és éppen ez a szempont adja meg Lukács György legújabb könyvének jelentőségét irodalmi életünk számára.

A könyv központi problémái közül egyik legényegesebb a kulturális örökség kritikai átdolgozásának kérdése. A Bolsevik Párt XIX. Kongresszusán Sztálin elvtárs arról beszélt, hogy a burzsoázia félrelökte a demokratikus szabadságjogok, a nemzeti függetlenség és a nemzeti szuverénítás, egy szóval a haladó gondolat zászlaját és ezt a zászlót most már a kommunista és demokratikus pártok képviselőinek kell magasra emelniök. A művészetben sincs más-kép, »a haladó emberi fejlődés örökségének formái is, tartalmi is elvesztek a burzsoázia számára«. (371. lap). A proletariátusé tehát a feladat, hogy ezt az örökséget folytassa és továbbfejlessze.

Ez az elv vezeti Lukács Györgyöt akkor, mikor arra törekszik, hogy a polgári esztétikából átvegye mindazt, ami valóban haladó volt, minden helyes kérdésfeltevést, a megoldás bármilyen finom megfejtését is. Ebben a szellemben íródott Schillerről, és méginkább Hegelről szóló tanulmánya. Hegelnek különlegesen jelentős szerepe van az esztétika fejlődésében. A művészet kérdéseit Marx előtt egyedülálló dialektikával, a történelemmel való legszorosabb összefüggésben tárgyalja, így a polgári esztétika csúcspontját jelenti. A művészetelméletnek, a művészeti kategóriáknak szinte minden problémája előfordul nála és kevés olyan kérdés van, aminek tárgyalásánál a marxista esztétika ne tudná felhasználni — természetesen kellő kritikai átdolgozás után — Hegel kérdésfeltevést, sőt válaszát is.

A kritikai átdolgozás kifejezésén pedig nem egyszerűen az ú. n. »negatív« oldalon egyszerű elhagyását kell érteni, hanem

az olyanfajta munkát, amilyent Lenin Hegel logikájának marxista feldolgozásával végzett. Lukács elvtárs is azt hangsúlyozza, hogy nem elég Hegel konkrét fejtegetéseiben az idealizmus helyébe egyszerűen materializmust írni, az azonos szubjektum-objektumot a visszatükrözés elméletével pótolni stb., hanem, *minden egyes problémát megvizsgálva még Hegel helyes megoldásait is fejük tetejéről lábukra kell állítani.* (107. lap.) Néhány konkrét esetben a hegeli és marxi elemzés különbségein mutatja be a dialektikus materialista módszer fölényét a legmélyebb és kiindulópontjaikban leg-helyesebb hegeli megoldások felett is, pl. Rembrandt festészetének értékelésében, vagy a regény csíráiról írva.

Ez a módszer természetesen csak a haladó hagyományok tárgyalásánál érvényesül. Reakciós filozófusok esztétikáját akkor is el kell vetnünk, ha egy-egy kérdésfeltevésekben közeljárnak az igazsághoz, mélyen megértik, finoman elemzik a kapitalista társadalom egyes jelenségeit és eszméiket viszonylag magas színvonalon adják elő. S itt semmiféle ellentmondás sem találunk. Már Engels rámutatott arra, hogy a nagy klaszszikus örökség pökhendi, avantgardista elvetése és a legjelentéktelenebb »modern« burzsoá irodalmi divatok előtt való meghódolás szoros összefüggésben áll egymással és ez fordítva is így van; mennél mélyebben ismeri, mennél magasabbra értékeli egy marxista filozófus az emberiség nagy kulturális örökségét, annál élesebben utasít el minden művészi és emberi züllést jelentő álmodern irányzatot, bármilyen tetszetős köntösben jelentkeznek is. Így Lukács György is engedmény és ingadozás nélkül utasítja vissza nemcsak Vischer eklektikus — liberális esztétikáját, hanem az értelmiség számottevő részére hosszú ideig óriási hatást gyakorló Nietzsche eszméit is. Ez az éles, elvszerű elutasítás nem zárja ki, hogy világosan rámutasson arra a mérhetetlen színvonalkülönbségre, amely Nietzsche és

fasiszta utódai között kétségtelenül fennáll. Mindez azonban nem menti Nietzsche felelősségét, mert mint azt Lukács elytárs tanulmánya is világosan megmutatja — Nietzsche ideológiája logikusan vezetett a fasiszta embertelenségéhez.

A kulturális örökség döntő problémája az elmúlt korok művészetének, elméleti irányainak értékelése. Az *Adalékok* cikkeiben az elemzéseknek mindig történelmi alapjuk van, méghozzá kettős értelemben: egy-egy esztétikus értékelésénél az akkori társadalomhoz való viszonyát veszi figyelembe, másrészt viszont maguknál ezeknél az esztétikusoknál is azt kutatja, mennyiben látták ők maguk helyesen vagy helytelenül elemzéseikben a témájukkal kapcsolatban felmerült történelmi kérdéseket. Igen tanulságos ebből a szempontból Engels és Lassalle Sickingen vitája, ahol a tragédia formájának látszólag tisztán esztétikai kérdése mögött a német történelem, különösen pedig a 48-as forradalom két egymással élesen szembenálló felfogása rejtőzik. Mehring helytelen, időnként mechanisztikus elemzéseitől még ott is a történelem hiányos ismeretét találjuk. Igen jellemző és számunkra is tanulságos az a megállapítás, hogy hiányos és felületes történelmi, főleg pedig politikai gazdaságtani elemzéseit Mehring szubjektív, idealista pszichológizálással, életrajzi magyarázatokkal igyekszik »kiegészíteni«. A vulgárszociológia, a mechanikus materializmus egyfelől, idealista konstrukciók, pszichológizálás másfelől, igen jól megfértek és megférnek sajnos ma is az esztétikában.

Kulturális örökségünk központi gondolata kétségtelenül a humanizmus eszméje. Minden jó művészet és irodalom humanista, »szenvédélyesen védelmezi az ember emberi integritását, minden azt támadó, lealacsonyító, eltorzító iránnyal szemben«. (191. lap.) Természetesen ennek a humanizmusnak tartalma és formája egyre változik. A forradalmat előkészítő nagy humanisták, a Felvilágosodás filozófusai még a feudális kötöttségek ellen harcoltak az egyéniség jogaiért. A kifejldött kapitalizmus korában már magának a tőkés társadalomnak munkamegosztása következtében merült fel az egyéniség egyoldalú elnyomorodásának, a művész »specialistává« züllesének problémája. Természetes, hogy a kapitalizmus hanyatlásával ezek a kérdések egyre bonyolultabbá és fájdalmasabbá válnak, a művész és az esztéta számára is. És ha a legnagyobbak — gondoljunk csak Thomas Mann-ra — még ma is teljes erővel harcolnak az ember- és művészetellenes tendenciák ellen, a polgári írók többségénél a kapitalizmus embertelenségének felismerése egyre gyakrabban vezet sivar,

kiáltalan pesszimizmusba, vagy — ami még rosszabb — cinizmusba.

Egyedül a marxizmus képes az ember-telenedés és a művésziesség problémáit úgy felvetni, hogy a teljes igazság megismerése után is optimista maradjon. Nemcsak ma tudja ezt megtenni, mikor már szemünk előtt fejlődött ki az új emberibb társadalom és annak új, humánus művészete, ugyanezt a történelmi optimizmust találjuk Marx és Engels esztétikai írásaiban is. Egyedül azok harcolhattak eredményesen az »elidegenítés« társadalmi-filozófiai és művészeti következményei ellen, akik felismerték ennek a jelenségnek gazdasági alapját — a kapitalista magántulajdont — és így tudták, hogy a magántulajdon megszüntetésével a filozófiában és a művészetben is sohasem látott távlatok tárulnak az emberiség elé.

Itt elérkeztünk a kötet másik nagy központi problémájához, a marxista esztétika kérdéséhez. Bizonyos értelemben marxizmusról is beszélhetnénk. Egyrészt azért, mert egyes tételeket tovább kell fejleszteni (gondoljunk csak a pártosság kérdésére Engelsnél és Leninnél), másrészt pedig klasszikusaink esztétikai nézetei még ma sem eléggé közismertek. Technikai hibák is akadnak ezen a téren, pl. Marx—Engels irodalmi vonatkozású írásainak csak egy részét fordították le magyarra, holott rendelkezésünkre áll ma már a miénknél sokkal bővebb német- és orosznyelvű kiadás. Rosszul áll azonban a meglévő anyag felhasználásának kérdése is, bár ezen a téren természetesen egyre javul a helyzet. Még mindig nem használjuk ki eléggé azt a nagyszerű eszközt, amelyet klasszikusainknak a művészetről és irodalomról szóló tanulmányai, vagy csak rövidnek tűnő, de annál mélyebb megjegyzései nyújtanak számunkra új irodalmunk kialakításához: a marxista esztétikát.

Az *Adalékok* tíz cikke közül öt foglalkozik közvetlenül a marxista esztétikával. Ily módon a marxista esztétika igen sok problémája vetődik fel a tanulmányokban. Ezek közül csak a legjelentősebbeket, vagy a legaktuálisabbakat szeretném megemlíteni.

Mindenekelőtt a marxizmusnak a kulturális örökséghez való viszonyát szükséges tisztázni. Nem az a döntő, hogy a marxizmus szervesen összekapcsolja az esztétika területén a történelmi és az elméleti rendszeres szemléletet, hiszen ezt már Hegel is megtette, hanem az, hogy *helyes* történelmi szemléletet, *helyes* filozófiával kapcsol össze. Ezért tudja Lenin szavával élve »organikus« magába olvasztani mindazt, ami a multban valóban haladó volt, és ezért tud először a történelemben tudományos esztétikává válni. »... a marxizmus a tisztázott fogalmak síkjára emeli a művészi alkotás ama központi alapelvét, amely a legjobb gondolkodók rendszerében,

a legkiválóbb írók alkotásaiban évezredek óta elevenen él. (196. 1.)

A marxista esztétika tudományos voltából természetesen következik, hogy objektív mércéje van valamely műalkotás értékének megállapítására: »... így meg van adva a mérték, amely az irodalom és művészet kiemelkedő alakjait igazán kiemelkedőkké teszi: a nagy nemzeti problémák haladó irányú felvetése és magasrendűen művészi megválaszolása. (141. 1.) Ha ehhez a meghatározáshoz tartjuk magunkat, szinte maguktól eltűnnek a polgári esztétika (és a vulgáris ú. n. »marxista« esztétika) álproblémái, elsősorban tartalom és forma merev antidiaktikus szembeállításai. Tartalom és forma mindig egyaránt az objektív valóságot tükrözi vissza, természetesen a tartalom elsőbbségével, amely mindig konkrétan meghatározza saját formáját. Nagyon helytelen az az álláspont, mintha a forma csak amolyan tizedrangú technikai kérdés lenne. Akik így gondolkodnak, rendszerint összetévesztik a művészi forma és a nyelvhelyesség problémáját, vagy legjobb esetben is csak a *külső formát*: ritmust, rímelést stb. tekintik és nem gondolnak arra, hogy a forma az írás minden problémáját — kompozíció, tipikusság stb. — magába foglalja. Marx és Engels konkrét elemzése ezen a téren is kitűnő útmutatóul szolgálnak. Tartalom és forma mély összefüggését mutatja Engelsnek az »igazi szocialisták« prózájáról írt bírálata, amelyben kiemeli, hogy az elbeszélés szétválasztása az írók világnézeti határozatlanságával függ szorosan össze. Vagy egyáltalán nem adnak cselekményt, vagy kiagyalt cselekményt kapunk, »a legjobb esetben« a valóságból vett tények egyszerű felsorolásával találkozzunk. Ez a megállapítás — valljuk be — ma is alkalmazható lenne nem egy ú. n. sematikus mű írójára, akinek egyes kritikuskok igen helytelenül kizárólag formai, helyesebben mondva technikai gyengeséget vetnek szemére.

Ugyanígy dialektikus összefüggés áll fenn tipikus és egyéni között. Klasszikusaink nem egyszer hangsúlyozták, de nem árt újból kiemelni, hogy igazi típus és helyes egyénítés között nemcsak hogy ellentét nem áll fenn, hanem minél jobban egyénítünk, annál tipikusabban fejezzük ki a valóságot. Ez az egyénítés azonban természetesen csak a valóságból nőhet ki, a valóság mély ismerete nélkül vagy elvont általánosságokhoz, vagy pedig a betegességig, a különbségig menő rossz, értelmetlen egyénítéssel jutunk. A jólismert Lassalle-vita mellett, amely tipikusság és történelem összefüggését olyan nagy sikerűen mutatja meg, nem árt Engels egy-egy kisebb konkrét megjegyzését sem elolvasni, mint pl. azt, amit Lukács György emel ki Engels egyik ifjúkori levelében. Engels itt egy tizedrangú szerzőnek a pietisták ellen

írt drámáját azért bírálja igen keményen, mert nem a pietizmus lényegét, hanem egyes pietisták teljesen véletlen és esetleges rossztulajdonságát pécézi ki — ezzel pedig nem segít, hanem árt az ügynek. Az ellenség ilyen hibás ábrázolására sajnos a mi irodalmunkban is éppen elég példa akad.

A harmadik ilyen álprobléma az osztályirodalom és nemzeti irodalom közötti ellentét. Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkében maró gúnnyal beszél azokról, akik úgy képzelték, hogy az osztályharc a társadalom szétválasztásával jár. Egy kor irodalmát sem tudjuk úgy megérteni, ha azt képzeljük, hogy, mondjuk, a feudális ideológia egyáltalán nem volt hatással a parasztság világnézetére, vagy akár a népdalokra.

Felmerül itt a nemzeti forma kérdése is, ahol szintén gyakori a félreértés. Egy irodalmi alkotás nemzeti jellegének nem az a fokmérője, mennyire hasonlít ritmusában a népdalhoz (hiszen így Szabolcska magyarabb lenne Adynál, hanem egyedül az, mennyire fejezi ki saját nemzetének döntő, történelmi kérdéseit, emberábrázolásában mennyiben jut érvényre a történelmileg kialakult nemzeti jelleg és mennyire támaszkodik nemzetének haladó hagyományaira.

A szocialista esztétika egyik legdöntőbb kérdése, a pártosság is újra felmerül az *Adalékok* cikkeiben. Lukács elvtárs az egyik legfőbb, vitatott és legkönnyebben félreérthető részletet, a Balzac-problémát veti fel. Leszögezi, hogy teljesen helytelen lenne Balzac esetéből azt a tanulást levonni, mintha reakciós világnézet alapján is lehetne igazán nagy műveket létrehozni, sőt az ilyenfajta világnézet egyenesen kedvezően hatna a műalkotás létrejöttére. Lukács elvtárs hangsúlyozza, hogy nem jöhet létre nagy alkotás, ha az író nem áll mély és komoly összefüggésben az emberiség fejlődésének valamely nagy, progresszív áramlatával. A világnézet a múltban, különösen bonyolult történetű korokban, nem valamilyen formális párthoz való tartozás, hanem a nagy kérdésekben való állásfoglalás szabta meg. Balzac nem azért lehetett nagy író, mert royalista volt, hanem mert küzdött a kapitalista társadalom elemberletlenítő irányzata ellen. Az egyéniség jogainak védelmében. Nem egy példánk van arra, hogy velejéig reakciós világnézet alapján a legnagyobb írók sem tudtak művészi alkotni, gondoljunk csak Hauptmann írói csődjére, a fasizmushoz való csatlakozása után. Más helyütt ugyanekkor kiemeli Lukács György, hogy korunkban jóval világosabban és tudatosabban alakulnak ki a különböző táborok, hiányzik a haladás és reakció harcának az a rendkívüli bonyolultsága, amely a múltban még lehetővé tette a Balzac-féle »realizmus győzelmét«.

A legtöbb ilyenfajta problémát, vagy

legalábbis a legközvetlenebb módon kétség-telenül Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkeihez írt hozzászólás veti fel. Részben ez teszi ezt a terjedelmére nézve nem túlságosan hosszú cikket a kötet egyik legfontosabb darabjává. Lukács György Sztálin cikkét történelminek nevezi abban az értelemben, amit éppen ebben a cikkben így határoz meg: »... történelmi esemény az, ami életünket megváltoztatja« — pár sorral lejjebb fordulat állott be.

Valóban így áll a helyzet. Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei kemény harc megindítását jelezték a marxista tudományosság védelmében. Nemcsak a nyelvtudomány fejlődési irányát változtatták meg, hanem az elmélet más területén is komoly hatások voltak. Esztétikánkat hozták közelebb a dialektikus materializmushoz. A materializmushoz azzal, hogy felépítmény-jellegét hangsúlyozták, a dialektikához pedig úgy, hogy Sztálin elvtárs félreérthetetlenül kimondta: a felépítmény nem közvetlenül a termelőerőkkel, hanem a termelési viszonyokkal, vagyis *emberek* egymáshoz való viszonyával van összefüggésben. Ez a marxista tanításokkal teljesen összhangban álló megállapítás végérvényesen elvágta az utat a vulgárisan szociológizáló esztétika elől — vagy legalábbis azt tette lehetetlenné, hogy marxistának álcázza magát. Sztálin elvtárs azóta megjelent közgazdasági munkái pedig a közgazdaság terén felvetik a törvények objektívitásának az irodalomtudomány terén is döntő kérdését. Tisztán kell látnunk ugyanis, hogy esztétikánkban és kritikánkban legalább annyi volt a szubjektivitás, mint a közgazdaságtudomány terén. Ez a hiba vezetett a legtöbbször sematizmushoz irodalomban és kritikában egyaránt; a sematizmus pedig nemcsak okozója lehet a polgári ideológia behatásának,

hanem végső elemzésben mindig maga is a polgárságnak a munkásosztályra való közvetített hatását fejezi ki.

Természetesen a tudományos életben sem lehet máról-holnapra minden hibát kijavítani, sőt ezen a téren talán még lassabban folyik a harc, hiszen rendeletekkel nem lehet tudományos módszereket megváltoztatni. Mégis vannak kellene lenni ahhoz, hogy ne lássuk: az utóbbi időben szinte minden tudomány terén komoly küzdelem folyik a nagyobb marxista tudományosság érvényesítéséért.

Esztétikánknak sem szabad hátrább maradnia. Ehhez azonban — és ez éppen Lukács György könyvének egyik legfontosabb tanulsága — alapos felkészültségre van szükség. Az igazi marxistától, elsősorban pedig klasszikusainktól semmi sem áll távolabb, mint az, hogy a marxizmust vezérfonal helyett dogmának használva, üres, de tetszetős konstrukciók kiagyaltására használják fel. Helyes esztétikai fűteleket, főleg pedig helyes esztétikai alapelveket csak a történelem, a politikai gazdaságtan és a filozófia alapos és mély ismeretének segítségével lehet megállapítani. Természetesen ez távolról sem jelenti, hogy az olvasónak ahhoz, hogy egy-egy könyvet élvezni és bírálni tudjon, feltétlenül ismernie kell — mondjuk — Schiller esztétikai nézeteit. Az irodalommal, esztétikával foglalkozóknak azonban, irodalomtanároknak, lektoroknak, kritikusoknak irodalomtörténészekre gondolok, egyenesen kötelességük a marxista esztétikát és legalább az azt közvetlen megelőző nagy polgári esztétikusok műveit megismerni.

Így tudják csak teljesíteni a szocializmus építésében rájuk jutott feladatot: a magyar irodalom és irodalomelmélet helyes értékelését, így tudnak hozzájárulni a rendszeres marxista esztétika kialakításához.

HORVÁTH JÁNOS: RENDSZERES MAGYAR VERSTAN

Budapest, 1951. Akadémiai Kiadó, 210 l.

A magyar verstörténeti kutatások néhány év óta — elsősorban az újjászületett Magyar Tudományos Akadémia támogatása folytán — örvendetesen fellendültek: joggal mondhatjuk, hogy e fejlődés szinte főkéletes párhuzamosságot mutat azzal, amelyet a szovjet irodalomtudományban és számos népi demokratikus országban, különösen pedig a len-

gyeleknél tapasztalunk. Mintha verstani téren is lennének gondolatok, amelyek — nemzetközi vonatkozásban is — valahogy »a levegőben vannak«: az a szemléletmód, mellyel Horváth János akadémikus rendszerezi a magyar vers történelmi tényeit, lényegében a lengyel Maria Dluska módszerével egyezik,¹ és ha M. Stokmarnak az orosz népi verselésről

¹ Legutóbbi műve: Studia z historii i teorii wersyfikacji polskiej. Kraków, 1948—50. Polska Akad. Um. Prace Komisji Językowej. 33—35. sz.

irt hatalmas munkáját lapozzuk², önkéntelenül Vargyas Lajosnak — nemrég érdekes vitailésen tárgyalt — könyvére kell gondolnunk.³

Ezzel a mind erősebb verstani érdeklődéssel kapcsolatban — amelyet Bóka László kitűnő szövegmagyarázatai még jobban elmélyítették⁴ — különösen azt a tényt kell fontos körülménynek taitanunk, hogy a vers-történeti kutatás porondján nem csupán a maguk igazát lelkesen védő fiatal erők mérköznek, hanem éppen most, ezekben az új fejlődést elindító években teszi közzé Horváth János több mint 30 évre visszanyúló verstani kutatásainak legátfogóbb, legerőteljesebb termékeit: ilyennek tartottuk 1948-ban A magyar vers című kitűnő könyvét, s még inkább ilyen három évvel később megjelent munkája. Részletes ismertetés még nem jelent meg róla, pedig máris tovább gyűrűztek a hullámok a Rendszeres magyar versen körül, ami egymagában is bizonyítja eszmeindítót, további kutatásra serkentő jellegét. Jelen ismertetésünk két részre tagolódik: az első érzékeltetni próbálja a könyv szerkezetét, a második részben pedig rámutatunk néhány olyan részletre, amely minden bizonnyal a további kutatásnak hálás területe lesz.

A könyvet magvas előszó vezeti be. Mindjárt az elején helyesen mutat rá Horváth János arra a tényre, hogy Négyesy László 1898-ban átdolgozott Magyar verstaná öta újabb rendszerezésünk egyáltalában nincs. Az új mű rendeltetése e hiányon segíteni, még pedig úgy, hogy egyrészt a kezdőket a magyar versritmus ismeretébe beavassa, másrészt pedig a szakembereket is elgondolkodásra készítse. Ugyancsak az Előszóból tudjuk meg, miért nevezi Horváth verstanát *rendszeresnek*: meghatározása szerint »rendszeres« e verstan annyiban, hogy a nemzeti és jövevény versidomokra vonatkozó tudnivalókat mindvégig a magyar ritmusérzék szempontjából s elvi összefüggéseik nyilvántartásával rendezi el, egyszerűbbtől haladva a bonyolultabb felé. »Verstana« azonban nem tankönyv; »nem pusztá elkönyvelése törvények és tételeknek, hanem sok esetben értekező modorú megbeszélés«. Nem »vers-történet«, hanem inkább »történelmi szempontú verstan«: ritmusnemek és ritmuselméletek, sorfajok és sorkapcsolatok választos történetét is gondosan feltárja, s verstani példákat időrendben közöl. Ezenkívül van még egy fontos alapelve: nemcsak az »eszményi típusok« megismertetését vallja feladatának, hanem a verselő gyakorlat

elő valóságát tartja szem előtt; ezért van szüksége gazdag példatárra, mely az eszményi formák ritmikai megvalósulásának szinte kimeríthetetlen változatosságát legalább sejtetni képes.

Nagy értéke az előszónak a hozzá csatlakozó bibliográfia: ebben a részben Horváth János a magyar verstudományi irodalom legfontosabb határköveit jelöli ki 1519-től (a Lányi-kódex egy verstani vonatkozású megjegyzésétől kezdve) napjainkig. A könyvszeti adatok szigorú időrendbe sorakoznak: ha azonban egy-egy szerzőnek több verstani tanulmánya van, ezeket Horváth az illető szerző első tanulmányának megjelenési événél sorolja fel, s ezzel összefoglaló képet nyújt Erdélyi, Arany, Négyesy, Tolnai V. stb. verstudományi munkásságáról.

A könyv belső elrendezésének világosan érzékelhető *ritmusa* van. Néhány általános fogalom (ritmus, vers, belső hallás, közösségi ritmusérzék) tisztázása után a mű alappillére a magyar *nemzeti vers* tárgyalása (18—50. l.). Ehhez csatlakozik egy kisebb fejezet a vers nyelvi kialakításáról; itt esik szó a »közölés«-ről is, melyet elsőnek maga Horváth J. elemzett (v. ö. NyK. 1909). A második nagy fejezet (56—83. l.) már a rímről szól, vagyis egy olyan versalkotó tényezőről, mely — a mai állapot szempontjából — a nemzeti versidomtól s jövevény formáinktól egyaránt elválaszthatatlan (talán ez magyarázza a könyvben elfoglalt központi helyét is). Ezután következik a könyv harmadik pillére: jövevény formáink tárgyalása (84—126. l.). Itt Horváth János egy fejezetbe olvastotta össze az ú. n. »szórványos átvételeket« (a középlatin verseselés hatása, Sz. Molnár zoltárformái, stb.) a görög-római rendszerű jövevényi formák és nyugateurópai ritmusaink tárgyalásával. Az V. fejezet mintegy az előbbieket szintézise, amennyiben az ösztönös magyar ritmusérzéknek a nyugateurópai formákhoz való viszonyát és különösen a jambusvers meghonosodásának problémáit tárgyalja (127—137. l.).

Végül két hatalmas fejezet szól a magyar versnek XVIII. és XIX. századi fejlődéséről: az egyiknek címe »A Ráday-nem licentiái Petőfiig« (138—153. l.), a másik pedig »Egyéni formakeresések Petőfi és Arany János után« (154—177. l.) kitekintéssel Kiss József, Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, majd néhány újabb költő formakincsére, egészen József Attiláig. A Függelékben a szerző néhány megjegyzést közöl Sz. Molnár Albert zoltárfóráiról

² Исследования в области русского народного стихосложения. Москва, 1952. Ld. róla Borzsák I. ismertetését, szovjet kritikákkal együtt: ITE. 1953. 1.

³ Vargyas L.: A magyar vers ritmusa. Budapest, 1952. A vita anyaga, Horváth János véleményével együtt: MTA. Társ-Tört. Tud. Osztályának Közl. 1953. 219—257. l.

⁴ Bóka László: A szép magyar vers. Budapest, 1952.

(181—2. l.), majd azoknak a költőknek versművészetét, rimeit és kedveltebb metrumait elemzi, akikkel könyve utolsó fejezetében foglalkozott.

Valamennyi fejezetben a leíró rendszerezés szempontjait össze kellett egyeztetnie a történeti fejlődéssel. Ez az összehangolás általában szerencsésen történt; mégis éppen ezzel kapcsolatban kell tennünk első, s most már bizonyos mértékben a részletekbe menő megjegyzésünket.

A nemzeti versidom tárgyalásánál (29. kk. l.) Horváth a *mai* ritmusérzékéből indul ki: előbb a két ütemű, majd a három, négy és hat ütemű formákat veszi sorra. E tárgyalásmód következtében a »felező nyolcas«, amelyet sokáig »ősi nyolcasunknak« hittek, mintegy a fejezet élére került, mégpedig bő népköltési és irodalmi példaanyaggal. Minden félreértés elkerülése és különösen napjainkig élőt, igen elterjedt hiedelmek eloszlatása végett érdemes lett volna azonban ismét nyomatékosan hangsúlyozni, hogy e forma csak a XV—XVI. század fordulója óta mutatható ki szövegszerűen,⁵ s hogy 1526-ban Csáti Demeternél még szótag-számában erősen ingadozik, ami alighanem régi, szabadabb szótagszámú verseink emléket tükrözi. Vargyas szerint nem tudhatjuk, hogy mai költői és népköltészeti nyolcasaink megvoltak-e már a középkorban is (133. l.). Valami ilyen megszorításnak érezzük szükségét a »felező nyolcas« tárgyalásánál, éppen az említett hiedelmek elterjedtsége miatt. Persze egy lépéssel még tovább mehetünk: a Rendszeres magyar verstan második kiadásában — melynek megjelenése vers-tudományi irodalmunk újabb nagy nyeresége volna — örömmel vennők, ha a szerző tekintélye egész súlyával nyilatkoznék nemzeti versformáink szövegszerűen igazolható időrendjéről: az anyag jelenlegi elrendezésében az első előfordulások *oly szerényen húzódnak meg* az egyes versformákról szóló szakaszokban, hogy belőlük összefüggő kép aligha kerekedik ki. Csakis a helykímélés végett igen sűrűn szedett példák gondos elemzéséből veheti észre az olvasó, hogy hetesünk, tizenegyesünk és 4, 3, 3 osztású

tizesünk kimutatható a XVI. század eleje óta, viszont a hatosnak vagy a harmadoló tizenkettősnek (4, 4, 4) *alig van* Csokonainál korábbi előzménye! Nem domborodik ki eléggé a »kanásznóta« jelentősége sem; Horváth János utal ugyan Vargyasnak első idevágó cikkére,⁶ de az a benyomásunk, hogy a formának jóval nagyobb jelentősége van, hiszen mintegy összekötő kapcsot jelent, napjainkig megőrzött változatainak tanúága szerint is, régi s ma már alig kitapintható *szabad szótagszámú* verseink és a kötött szótagszámú formák között.⁷ Ha, amint fentebb jeleztük, a második kiadásban valóban sor kerül az első előfordulások összeállítására, ott végre méltó helyet kaphat a könyvnek egy más fejezetben olvasható, de feltétlenül idevágó megállapítása nemzeti versidomunkról: »Ütemei és annál fogva sorai szótagszáma... még akkor (t. i. a középkorban) nem volt egészen megállapodva...« (84. l.). Ugyanide kell vonnunk, ismét máshonnan, Horváth János következő tételét a régi, szabadabb szótagzámról: »A szabályszerű szótagzámtól való eltérés inkább a gyorsütemű típusban fordul elő, mint a szokványosban, bár régen abban is elég gyakori volt« (23. l.). Mindezt érdemes lett volna ebben a rendszeres verstanban is tanulságul leszární, mert ez utalt volna szövegszerűen igazolható formakincsünk történelmi előzményeire.

S ha már a szótagszám kapcsán eljutottunk nemzeti idomú ütemeink kitöltésének kérdéséhez, hadd utaljunk még egy »pium desiderium«-ra: ütemformálásunk alapvető tényeiről, az időtartamról, a nyomatékról, valamint a nyomaték eloszlásáról csak akkor lesz világos és megnyugtató képünk, ha végre alapos és az *eszközfonetikai* kutatások mai európai színvonalához illő megfigyelésekre támaszkodhatunk a magyar vers alkotásának kutatásában is. Ezelőtt közel 20 évvel Hegedűs Lajos érdemes kezdeményezést tett e téren,⁸ de ennek azóta sem igen lett további folyománya. Remélhetőleg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudomány Intézetének keretében működő Fonetikai Osztály rövidesen megtalálja a módot arra

⁵ V. ö. Horváth J.: Ősi nyolcas szerkezetek időrendje. MNy. 1918. A középkori magyar vers ritmusa. 1928.

⁶ Egy népi táncdal-típus ritmusának tanulságai. Új Zenei Szemle. 1951, 34—51. l.

⁷ Szabolcsi Vargyasnak a »kanásztánc-ritmus«-ra vonatkozó kutatásairól így nyilatkozott: »Először láthatjuk együtt dalköltészetünk valamennyi idevágó típusát, mindazt, amit eddig hol pusztan zenei, hol pusztan irodalmi szempontból, de mindenképp hiányosan és egvoldalúan tárgyaltunk, mindazt, aminek nagy összefüggéseire és egységére így derül az első határozott, bátor, hibátlan világosság.« (A Vargyas-vita, 234. l.) A finn-ugor párhuzamokhoz ld. Gáldi L.: Acta Ling. 1953. 483—4. l. A kanásznóta verstörténeti fontosságának lehetőségét 1941-ben Horváth János is elismerte, amikor így írt a felező magyar tizenkettős eredetéről: »A sorfaj Gyöngyösi előtti fejlődését Gábor, mint cikkem elején említettem, úgy fogja fel, mint fokozatos kiválást egy ősi, szabadszótagszámú négyütemes sorból. Nincs is kizárva, hogy ilyen magyar előzményből fejlődött ki (én ritkítottam, G. L.), mint legarányosabb, legtetszetősebb változat; de az sincs kizárva, hogy ez a kiválás latin minta támogatásával ment végbe; sőt az sem, hogy készen vettük át a latinból, vagy dallam közvetítésével más idegen költészetből. Lehetséges az is, hogy két hatos összetételéből keletkezett, sőt hogy az említett források valamennyien résztvettek létrehozásában.« (MNy. 1941, 227. l.)

⁸ Hegedűs Lajos: A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934.

hogyan megalkosson a magyar vers hangtani megfigyeléséről egy olyan alapvető művet, amelyben, az akkori eszközökkel és mód-szerekkel, G. Lóte kitűnő munkája.

Örömmel kell üdvözlőnk a nemzeti versidomról szóló fejezetnek azokat a részeit ahol — hivatkozással Babitsra⁹ — Horváth János a magyar felező tizenkettes bizonyos kifejező »szabálytöréseivel« foglalkozik: ilyenkor »a szabálytól való váratlan, meghökkenítő eltérés valami különös jeladásként hat ránk, a formától a formával dacoló tartalomra térítve figyelmünket... Az indulat tör át a szabályon Toldi-nak ebben a sorában: »Itt a juss, kölkök, ne mondd, hogy ki nem adtam!«... A cselekvés mozzanatos-ságát éles nyomattékkal fejezi ki émez: »Toldi György pedig lesüté szemét mélyen«. Szinte mozdulatot láttat émez: »Itt a tarsolyom, fogd, és egyél szépen, ne!« (38—39. l.). Az ilyen példák becses tanulságokat nyújtanak a jövevény formák változatos-ságának elemzéséhez, és mintegy igazolják azt a felfogást, amelyet nemrégiben egyik előadásomban »funkcionális versszemlélet-nek« neveztem.¹⁰

A felező tizenkettős sokszor foglalkoztatja Horváth Jánost; nyilatkozik a »Családi kör« ütemezéséről is. Véleménye szerint e költemény »sorainak időosztása végesvéig 4 | 2 | 4 | 2 típusú: hiába volna 3 | 3-ra izelhető ez a sora: »Csapong a de- | nevév || az ereszt — sodorván«... ezek a sorok és a hasonló oszthatóságú félsorok... így ütemeződnek: »Csapong a de- | nevév || az ereszt so- | dorván«... Kiki nyugalomba« (40. l.). Az utóbbi ütemezés teljes jogosultságát, azt hiszem, a vers olvasóinak többsége elismeri;¹⁰ viszont problematikusabb a »Csapong a de- | nevév féle tagolás, melyet lehet hogy van, aki mond, de megkérdéztet ismerőseim és én *sóhasem* hallottunk. Minden-ésetre a 3 | 3 tagolást, kifejező változatként, éppen e vers kezdősorával kapcsolatban, maga Horváth János is elismeri: »Ha... egy-egy félsor (»Este van — este van« a maga ismétlődő nyomatékkrendjével a 4|2-től elütő izelésre (3|3-ra) kényszerít, annak, mint a szabálytörő sorokról szólva kifejtettük, sugalmazó jelentősége van: ez-úttal szinte sóhajtás-értéke« (i. h.). Ismét

eljutottunk a vers funkcionális szemléletéhez!

A II. fejezettel kapcsolatban elég annyit megjegyeznünk, hogy itt is bőven akadnak a magyar vers minden változatára s nemcsak a »nemzeti versidomra« vonatkozó új és termékeny megállapítások. Örömmel fedeztük fel — mint előbb az »eszményi minta« fogalmában Verrier francia verstani elgondolásának magyar változatát — itt is a Verrier-féle »remplissage« elvének alkalmazását; Horváth János ugyanis a nyelvi anyag-nak versszerűvé tételéről a következőket mondja: »Szavak, szólások közt válogatni kell, nem egyszer felforgatni a szórendet és mondatformákat, hogy a *verskeret kitöltése* kifogástalan legyen« (52. l.). Még csak egy lépés kellene s máris eljutnánk a metrum, vagyis az »eszményi minta« elemzésétől a metrum ritmikai változatainak rendszeres tárgyalásához. Erre a lehetőségre egyébként maga Horváth János utal, amikor idézi Masqueray, Traité de métrique grecque 32. l. és Greguss, Magyar verstan 31, 51. l. nyomán azt a tényt, hogy a hexameternek 32 lehetséges változata ismeretes (94. l.). Hogy a magyaros formáknak is vannak több-kevesebb szabadsággal váltakozó típusai, azt Vargyas L. már igazolta a kanásznótá-ritmusról szóló fejezetében. Ilyen előzménye után most már statisztikai számításoknak kellene következniük: érdemes volna különbséget tenni jóformán a *gyakoribb* és a *ritkább* változatok közt, hiszen ezeknek egymáshoz való aránya és cserélődése egyazon költeményen belül adja a metrumnak megfelelő ritmusélmény sajátos varázsát.

Mielőtt a nemzeti versidomra vonatkozó megjegyzéseinket befejeznők, utalnunk kell arra az óhajra, hogy a Rendszeres magyar verstan második kiadásában feltétlenül részletesebb tárgyalást igényelne Zrínyi verselése. Erről ezúttal jóformán csak egyetlen lakónikus megjegyzést olvastunk. A tizenkettős különböző változatainál Horváth János utal arra a képletre, amely »tagolaflan egy-huzamban, vagy szabad tagolódással pörgeti le a maga tizenkét szótagját« (40. l.), majd hozzát teszi: »Ily versek szövege (pl. a Zrínyiászé) metszetet nem kívánó dallam mintájára készült, s szóversnek akadémikus

⁹ Erre a Babits-idézetre nem látszik feleslegesnek újra meg újra figyelmeztetni: »Felszabadulni a metrum kényszere alól, nem jelent okvetlen gazdagodást. Ellenkezőleg: gazdagságot ad maga a kényszer, éppen azért, hogy a szabadság hangsúlyozását megengedi. A kényszerek közt minden kis szabadság kihangsúlyozódik... Hiszen a jó vers nem a hibátlan, hanem az, ahol a hibák is a költő célját szolgálják! (Élet és irod. 181. l.)

¹⁰ V. ö. Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers. Acta Linguistica 1953, 373—407. l.

¹⁰ Érdemes azonban emlékeztetni arra, hogy 1941-ben Horváth János olyan nézetet vallott, amelyet azóta személyes benyomásaim is megerősítettek: »Megvallom, én a tizenkettős félsorában legtöbbször... »nagy ütemet« látok, s nem hiszem azt, hogy ily félsorok, mint »kiki nyugalomba« — »azután elhallgat« kétüteműeknek volnának tekintendők, s időfelező hangozattal felmondandók. Egy hangtest az mindegyik, s a hangsúlyos középső szótag nem kezd új zenei szakaszt, hanem benne marad (Arany szavával mondva) az »üzlet göcáként« a félsor-hangtest belsejében.« (MNY. 1941, 245. l.)

menetű, sőt ritmustalan is lehet» (i. h.).¹¹ Azóta Zrínyi verselésével Vargyas részletesen foglalkozott (i. m. 147. kk. 1.), s most már arra lennénk kíváncsiak, a kutatás *mai állásának figyelembe vételével* hogyan nyilatkoznék Horváth János Zrínyi verseléséről.

Térjünk rá ezután a rímről szóló fejezetre. A rím, pontosabban a »végrím« (57. l.) tárgyalása igen alapos és sokoldalú: külön méltatást érdemel a rímek számos változatának pontos megkülönböztetése (ld. *őnrím*, 57—8. l., *hézagos rím*, 62. l., pl. Merre (van a) nyitja — Bence (mikor) nyitja; *mozaikrím*, 66. l., *bokorrím*, 75. l. *ráütő rím*, 77. l. stb.). Csak helyeselni lehet a tiszta rím és az asszonánccal kevert rím, vagyis a Csokonai-és az Arany-féle rímtechnika pontos szétválasztását, sőt örömmel vennék, ha e két iskola távolabbi gyökereire is utalás történnék. Csokonai korának tiszta rímekre való törekvése (s egyben elnéző álláspontja a tisztán összecsengő rag- és képzőrímekekkel szemben) nyilván idegen, olasz és német minták asszonánccellenes magatartásával hozható kapcsolatba, viszont Arany asszonánccelvétele semmiesetre sem »spanyolos« vonás, hanem kétségtelenül a magyar népköltészet természetes törekvésének kanonizálása, irodalmi színvonalra emelése.¹² Ez a magatartás rendkívül érdekes, hiszen közismert tény, hogy bőven akadnak asszonáncok pl. az olasz népköltészetben is, s mégis ezeket az irodalmi ízlés merevsége alig-alig engedi behatolni a műköltészet körébe. Pedig a tiszta rím és az asszonánc kihát a vers egész mondattani struktúrájára: mihelyt a rím, illetve az asszonánc zsilipjei szélesebbre nyíltak, a költő egyszerre nagyobb mozgási szabadságot kapott a sor belsejének kifejezőbb, szintaktikailag változatosabb megszerkesztésére is.

A rímmel kapcsolatban volna még egyébként két olyan megjegyzésünk, amely a magyar rímtechnika kutatását talán elmélyítené és előbbre vinné. Mindenekelőtt szeretném felhívni a figyelmet egy francia Racine-kutatónak, G. Cahen-nak arra a finom megállapítására, hogy funkció szempontjából kétféle rím van: a *rime-surprise* és a *rime-sécurité*.¹³ Kezdjük a másodikkal, hiszen nyilván ez a gyakoribb és ez a tipikus versszerkezeti elem. *Rime-sécurité*-vagyis egyszerűen »sorzáró rím«,¹⁴ »sarkalat« az olyan, amely nem vonja magára a figyelmet; diszkrétan meghúzódik a vesssorok

végén, lezárja azokat és csak a vers egésze sugároz belé olykor bizonyos kifejező erőt. Ha Toldi első két sorát olvasom, a *sarja* és *rajta* rímet (helyesebben asszonáncot) *alig veszem észre*: a sort azonban kellemes biztonságot adó módon valóban lezárja, szép, trocheusi lejtésű »cadentiát« alkot, tehát szilárd pillér, jellegzetes *rime-sécurité*. De hallgassuk csak meg szintén Aranynak következő két sorát:

De úgy vágta mokrárt csucsuj a homokra,
Hogy azóta mindig arról kódul mokra.

(A nagyidai cigányok. I. ének)

Nem kétséges, hogy ennek az — egyéb helyzetben szinte meg sem ismételhető — rímnek versbeli és esztétikai funkciója *egészen más*. Meghökken és megkacagtat; mindenesetre erősen meglep, tehát igazi *rime-surprise*. Ugyancsak ide tartozik alapjában véve a legtöbb szépen csengő, újszerű és »gazdag« rím — az, amit a franciák *rime richenek* neveznek, — de persze csak abban az esetben, ha a vessor egésze s maga a szövegösszefüggés valóban indokolja ezeknek az erősen kicsendülő rímeknek a használatát. Ha a rímbe, bármilyen csengő is az, jelentéktelen szavak kerülnek, az efféle »kinyalt« rímek alig gyakorolnak esztétikai benyomást. Mennyire mások az olyan szép és frissen csendülő rímek, amelyek a legfontosabb szavakat »sarkítják«, s a legváratlanabb gondolat-társításokat idézik fel: tulajdonképpen ezek a versnek igazi díszei!

E megjegyzésből folyik a rímekkel kapcsolatos utolsó észrevételünk is: tekintettel arra, hogy a rímek »helyzeti értékét« csakis az *egész sor* ismeretében tudjuk igazán megragadni, rendkívül fontos lenne, hogy a rímek *ne szakítottassanak le* azokról a sorokról, amelyekhez szervesen odatartoznak! A legtöbb, Horváth János idézte rím szépségét vagy közepességét csak akkor tudjuk megítélni, ha ismerjük az illető verset, ahol a rím előfordul, Versből és szövegösszefüggésből kiragadott rímekről véleményt mondani rendkívül nehéz, sőt szinte lehetetlen: hadd növekedjék a Rendszeres magyar verstan második kiadása bizonyos lapszámmal, de legyen ott szinte minden rímpélda mellett az *egész sorpár*, amelyben előfordul!

¹¹ 1948-ban Horváth János még határozottan így nyilatkozott: »Zrínyi sorfaját felező tizenkettősnak kell minősítenünk (A magyar vers, 210. l.). Ugyancsak ekkor statisztikai adatokat is közölt Zrínyi verseléséről (292. kk. 1.).

¹² E célkitűzés tökéletesen beleillik a magyar klasszicizmus esztétikájának népies törekvései közé.

¹³ J.—G. Cahen: Le vocabulaire de Racine. Paris, 1946. 171. l.

¹⁴ Ezt a távolról sem felesleges műsört Benyovszky Pál írónak köszönhetem.

Térjünk most a jövevény formákra. Mielőtt még Horváth János a »Ráday-nem« tárgyalásába bocsátkoznék, tesz néhány rövid megjegyzést Szenczi Molnár Albert zoltárairól (85—6, valamint a függelékben, 181—2. l.). A 86. l.-on azt olvassuk, hogy Szenczi Molnár verse »a szótagszámláló francia vers (vers syllabique) típusához közeledett«. Ez a megjegyzés, amelyhez hasonlóly olykor a szovjet verstani irodalomban is találunk, félreértésre adhat alkalmat. Annyi igaz ugyan, hogy a francia vers erősen szótag-számláló, vagyis kötött szótagszámmal bír, ez azonban távolról sem zárja ki azt, hogy a legtöbb francia metrumnak szilárd ritmikai váza is van, vagyis a nyomatékoknak csupán bizonyos határok közt ingadozását engedi meg. A XVI. századi francia versre ez a megállapítás még a mai francia versnél is jobban áll: az akkori francia ritmusrealizációkban általában több nyomaték volt, mint manapság, mivel a metrumok régi megvalósulásai közelebb álltak az eredeti jambikus vagy trochaikus, tehát »lábszerűen« mérhető képletekhez. Erről legjobban akkor győződhetünk meg, ha a Marot-féle szövegeket összevetjük a velük azonos metrumú és ritmikai megvalósulásban is rokon, híres Lobwasser-féle fordítással. Vegyük, Halmi Ferenc nyomán,¹⁵ a következő példát, mely egy »nő-metszetes« (vagyis a metszet előtt hangsúlytalan szótagra végződő), de a sor végén »hímrímmel« (Csokonai szerint »bukó rímmel«) ellátott alexandrin felbontásából származik:

Marot

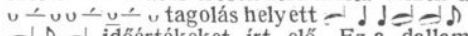
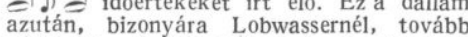
Ne vuelles pas, o Sire
 Me reprendre en ton ire
 Moy qui t'ay irrité,
 N'en ta fureur terrible,
 Me punir de l'horrible
 Torment qu'ay mérité.»

Lobwasser

In deinem grossen Zoren
 von dem ich bin verloren
 o Herr Gott, straf mich nicht;
 auch deinen Grimm dergleichen
 lass wiederum erweichen
 und mich in dem nicht richt.

A metrumitt kétségtelenül [u ˘ u ˘ u ˘ u ˘ u]
 ámde a francia szöveg ritmikai realizáci-
 ója így alakul:

u ˘ u ˘ u ˘ u ˘ u
 u ˘ u ˘ u ˘ u ˘ u
 ˘ u ˘ u ˘ u ˘ u
 u ˘ u ˘ u ˘ u ˘ u
 u ˘ u ˘ u ˘ u ˘ u
 u ˘ u ˘ u ˘ u ˘ u

E szöveg belső szimmetriáit lehetetlen fel nem ismerni; Szenci még sem tudta követni, mert ő a dallam után indult, s a dallam már a francia szöveg első sorának természetes ritmusát is erősen átformálta hiszen a u ˘ u ˘ u ˘ u ˘ u ˘ u tagolás helyett   időértékeket írt elő. Ez a dallam azután, bizonyára Lobwassernél, tovább változott: új felbontások és új szinkópák bukkantak fel, s ezek a zenei tényezők — de távolról sem a francia versszöveg természetes lejtése! — vezettek végül Szenci Molnárnak látszólag ritmustalan, de többé-kevésbé jól énekelhető magyarításához: »Uram te nagy haragodban — Ki miatt vagyok búban... Ezért a fejlődésért azonban semmiesetre sem a »szótagszámláló« francia vers felelős!

A jövevény formák közt Horváth János első helyen tárgyalja a görög-római rendszerű metrumokat (92. kk. l.). Szépen, szemléletesen írja le a legfontosabb sorképleteket, s amint fejtegetéseit olvassuk, önkéntelenül merülnek fel bennünk olyan igények, amelyek a kutatás számára — legalább is magyar vonatkozásban — talán új területeket nyitnak meg. Ismeretes, hogy pl. Vergiliuszal kapcsolatban sokat foglalkoztak az ő hexameterének kifejező értékével, a tartalmat s az érzések hullámzását mintegy szemléltető, megelevenítő voltával. Klasszikusak e téren Norden fejtegetései, s lényegében véve ezeken alapul mind Marouzeau rövid összefoglalása a hexameter kifejező lehetőségéről, mind pedig Vermes Stefánia gazdag példaanyagot tartalmazó értekezése.¹⁶ Menyire fontos lenne hasonló tanulmányt írni mondjuk a Zalán futásáról, ahol egyébként a végleges szöveg kialakulását is bizonyos mértékben nyomon lehet követni!¹⁷ Az ilyen kutatások valósággal megelevenítenék kissé sematikusan kezelt klasszikus metrumaink kutatását, sok adatot szolgáltatnának hangtani vonatkozású kérdések megoldásához¹

¹⁵ Halmi F.: A magyar zoltárformák francia előzményei. Budapest, 1939. 40—1. l.

¹⁶ Vermes Stefánia: Hangutánzás és hangulatfestés Vergilius hexameterében. Budapest 1948.

¹⁷ Itt természetesen figyelembe kell venni »Zalán futása« első kidolgozását Kozocsa Sándor kiadásában.

¹⁸ Maga Horváth János is utal egy fontos hangtani kérdésre, melyre mértékes verseinek alaposabb tanulmányozása talán bizonyos világot vet het: az a névelőnek hajdani, mássalhangzókétképzést előidéző szerepére (140. l.). Addig is, amíg az erre vonatkozó adatok hangyaszorgalmú összeállítására valaki vállalkozik, az idevágó idézeteknél legalább zárójelben érdemes utalni a valószínű ejtésre. Horváth János idézi Kazinczy epigrammját a disztichonról: »S amint zengve repül az Olympusz hexameter lesz, — S amint zengve leszáll, oh csuda pentameter« (95. l.). Hogy itt ammint ejtendő, azt a Tövisék és virágok eredeti kiadásának helyesírása szépen bizonyítja: »S a' mint zengve repül az Olympusz, Hexameter lesz, — A' mint zengve leszáll, oh csuda Pentameter« (24. l.).

és továbbfejlesztének azt is, amit Vargyas Lajos klasszikus mértékek »magyaros megoldásáról« megállapított.¹⁹

A nyugateurópai formákat, különösen pedig a jambusverset, mely nemzeti rendszérünkben valóságos forradalmat idézett elő, Horváth János nagy figyelemmel, mélyreható elemzéssel tárgyalja, s mégis fejezetekkel kapcsolatban az a benyomásunk, hogy egyik-másik rész itt még csupán »in nuce« van meg. Különösen jambusversünknek a versmondás természetes lejtéséhez való viszonya vár közelebbi megvilágításra. Egyelőre fontosnak tartjuk azt a körülményt, hogy Horváth János máris felhívja a figyelmet azokra az esetekre, amikor a metrikus lejtést a hangsúly elrendeződése is támogatja, pl. »Oh Lilla, Lilla, halld meg« (Csokonai), »Ah sirni, sirni, sirni, — Mint nem sít tenki még« (Kölcsey), »Mint tiszta hó a téli rózsaszálon« (Petőfi), stb. (104. l.). Más alkalommal arról hallunk, hogy a »drámai jambus« mintegy közeledik a beszélt nyelv ritmusához, pl. »A Mátra egyik erdőseges ága« (136. l.). Vannak azután olyan kijelentések is, amelyek e jelenség fontosságát illetőleg némi kételkedést fejeznek ki. »Némelyek — írja Horváth János — hajlandók e jelenségben az idegen formák, s kiváltképpen a jambus »megmagyarosodását«, sőt csaknem új versidom létesülését látni; de egyáltalában nem mutatták ki, mik a törvényei ennek az új versritmusnak, s csak a »hangsúly« felszabadulását hangsúlyozták, holott a jövevény versidomok prozódiaja kezdettől fogva nem törődött a beszédbeli hangsúlyok elhelyezkedésével« (128. l.). Mindebben kétségtelenül sok az igazság, ámde az is tagadhatatlan, hogy pl. Bajza feszesebben, a metrumhoz hívebben ritmizált jambusai egészen más benyomást keltenek, mint Petőfi jambusai: mintha sokszor nem is ugyanannak a mértéknek két egyéni megvalósulásáról lenne szó! Pontos összeállítások, statisztikák kellenének tehát jambusverseink fejlődéséről és koronként különböző változatairól: ebben a tanulmányban nemcsak a mérték szigorúbb vagy hanyagabb kezeléséről lenne szó, hanem arról is, mennyiben jut szerep az erős ízek létrehozásában az időmértéken kívül a hangsúly eloszlásának. Természetesen nagy figyelmet kellene szentelni az olyan eseteknek is, melyek azt mutatják, hogy érzelmi vagy logikai kiemelést végett a hangsúly olvkor a jambus gyöngéjébe is belevághat. Petőfi jambusait olvkor tudatosan erős íznek számító szótaggal kezdi: »Egy gondolat bánt engemet...« Ezeknek az eseteknek jelentőségét olvkor maga Horváth János is elismerte (125. l.).

¹⁹ Vargyas L.: i. m. 169—70. l.

²⁰ Például szolgálhat Puskin versformáinak kifűnő elemzése: Н. В. Напшина — И. К. Романов — Б. И. Ярхо: Метрич еский справочник к стихотворениям А. С. Пушкина. (Leningrád) Academia 1934.

Nyugateurópai formájú verseinkkel kapcsolatban van egyébként még egy probléma, amely részletesebb kifejtésre vár — természetesen majd akkor, ha lesznek e téren alapos előtanulmányok is. Jambikus, anapestikus, trochaikus soraink és sorkapcsolataink világában csak akkor tudunk majd biztosabban eligazodni, ha rendelkezni fogunk két nélkülözhetetlen segédeszközzel. Az első — amint már jeleztem más alkalommal is — lehetőleg teljes összeállítás nyugateurópai mértékekkel élő költőink formakincséről,²⁰ annak figyelembe vételével, hogy nemcsak metrumokat osztályozunk, hanem metrumkapcsolatokat, strófatípusokat is. Az előfordulásokat persze nem elég statisztikusan regisztrálni, hanem minden egyes esetben gondosan fel kell jegyezni, milyen hangulati értéke van a használt metrumnak, illetve metrumkapcsolatnak. Amikor meglesz ez a nagy statisztika, következik a második feladat: a kutatónak ki kell rándulnia az összehasonlító verskutatás berkeibe, s úgy, amint Verrier megírta nagy francia vers-történetének »Adaptations germaniques« című III. kötetét, most a magyar verskutatónak az lesz a feladata, hogy rámutasson metrumainknak pontos eredetijére a német, francia, olasz stb. költészetben, illetve irodalomtudományunk közkincsévé tegye a legfontosabb metrumok »előéletét« mindaddig, amíg Magyarországra jutottak. Meggyőződésünk szerint ebből a kutatásból sok minden ki fog derülni: megtudjuk például, miért volt a Ráday-nem kezdetől fogva bizonyos mértékben »laza kezelésű«, s világosan látjuk majd azt is, melyek az eredeti magyar metrumkombinációk, amelyeknek nincs európai mintája, hanem nálunk, hazai talajból sarjadtak ki. E munka természetesen hatalmas gyűjtést igényelne, hiszen a XVIII. századtól kezdve át kellene tekintenünk mindazt, ami — európai tájékozódás szempontjából — a magyar költők szellemi útravalóját alkotta. A feladat azonban szép és vonzó, s megoldása minden bizonnyal nagy mértékben módosítja majd a nyugateurópai formákról eddig felhalmozott ismereteinket. Külön szakaszban foglalkozik Horváth János a »jambusi periódusokkal«. Áttekintése ezúttal sokkal rendszeresebb: érdemes lenne azonban felhívni a figyelmet arra a kétségtelen ténvre, hogy a metrumok európai vándorlása során szoros összefüggés állapítható meg a hosszabb jambusi sorfajok, s az ezek tördeléséből keletkezett, rövidebb sorokból álló periódusok közt. Két hatos félsorból áll Czuczor tizenkettőse: »Sikolt a harci síp: riadj magyar, riadj!« (112. l.), s ugyanezen sorfaj tördelt változata

a hatos-hatos periódus: »Ha férfilekedet — Egy hölgyre föltevéd...« (Vörösmarty). Helyesen mutat rá Horváth János a tizenhárom sor francia mintáira; ehhez csak azt kell hozzátenni, hogy a »Műzsám, kinél tört út már régen Pindus útja« (Ráday G.)-féle sorok tördeléséből származott (olykor az első félsor megismétlésével) a hatos-hatos-hatos periódus: »Kis méhek, kerteken — Mezőkön-berkeken — Mit futtok sok veszélylyel?« (Csokonai). Ugyancsak az alexandrinak már idegen földön végbement tördelését folytatja a hetes-hatos periódus (»Ébredj nagy álmaidból — Ébredj, Árpád fia!« Bajza), illetve a hetes-négyes tagozódás, amely a második félsor németes rövidüléséről tanúskodik: »Oh selyme a vizeknek — Kis csörgeteg, — Vig árja nedveidnek — Hová pereg?« (Vörösmarty). Az efféle tördelések, ismétlem, többnyire már a külföldi irodalmakban végbementek, mindazonáltal érdemes lenne őket — a hosszú sor és aprózott változata — együttes megjelölés miatt — magyar szempontból is számon tartani.

A kötet, mint jeleztük, néhány újabb költő formaművészetének elemzésével zárul. Legrészletesebb Ady tárgyalása (160—169. l.) ezt azonban megelőzi Kiss József ritmusbeli bizonytalanságainak mesteri elemzése (156. kk. l. és függelék, 186—7. l.). Különösen érdekes azoknak a képleteknek bemutatása, amelyeket Horváth János »szimultán ritmusú verseknek« nevez. Kiss József »Jehova« című versének valóban szor IV. részét a szerző »magyarosan« így ritmizálja: »Langy őszi est; a nyárfa lombja rezdül, Már búcsúzik a fecske az e|resztül« (187. l.). Természetesen ez a ritmizálás is lehetőséges; emellett azonban az idézett két sor — minden hangulati különbség ellenére — tökéletes, illik, hogy egy nagyon távoli őst említsünk, a következő dantei sor »nótájára« is: »Per me si va|nella città dolente«. Ez a ritmizálás kevesebb szövezzel járna és az összetartozó mondatrészeket jobban együtt hagyná: Langy őszi est|a nyárfa lombja rezdül — Már búcsúzik|a fecske az eresztül. Ha a két sort így ritmizáljuk, egyszerűen szemünkbe tűnik a 4 + 7 tagolás párhuzamossága, vagyis egy olyan sajátság, amelyet a »magyaros« ütemezés erősen eltakar.

Az említett példa nem jelentéktelen Ady szempontjából sem: amikor Horváth Ady fiataalkori Kiss-reminiscenciáit idézi, megjegyzi: »Téma-hatásra vall perdita-verse, a »Fantom«... A »Fantom«-nak versalakja is — »Mit bánom én, ha|utcasarkok I rongya« — a Kiss Józsefet jellemző szimultán ritmus körébe tartozik« (160. l.). Nem vonjuk kétségbe e nézet jogosultságát, ámde tény az is, hogy a vers hangulata — benyomásunk és bizonyos akusztikai élményeink alapján —

plastikusabban jut kifejezésre, ha ismét keménykötésű, dantei szabású endecasillabokra gondolunk: »Mit bánom én, |ha utcasarkok rongya.« Ady hetyke, akkortájt kissé »épatér le bourgeois«-magatartását ez a felkiáltásszerű, rövid félsor sokkal jobban kifejezi, mint a másik tagolás, mely a névmást elszakítja igéjétől s a feltételes mondatnak önmagában kifejezéstelen kötőszavával bokrosítja. Jobban Ady körében maradunk, ha a verset emelkedő ritmusának vesszük, és a négy erős iktus mellé kemény metszetet is jelölünk. Ezt a ritmust idézi egyébként a következő sor is, ahol a tagolás 5—6: »De elkísérjen| egész a síromba.«

Ady verseléséről szólva Horváth János igen helyesen mutat rá Adynak ritka metrumteremtő fantáziájára. A sok szép idézet közül utaljunk talán »Sappho szerelmes énekére« Horváth János pontos magyarázatával együtt: »Jámbusi menetű strófiát daktyulusi zár: »Boldog legény, istenek párja, Szemben ki ülhet szép szemekkel, Édes kacajos közeleddel, Kacajoddal, mely szívem-vágra (eddig: ◡ ◡) Fogja a mellem« [◡ ◡ ◡ ◡ ◡ ◡];... a zár a sapphicus strófiát — az adonisi sort — veszi át, de a strofa törzsét trocheusiból jámbusira változtatja, s három sorosból négyesre szaporítja« (167. l.). A példa elsorángú, s most már csak azt kívánhatjuk: írja meg Horváth János-Ady verselésének olyan részletesebb elemzését-ahol szól esik a ritmikus formáknak a tartalommal való szoros, elválaszthatatlan összeforrásáról is, és ahol a szerző következetesen eljut a ritmus kifejező funkciójáig.

Adyval Horváth János aránylag részletesen foglalkozik; annál sommásabb azoknak a modern költőknek tárgyalása, akik talán lelegevenebben élnek a mai olvasó emlékezetében. Már a Babitsról tett megjegyzések, amelyeket pedig e részben Devescseri Gábor viszonylagosan leghelytállóbbaknak ítél (v. ö. Csillag, 1952. május 625—8. l.), bizonyos aggodalomra adnak okot: ezek a költők annyira közelünkben vannak, hogy történeti szempontú verstanban szeretnők formai sajátságai fejlődésmenetét is nyomon követni. Tudjuk, hogy az adott keretek közt lehetetlen volna minden idézethez évszámot fűzni, ámde tagadhatatlan, hogy Babitsnak nem egész pályájára áll az, amit Horváth János így nevez: »a hangzatnak (rímnek is!) ihlető, gondolatfakasztó tényezővé emelése« (169. l.). Mily messze van Jónás könyvének írója a »Sugár« chiasmusaitól (»Ó kancsók kincse! drága kincs! Kincsek kancsója! csókedény!«). Nehéz Babitsot azzal jellemezni, hogy »szók deliriuma nyűgözi, szók zsongnak, cikáznak, bukfenceznek benne« (171. l.), ha ennek a vívódásnak mélyebb okaira egyetlen szó utalás sem történik. Még többen fogják, azt

hiszem, sajnálni a Kosztolányinak szentelt néhány sor (173—4. l.) rövidségét. Éppen Kosztolányira az ilyenféle metaforikus jellemzés se nagyon illik: »Vidám ostorpatogással (!) szalad versei szekere«. Aránylag megnyugtatóbb, amit Juhász Gyuláról olvassunk, viszont joggal kifogásolták mások is a József Attilának szentelt megjegyzések rendkívül vázlatos, töredékes voltát, melyek e nagy úttörő költőnek sem egyéniségét, sem versechnikáját nem tükrözik kellőképpen. Érdemes lett volna utalni egyrészt egy-egy szép és ritka metrumra, pl. a »Várakozás« tompán dübörgő choriambusaira (»Alszik a vár, elhagyatott. Kong a terem, fojt a magány«), s egyes feloldások szuggesztív erejére (ilyen például a sok aprózás a »Keresek valakit« c. költeményben: »Keresek valakit — loholok egyre...«), másrészt olyan élettől és természetességtől duzzadó, játékos strófákra, aminőket Babits szerelmes verseiben is hiába keresnénk (pl. »Csend, Kicsi,

csend! — Így, ez a rend — Most csak a csócod kérem.« Csókkérés tavasszal). Ma-napság, amikor annyi szó esik antik metrumainknak a magyar beszéd ütemeloszlásához való viszonyáról, nagy figyelmet érdemel még József Attila visszaemlékezése Petőfire, ahol ilyen sorokat olvassunk: »Ő ünnepélyen mélyre temetnek el« (Petőfi tüze). Közéleti vizsgálatot igényel természetesen József Attilánál és más modern költőknél a formalizálás százféle módzata is.

Megjegyzéseinket könnyű lenne szaporítani: szinte minden lap sugal új ötleteket, melyek a könyvet bizonyára több kötetű dagaszthatnák. Mindenesetre kívánjuk, hogy Horváth János, műve újabb kiadásában és más munkáiban — lemondva inkább sok kisebb író verseinek elemzéséről — minél gazdagabb és minél színesebb képet nyújtson a nagy magyar költők formakincsének a fejlődést valóban előre lendítő, sokszázados hagyományairól.

Gáldi László

SÖTÉR ISTVÁN: EÖTVÖS*JÓZSEF

Bp. 1953. Akadémiai Kiadó, 418. l.*

Sötér István Eötvös-monográfiája hüzagpótló munka.

A jelentősebb Eötvös-életrajzok, Voinovich Géza és Ferenczi Zoltán életrajzai, egy fél évszázada készültek s az Eötvös-irodalom legjobb alkotásai (Csengery Antal, Gyulai Pál, Péterfy Jenő, Concha Győző, Szabó Dezső tanulmányai), jóllehet lelünk bennük megfontolandó problémákat, ma is eleven eszméket, szemléletük egészével a múltéi.

A felszabadulás utáni Eötvös-irodalomban sincs ilyen teljességű értékelése Eötvös József életművének — említést sem érdemel más, mint Szigeti József *Eötvös és a parasztháború* című, sok tekintetben úttörő tanulmánya, mely azonban természeténél fogva — *Eötvös Magyarország 1514-ben* című regényének a Magyar Klasszikusok sorozatában megjelent kiadása elé íródott előszónak — nem lehet Eötvös munkásságának teljesértékű marxista-leninista méltatása.

Sötér István munkája megett majd' egy évtized kutató munkássága rejlik. A XIX. század második fele és a századforduló problematikája felé forduló érdeklődéséből természetesen következett az, hogy a kor-

szakhatár legnagyobb iránymutató alkotóival, Petőfivel, Arannyal s Eötvös Józseffel foglalkozzék: a kapitalizmus korának magyar irodalmával csak erről az alapról elindulva lehet a siker reményével foglalkozni. Az az út is természetes és logikus út, ahogy nagy monográfiája megalkotásáig eljutott. Nyilvánvaló, hogy Sötér eleve egy nagyszabású, teljességre törekvő monográfia megalkotásának eszméjével foglalkozott. Először Eötvös legjelentősebb alkotásának, *A falu jegyzőjének* elemzésén mérte le addigi kutatásainak eredményeit. Ezután készült Eötvösről írott kis-monográfiája, kutatásainak első, összefoglaló szintézise. Végül megszületett az előttünk fekvő nagyszabású monográfia, melyben az életrajz, a műelemzés és a szintézis természetes egységbe olvad. Míg műve készült, Sötér irodalomelméleti, világirodalmi tanulmányokat folytatott, egyetemi előadásai során irodalmunk és a világirodalom egy-egy nagyobb szakaszának fejlődésével, dialektikus mozgásával foglalkozott s az élő magyar irodalom, a szovjet irodalom és a haladó nyugati irodalmi irányzatok terén kritikai munkás-

* Bóka László kritikája opponensi véleményként hangzott el Sötér István könyvének 1953. dec; 16-i doktori disszertációs vitáján.

ságot fejtett ki. Mindezt nem csupán a műgenézisének fényre derítése s regisztrálása okán szögeztem le, hanem tanúságul ifjabb, pályájuk elején álló kutatóink számára. Jelentős művek megalkotásához nem lehet csak úgy „nekiülni”, az eredetiséghez nem elegendő az eredeti ötletek elpattintása, az általánosításhoz nem elegendő bizonyos elvi tisztánlátás: aprólékos, látszatra kicsinyes, hosszadalmas, kitartó és sokoldalú munkára van szükség ahhoz, hogy egy tudományos szintézis ne eleve tisztázott elvek sematikus alkalmazása legyen, hanem a teljességükben és helyesen feltárt tényekből természetesen születhessék meg.

Sötér Eötvös-monográfiája nem csupán a szaktudományos érdeklődés számára jelentős, hanem élő irodalmunk útkeresése, új értelmiségünk mélyebbre ható tájékoztatása szempontjából is fontos mű. Műve akkor kerül kutatók, írók és olvasók kezébe, midőn azok a problémák, melyek néhány éve foglalkoztatják irodalmi közvéleményünket, a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusa után megindult irodalomelméleti és irodalomtörténeti, esztétikai és kritikai viták szempontjaival gazdagulva, nálunk is megoldásra értek. Ebből a megoldásból nem szabad hiányozni a haladó magyar irodalmi hagyomány tudományos feldolgozása során nyert tanúságoknak. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy amikor a vulgarizáló sematizmus elleni harc, a hagyomány helyes értékelésének és fejlődésünk számára való gyümölcsöztetésének kérdése, a típusalkotás, a központi hős problémája, a konfliktus, a szatíra funkciója irodalmunk középponti kérdésévé vált, egyszerre három olyan irodalomtörténeti monográfia született, mint Király István *Mikszáth Kálmán*-ja, Nagy Péter *Móricz Zsigmond*-ja és Sötér István *Eötvös József*-e. Örvendetes, hogy mindhárom mű szükségszerűen, tárgyából következően kényszerül érinteni e kérdéseket s nem kis tanúság, hogy e művek nem az utólagos okosság jegyében születtek meg, hanem a problémák teljes élességű felvetődése előtt már koncepciójukban rejlettek éppen ezek a kérdések.

Sötér monográfiája hat nagy fejezetből áll. A mű rövid bevezetője jelzi, hogy Eötvössel mint a feudalizmus elleni harc, az emberi haladásért folytatott küzdelem nagy magyar írójával kíván foglalkozni, aki — Petőfi előtt — belső ellentmondásaival küzdve is eljutott bizonyos eredményekhez, mint a magyar kritikai realista regényírás úttörője s egyben első jelentős alkotója. A kurta bevezetés nem egyoldalú pozitív értékelést ígér, hanem ellentmondásainak olyan feltárását, melyek Eötvös helyes értékeléséhez vezetnek, úgy, hogy életműve kulturális forradalmunk előkészítő munká-

latai közé sorolhasson, meghamisíthatlan valóságában.

Az első fejezet (A karthauzi) Eötvös életét és működését a harmincas-negyvenes évek fordulójáig tárgyalja. A második fejezet (A Pesti Hírlap) Eötvös centralista reformpolitikájának kialakulásával foglalkozik. A harmadik (A falu jegyzője) azt mutatja meg, hogyan jut el Eötvös a forradalom előtt a politikum és a művészi alkotás teljes egységéig. A negyedik fejezetben (Magyarország 1514-ben) fejlik fel Eötvös további fejlődésének ellentmondásossága. Az ötödik fejezet (Eötvös a forradalomban) megmutatja, hogyan bontja ki a forradalom egyértelmű feleletét követelő vagy-vagy-a Eötvös ellentmondásait s hogyan reformálja későbbi, forradalom utáni fejlődését. A monográfia záró-fejezete (Eötvös a forradalom után), melyben nyomon kíséri Eötvöst sajátosan kettévált útján — a sok pozitívummal gazdag politikain és a zsákutcába torkolló irodalmin — haláláig, egyben summazza értékelését is Eötvös jelentőségéről. A monográfiát bőséges jegyzet-anyag követi, mely az egyes fejezetekhez fűzi a felhasznált irodalmat.

A jegyzetekből kitűnik, hogy Sötér milyen hatalmas irodalmat dolgozott fel munkájához. Ám sem magából a műből, sem a jegyzetekből nem derül ki teljes világossággal, ami pedig Sötér-monográfiájának egyik legnagyobb erénye, hogy Sötér nemcsak összegezi az eddigi kutatásokat s nemcsak igyekszik azon, hogy az eddigi kutatások eredményeit, azoknak marxista-leninista értékelésével a ma számára is használhatóvá tegye, hanem részben olyan forrásokat is felhasznál, melyeket az eddigi kutatások nem aknáztak ki (az Eötvös-hagyaték kéziratok anyagára gondolunk), részben pedig gazdagon gyümölcsözteti új értékelése során a marxizmus-leninizmus klasszikusainak s a szovjet irodalomtudományak eredményeit. Jelzi ugyan, hogy ismeri a kiadatlan kéziratokat, de — szerényen — nem ad elég hangsúlyt annak, hogy ezek felhasználása milyen lényegesen előbbre viszi az Eötvös-kutatást (pl. a „Pauperizmus!”). S mintha a mostanában terítékre került idézetmódszertől, a tekintélyi érvek mögé búvás látszatától való óvakodás vezetné, alig-alig utal arra a marxista-leninista irodalomra, melyet felhasznált. Ez azért sajnálatos, mert Sötér igazán nem tartozik a »citológusok« közé, nem kezeli dogmaként sem a klasszikusokat, sem a szovjet tudomány eredményeit, tehát éppen ifjabb kutatóink számára szolgált volna nagy tanúsággal, ha utalt volna arra az irodalomra is, melyet nem használt ugyan fel a szó szokványos értelmében, de amely irányt adott kutatásainak, melyet arra használt, hogy önálló módszerét

kidolgozza. Az irodalomtörténeti sematizmus elleni harcunkban éppen ez tett volna jó szolgálatot.

Örvendetes jelenség az is, hogy Sötér igen alaposan kiaknázta történettudományunk legújabb eredményeit. Amilyen elítélendő az a módszer, mely az irodalomtörténetírás sajátos feladatairól lemondva, a történettudomány járszalagján haladva foglalkozik irodalomtörténeti problémákkal, éppen olyan veszedelmes és elítélendő ennek reakciója, a történettudományi alapvetés nélküli irodalomtörténetírás. Ahol leginkább vékonyoljuk Sötér tájékozódását, az a filozófia területe. Éppen Eötvös József életművének tárgyalása követelné meg különösképpen azt, hogy a monográfia szerzője eligazítsa olvasóit a kor legjelentősebb bölcséleti irányai között. A monográfia egésze azt sejteti ugyan a filozófiailag tájékozott olvasóval, hogy Sötér e téren is széleskörű olvasottsággal rendelkezik s bizonyos jelenségekről azért nem szól, mert közismertnek véli azokat. De akkor is helyes volna, ha legalább jegyzeteiben utalna az Eötvös-problémák felfejtéséhez nélkülözhetetlen szakirodalomra. A jó bibliográfia nemcsak a kutató számvetése s szakirodalommal, hanem egyben iránymutatás a fiatal kutatók számára is. Nincs nagyobb tanúság annál, mint mikor a kezdő kutató a főszöveg egy látszólag egyszerű megállapítása megett a jegyzetekben megleli azt a hatalmas szakirodalmi anyagot, melynek felhasználásából, illetve tudatos félrevetéséből megszületett a megállapítás.

A monográfia módszertani felépítése egészében helyes. Sötér Eötvöst fejlődésében s életműve egységében ábrázolja, azaz nem választja külön a kortörténeti rajzot, az életrajzot s a műveknek elemző értékelését s nem követi a múltban szokásos műfaji tagolást sem, hanem a fejlődés folyamatát ábrázolja. Ezen belül a művek esztétikai értékelése sem szakad el a mű korától, megalkotásának körülményeitől s nem csúszik át az elemzés holmi steril esztéticizmusba. A sematikus ábrázolás ellen azzal küzd, hogy igyekszik Eötvöst elsősorban írói sajátosságaiban méltatni. Nem ejti el a művek eszmei-politikai értékelésének feladatát, de a művek egészében, a tartalom és a forma egységében kutatja a művészi valóság-ábrázolás Eötvös-i módját s ezen keresztül értékeli. Erre mutatnak már a fejezet-címek is: azokat az életrajzi szakaszokat, melyek során Eötvös művészet-felfogása és politikai meggyőződése teljes összhangban van, egy-egy reprezentatív művének címével jelöli, ahol ez az egység megbomlik, ott használ pusztán korjelző fejezetcímeket.

A nagy írók életével és művével foglalkozó monográfiák íróit az a veszély fenyegeti,

hogy a beható vizsgálat aprólékos részletmunkája során a közellátók optikai csalódásába esnek, a vizsgált életmű rendkívüli módon megnövekszik s minden, ami a művön kívül esik elhalványul: az ábrázolás aránytalanná és perspektívátlaná válik. Sötér ez ellen azzal küzd, hogy igyekszik Eötvös életművét nem elszigetelten egységében vizsgálni, hanem minduntalan utal Petőfi központi szerepére. Nem téveszti szeme elől sem Kemény Zsigmond, sem Jókai életpályáját, de nem feledkezik meg a világ-irodalom egykorú nagy alkotóiról sem.

Az irodalomtörténet érdekkörén túlmutató jelentőséget ad művének az, hogy Sötér a gyakorlati pedagógus érzékenységével és hozzáértésével foglalkozik Eötvös művelődéspolitikájával s ennek következtében műve a magyar oktatásügy egyik legfontosabb korszakát is megvilágítja.

Általánosságban tett jellemzésünket még egy elemmel kell teljesebbé tennünk. Foglalkozunk kell a monográfia megírás módjával. Sötér István kiváló tehetségű regényíró, novellista és drámaíró, azaz szépirodalmi. Ez nem hátrány a tudományos munka terén (Arany vagy szerényebb példával élve Gyulai irodalomtörténeti munkássága elegendő bizonyosság rá), de irodalomtörténetírásunk jelen fejlődési szakaszában egy nagy veszélyt, az essay-stílus, még inkább az essay-megoldások visszaszivárgásának veszélyét rejt magában. Meggyőződésem az, hogy irodalomtörténetírásunk többek között azért sem tudja nagy népnevelő feladatát teljesíteni olyan mértékben, mint az kívánatos volna, mert egy hamis tudományos stílust szenved, fél a szépirodalmias megfogalmazástól, az izes és színes szavak, a megjelenítő erejű hasonlatok, metaforák használatától, az irodalmi mozgalmak s az írói egyéniségek megelevenítésétől, retteg a lelkesedéstől és a nemes harag pathosától. Első lépteinket itt is helyes ösztön és okos megfontolás vezette: így akartuk magunkat eltérni a rosszértelmű essayizmustól. De nagy hiba lenne, ha tovább is kitartanánk a megfogalmazás izetlen szürkesége mellett, ha stílust csinálnánk a stílustalanságból s ezzel nem csak lemondanánk arról, hogy tudományunk igazsagai széles körökre hassanak, de kitaránánk tudományunk kapuját a tehetségtelenség, a színészségre képtelen színtelenség, az izetlenség előtt. Ma már ez a veszély is fenyeget s ha elmondhatjuk, hogy a régítípusú essayizmustól sikerült elszakadnia legtöbbszörnek, azt is meg kell állapítanunk, hogy az elszakadás külsőséges, mert korántsem dicsekedhetünk azzal, hogy szándékoltan puritán tanulmányaink között nem akad essay-szerűen a problémákat csak felvető, a megoldás felé csak tapogató, fragmentumszerű tanulmány. Mindezt azért

bocsátom előre, hogy megindokoljam, miért fogadtuk Sötér monográfiáját reménykedéssel s rettegéssel elegy várakozással. Reméltük, hogy írói erényei megóvják attól, hogy bele vesszen a már-már kötelezőnek tetsző szürkésbe, de ugyanakkor féltettük az essayismushoz való visszakanyarodástól, annál is inkább, mivel ő a felszabadulás előtti essay-írók között nem utolsó helyet foglalt el. Monográfiája etekintetben is megnyugtató eredményt tükröz, tudományos prózánkban neki sikerült megtalálni először az ízes-színes-eleven szép szó és a világos, egyszerű, közérthető és pontos tudományos fejtegetés természetes összhangját. S mivel Sötért e műve tanúbizonyosága alapján nem kell féltenuk attól, hogy beéri a probléma-felvetéssel, hogy gondolatlatorsait nem viszi végig a következtetés logikus útján, inkább arra biztatnók, hogy bátrabban éljen irodalomtörténeti munkáiban is írói tehetsége adta lehetőségeivel.

Fentebb azt mondtuk, hogy a monográfia felépítésével egészében egyetértünk, módszertani tekintetben. Nem értünk azonban egyet azzal, hogy Sötér művének rövid bevezetésében csupán a mű célját s fel-fogásának legáltalánosabb tételeit említi s két alapvető követelményről lemond. A mű éléről hiányzik az irodalomtörténeti bevezetés. Eötvös József egyik legnagyobb regényírónk, kiváló költőnk és jelentős szónokunk. Sötér azzal, hogy a kurta bevezetés után azonnal — in medias res — fog bele Eötvös életének és életművének ismertetésébe, nyitva hagyja azt a kérdést: hogyan épül bele Eötvös életműve a magyar irodalom fejlődésének folytonosságába s ezzel egyben lemond arról, hogy világosan megmutassa, hol jelent Eötvös fellépése újat a regényirodalom, a líra, a szónoki beszéd, az értekező próza stb. terén. Ezért nem kárpótolnak az első fejezet azon részei, melyekben igen világosan és kitűnően mutat rá Eötvös személyes kapcsolataira, rokonszenveire és ellenszenveire az előttejárt nemzedék nagyjaihoz s világirodalmi ösztönzőire. Az író helyét az irodalomtörténet folytonosságában legfeljebb magyarázza, motiválja személyes és tudatos kapcsolata az előző nemzedékekkel, de korántsem határozza meg. A magyar regény előzményeiből nem úgy következik *A karthauzi* Eötvöse, hogy az ne szorulna magyarázatra. Révai József Kölcsey-tanulmánya sok mindenben eligazít atekintetben, hogy mi fűzi Eötvöst részben Kölcseyhez, részben Kazinczyhoz, de ez a készen kínáló segítség ahhoz nem ad támaszpontot, mi az a minőségi különbség, ami Eötvös és nagy elődei között van s nem mutat — nem is célja! — arra a kapcsolatra, ami Eötvöst a magyar regény történetéhez köti például. Sötér ügyel arra,

mint ezt fentebb megjegyeztük, hogy Eötvös ne álljon elszigetelten a saját korában, de, irodalomtörténeti bevezetés híján, azt nem tudta megoldani, hogy Eötvös ne álljon előzménytelen magányban irodalmunk történeti folyamatában.

Ugyanígy hiányzik a mű éléről egy polemikus bevezetés is, mely perbeszálna Eötvös polgári értékelésével, Sötér egy-egy konkrét kérdés tárgyalásánál foglalkozik az Eötvössel kapcsolatos helytelen, idejükmulta nézetek cáfolatával. De ezekből nem kerekedik ki a tegnapi Eötvös-képének széleskörű bírálata, illetve értékelése. Mintha Sötér alábecsülné az irodalomtörténeti közhelyekkel együtt azoknak széleskörű s máig is kísérő hatását. Bizony nem lenne szabad a szaktanulmányok néhány helytelen tételének cáfolatára szítkozni, hanem foglalkozni kéne a közkeletű irodalomtörténeti kézikönyvek és a közelmúlt néhány írástudójának máig is ható megállapításaival, megvilágítva e nézetek megett az ideológiai tévedést. Ismeretes például, hogy a katolikus klerikális reakció milyen sok fenntartással él Eötvössel szemben, szabadelvűsége, művelődéspolitikája okán. Nemcsak néhány e forrásból fakadó nézettel lenne hasznos szembenézni, hanem azt is meg kellene mutatni, hogy ez a protestáns egyházi körökben milyen visszhangot szült. A nemzedékek irodalomtörténeti tudását meghatározó »Nagy-Beöthy«-ben például Baráth Ferenc *A karthauzi-t* *Az ember tragédiájával* állítja párhuzamba s nem minden céltartozó nélkül írja: »Az ember tragédiájának jeleneteiből ugyanaz a pesszimizmus és kétségbeesés hangzik felénk s közönségünk nem tud betelni vele; de egyszersmind mindakettő az úrnak győzedelmével végződik, s a Karthauzinak néhány lapja a leg-szebben írott dicsőítése a kereszténység lényegének.« Nem kellene-e foglalkozni azzal a mentegető hanggal s azzal a bizonytalansággal, amellyel Eötvös műveinek politikai céltartozását tárgyalják egy fél évszázada? Mily jellemző summázata ennek a felfogásnak az a néhány sor, melyet Endrődi Sándor kifejezetten népszerűsítő céllal írt *Századunk magyar irodalma képekben* című, Beöthy Zsoltnak ajánlott könyvében: »... Eötvösben — legalább elméletileg — a humanista fölibe kerül a költőnek. De, szerencsére, minden theoria szürke s nála sem érvényesül a kimondott elv ridegen. Regényei kétségkívül a koreszmék szolgálatában állanak; mögöttük ott forrong a küzdő nemzeti élet, a múlt válsága, a jelen tanulságai, de, nemes irányzatosságuk dacára, végső céljuk mégis csak a művészet... Az eszmék agitátora, szerencsére, nem tudja Eötvösben végkép legyőzni a művészt.« Endrődi munkája ott volt az iskolai könyvtárak polcán, jutalom-könyvnek adták, iskolai dolgozatokhoz »pus-

kának» használták (még az én ifjúságom idején is!), hatása szélesen gyűrűzött szerte.

Nem kellene egy ilyen teljességű monográfiában megemlékezni olyan felfogásokról, melyek — mint Szerb Antal irodalomtörténete — a felszabadulás előtt haladószerű művekként éltek a köztudatban s ezt a látzatot csak megerősítette a konzervatív akadémizmus elutasító magatartása velük szemben? Szerb Antal Eötvös művének kulcsát Alfred Adler burzsoá pszichológiájának a »túlzó kompenzáció« néven ismert jelenségében leli meg s keresett bizzarriájában Eötvös parasztábrázolását jellegzetes národnyik szempontból emeli Petőfi népiessége fölé, mondván: »Talán egy másik, igazabb népies irányt alapított volna meg, olyan iskolát, amely nem fordul el a magyar nép hallgatag szenvedéseitől és talán nem a tündérien happy-endes János Vitéz, hanem Viola, a tragikus paraszt vált volna legendává.« Szabad-e egy olyan felfogást bíráló nélkül hagyni, mely Petőfi és Arany népi realizmusát »az apró részletek, a nyelv realizmusá«-nak jellemzi s ábrázolásuk fölibe emeli a reformpolitikus filantropiától sem ment Eötvös paraszt-ábrázolásának »keserű, elnyomott, szegény és tehetségtelen, taborcos magyar paraszt«-ját, elhazudva az »idilli« Petőfi forradalmisága és a »realista« Eötvös reformizmusa közötti különbséget?! Nem kell-e leleplezni azt a hamisítást, melyet Farkas Gyula irodalomtörténete követ el, melyben Eötvös életművének koronája »A XIX. század uralkodó eszméi«, melyben »Kiábrándulva ifjúkori álmából, ízekre szedi szét az európai népeket lázba hozó három nagy gondolatot: az egyenlőség, szabadság, nemzetiség eszméjét?« Szabad-e szó nélkül hagyni az olyan, ugyancsak Farkas Gyulától származó szembeállításokat, mint amelyet Eötvös végső értékelése során kockáztat meg: »Minden reális írói törekvése mellett Eötvös irodalmunkban és nemzeti közéletünkben egyaránt a legnemesebb idealizmust képviseli.«

És végül: kimaradhat-e a szükséges polémiából Németh László *Kisebbségben* című művének Eötvös-ábrázolása vagy ennek sajátos korrekciója a Szekfü Gyuláról írott tanulmányában, melyben Eötvös—Petőfi—Kossuth vonaláról írva azt jegyzi meg: »A harmincas-negyvenes évek magyar kozmopolitizmusa bizonyára nem volt oly szerencsés, mint Herder—Goethe—Schiller—Hölderlin éveiben a német kozmopolitizmus, mely a mély németégből formált csodálatos magas világ-polgárságot, de nemességben és gyűlékonyságban történetünknek már-már magyarfölköttien szép tüneménye« stb. S idézzem-e Féja Gézá s a többiekét? Minél inkább magunkénak érezzük Sötér Eötvös-

arcképét, annál inkább sajnáljuk, hogy nem éppen ő az, aki ez alkalommal leszámol az Eötvös alakja köré sűrített tévedésekkel és hazugságokkal.

De nemcsak egy irodalomtörténeti és polemikus bevezető-fejezetet hiányolunk Sötér könyvében, ugyanígy fájjaljuk, hogy nincs művének egy zárófejezete sem. Egy olyan kitekintésre gondolunk, mely megmutatná Eötvös alkotásának hatását közvetlen utókorára, mely foglalkoznék azzal a szereppel, melyet Eötvös Adynak és kortársainak eszmevilágában töltött be s amely végül, summázva Eötvös értékelését, konkrétan mutatná meg, hol s miben kell a mai írónak és a mai olvasónak Eötvöshöz fordulni harcaink során. Éppen Sötér részlet-fejlesztéseiből tűnik ki, hogy Eötvössel nemcsak a történeti kegyeletnek, nemcsak az esztétikai értékelésnek van s lehet dolga.

Mindaz, amit számonkérünk Sötértől, implicite benne van művében. De éppen ennek okán hibáztatjuk őt azért, hogy mindez explicite is nem jut érvényre, nem kap elegendő hangsúlyt, nincs elég ösztönző ereje. Sötér igaz könyve harcosabb és pedagógikusabb művé válhatott volna, ha mindazt ki is fejtí, amit így csak benne érzünk művében.

Kiemeltük Sötér monográfiájának azt az erényét, hogy benne a korrajz, az életrajz és a műelemzés nem különül el. Ez valóban erény, de azt sem hallgathatjuk el, hogy ebben a hármas egységben legmostohábban az életrajzzal bánik. Mi sem ellenszenvesebb mint az az intimitások után szaglászó kutogatása a nagy emberek magánéletének, mely szabószámlákat gyűjt, hálószoza-titkokat leplez le s nem a lényegeset és jellemzőt, hanem a soha-nemhallottat, az egyszeri kuriózusat keresi s melynek prototípusát a burzsoá szenzáció-éhséggel készséggel kiszolgáló modern Eckermannok alkották meg az »Anatole France papucsban«-jellegű művekben. De — est modus in rebus, azaz: mindennek megvan a módja — vajjon beérhetjük-e éppen egy művész életének és alkotásainak monografikus feldolgozásánál azzal, hogy életéből csak azt mutatjuk meg, ami amúgy is a nyilvánosság előtt játszódott le? Nem egyedül Sötér hibája, de az övé is, hogy nem szíveltük meg eléggé azt, amit Lukács György akadémikus mondott a Magyar Tudományos Akadémia 1951. évi nagygyűlésén *Heine, mint nemzeti költő* című referátumának bevezetésében: »Mi marxisták általában túlságosan keveset foglalkozunk a polgári korszak nagy íróinak és művészeinek élettörténetével... az ilyen élettörténetek marxista tanulmányozása rendkívül jellemző felvilágosításokat ad az egész kapitalista kultúráról. Sok ilyen életnek beható bűvárlatából kiderülne, hogy a kapitalista kor-

Szakban majdnem minden jelentős író léte egyetlen mártírjum... Azok is, akiket a születés szerencsés véletlene mentesített az anyagi gondoktól, ezt a biztosított helyzetet jellemezzük és fejlődésünk súlyos károsodásával kell, hogy megfizessék.» Ezt az elvet Sötér monográfiája csak részben érvényesíti, holott mi bátran túllépünk Lukács akadémikus követelésén is s nemcsak azért tartjuk szükségesnek a nagy írók élettörténetének tanulmányozását, mert az jellemző felvilágosításokat ad az egész kapitalista kultúráról, hanem azért is, mert nemzeti kultúránk nagyjait nem zárhatjuk szívünkbe, ha azoknak élettörténetét nem ismerjük — nagyjaink példaadó, ösztönző hatásához az is hozzátartozik, ha látjuk magánéletük és közéleti szereplésük összhangját, ha felhevülünk küzdelmeiken, ha tanulunk bukásaikból, ha ismerjük őket egyedi létük csak látszólag kicsinyes esetlegességeiben. Vajjon Gorkij hamis nyomon járt, amikor Csehov »gyengéd és zavart mosolyát« is felidézte? Vajjon eltérít minket Tolsztoj helyes ismeretétől, ha megírja róla — megintcsak Gorkij — hogy szeretett kártyázni? Vajjon Gorkij burzsoá fecsegő, amikor elmondja Leonid Andrejev italozását, a »koszos udvar sarkában, egy faház második emeletén« egy olyan kis szobában, melynek »képeslevezelőlapok díszítették szánalmasan és szegényesen falait« s ahol a »gömbölyded, lágy, egérfürgesgű« vendéglátó lány elmeséli, hogyan harapott térdébe a műfogas ügyész? Vajjon Ady téved, amikor Petőfinék nemcsak forradalmiságáról, hanem Szendrey Júliához való kapcsolatáról is szól? Az életrajz elhanyagolása nem elvibbe, hanem sterilebbé teszi a művet, megközelíthetlenebbé, embertelenebbé hősét. Monográfiát még ikonográfia nélkül is bajosan tudnék teljesen elfogadni s nem tartom véletlennek, hogy a Puskin-irodalomban még olyan monográfiák is vannak, mint Asukin kitűnő és szép könyve a Puskin-korabeli Moszkváról. Keveseljük Sötér monográfiájában az életrajzi elemeket, a helyesen jellemzett nagy író egyénítését; hősét méltatja, de nem jeleníti meg, nem szeretteti meg eléggé.

Részletekbe hatóan megállapíthatjuk, hogy a mű első fejezetének nagy erénye, hogy világosan meghatározza Eötvös viszonyát a romantikához, a szentimentalizmushoz s anélkül, hogy meghamisítaná Eötvös munkásságát, meg tudja mutatni Eötvös realista törekvéseit A karthauzi elemzése során is. E jól felépített fejezetnek azonban néhány apró szöveghelyen szóvá kell tennünk. Az egyik az, hogy Eötvös osztályszármazásának, természetes osztályöntudatának szerepét szinte bagatellizálja az Eötvös-család anyagi romlásának túlhangsúlyozásával. A földbirtoklás tényének megszűnése ezt az osztályöntudatot

nem szüntette meg; ha igaza lenne Sötérnek, akkor ma nem lenne probléma a letűnt uralkodóosztály jelenléte, nem lenne kulácsolási probléma stb. Az osztálykiváltságok megszűntével az osztályöntudat korántsem szűnik meg. A másik az, hogy teljesen felesleges annak mentegető hangsúlyozása, hogy Eötvös »nem is láthatta a proletár-forradalom távlatait«, hiszen azt sem Petőfi, sem Vajda, de még Ady sem látta teljes világosság-gal.

A sok új és újszerűen feltárt tény tartalmazó második fejezetben korrekcióra szorul az a nézet, hogy a centralisták célkitűzéseiben »Az iparosodásnak lényegesebb feltételei foglaltattak, mint a védegyeleti mozgalomban.« Teoretikusan talán igaza van, de a történelem mégis azt tanítja, hogy a védegyeleti mozgalom valóságos »mozgalom« volt, a centralisták célkitűzései azonban nem váltak soha mozgalommá, nem tudták megmozgatni a tömegeket. A feladat tehát az lenne inkább, hogy magyarázatot kapjunk a centralisták törekvéseinek relatíve igen súlyos visszahangtalanságára. Általában, ebben a fejezetben helytelenül háttérbe szorul a kialakuló magyar városi-polgári élet befolyása Eötvös fejlődésére. Mintha Sötér még mindig nem látná világosan azt, amit pedig a történészek adatfeltáró munkássága után világosan kell látnunk, hogy a magyar kapitalizmus megerősödésének kezdeteit lényegesebben előbbre kell datálnunk.

A harmadik fejezet, »A falu jegyzője« elemzése, a mű egyik legsikerültebb, legteljesebb része. Különösen fontos és újszerű az, hogy Sötér rámutat arra, hogy Eötvös e regényében az értelmiség problémáját is felveti. Azzal azonban korántsem érthetünk egyet, hogy D'Israeli vagy B. Auerbach, sőt a Gyergyai Albert felvetette Swift-hatást komolyan veszi, még akkor sem, ha D'Israeli és B. Auerbach műveit centralista kritikusok portálták. Ez épp oly naiv feltevés, mintha Ady symbolizmusát azért hoznák kapcsolatba a francia symbolistákkal, mert Szini Gyula 1903-ban cikket írt róluk.

A negyedik fejezet (Magyarország 1514-ben) a művészi elemzés tekintetében lényegesen felülmúlja Szigeti József fentebb említett tanulmányát, de elmarad annak következetes ideológiai vonalvezetése mellett. Sem a »polgári osztályöntudat lázongása«-tól, sem annak »gerinctelenségéről« nem mernék írni, ebbe a korba vetítve vissza későbbi jelenségeket. Bebek Katalint és Ollósit nem nevezném »vigjátéki figurá«-nak s korántsem állítanám, hogy szerepeltetésük a mű komorságának csökkentését szolgálja. Nem értek azzal egyet, hogy Sötér a »tömeglélektan« törvényeinek érvényesülését látja abban, hogy Eötvös egy csoportosulás leírásánál a

beszélgetők elejtett szavait az ország válságos állapota köré csoportosítja. Csinján kell banni az ilyen terminusokkal, mint a »tömegléktan«, ily sok esztendővel Wilhelm Wundt halála után! Túlságosan vázlatos Kemény és Eötvös művészet-felfogásának egybevetése. Ez kardinális kérdés, hiszen itt van a gyökere Kemény túlbecsülésének, Eötvös rovására.

Az ötödik fejezetben nem meggyőző az Eötvös—Széchenyi párhuzam s nincs kellőképp kifejtve ellentétük. Nem fogadhatjuk el, hogy Eötvös oktatásügyi politikáját a felvilágosodás eszmeköréből származó *hasznosság* elve irányította s végképp nem érthetünk egyet Guizot hatásának kiemelésével. Nem vet számot Sötér azzal sem, hogy Eötvös forradalom alatti magatartásának milyen új szint adna, ha figyelembe vette volna azt a kapcsolatot, mely Eötvöst a bécsi angol követ magyarországi küldöttéhez, a máig is tisztázatlan szerepű J. A. Blackwellhez fűzte. A fejezetnek fel kellene vetnie teljes élességében Eötvös írói és költői elhallgatásának kérdését. Erre Eötvös ideológiai válságának jellemzése korántsem elegendő; Ady kétlelkűségéből például nem némaság, hanem örök lírai buzgás származott.

A hatodik fejezet állította Sötért a legnehezebb feladat elé. Eötvös e korszakában sajátosan elegyül végső megtorpanása egy végső elszántsággal, de vajjon ez az ellentét indokoltta teszi-e, amit sokan állítanak, hogy ennek következtében halt meg Eötvösben a költő. A helyzet feszültsége inkább alkotásokban robbanna ki, a dolgok természetes rendje okán. (Általában helyes lenne egyszer végiggondolni, hogy az ellentétekben gondolkozó Csokonai, Petőfi, Ady, esetében az antinómiák mindig fokozott lirizmusban nyernek feloldást, míg nem egy költőnknél elnémuláshoz vezetnek. Miért?) E fejezet legjelentősebb része »A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra« elemzése, melyben Sötér bátran szembezáll e mű — minden erénye ellenére is megmutató — ideológiai hibáival, megcáfolja azt, hogy ez lenne Eötvös életművének koronája s kimutatja, hogy sem 1848 előtti felfogásával nem azonosítható, sem pedig végleges felfogásának nem nevezhető. Azzal, hogy e művet konkrét célzatának s megszületése körülményeinek szemszögéből tárgyalja, új

aspektusba helyezi s irodalmunk történetében először értékeli helyesen s ezzel egyben alapot vet a burzsoá liberalizmus magyar változatának alapvető bírálatához. A filozófiai kritikának bizonyára lesz hozzátenni-valója Sötér művének e részéhez, de nem kétséges, hogy Sötér elemzése az egyik legjelentősebb áttörése a hagyományos irodalomtörténeti felfogásnak. Vannak e fejezetnek is szeplői. Nem helyes, hogy Eötvös felfogását a monarchia fenntartásával kapcsolatban Marx alapján más értelmű felfogásával hozza kapcsolatba. Nem bizonyítja, hogy Eötvös politikai és művészi programja alatt nem volt társadalmi bázis, csupán állítja ezt. Nem helyes Mocsáry és Eötvös felfogásának párhuzamba állítása, hiszen ő maga mutat rá arra, hogy Eötvös éppen a szláv kérdésben nem foglal állást, mely pedig Mocsáry felfogásának principiális kérdése. Nem helyes azt írni, hogy Eötvös ostromozza a »kulák-göggöt«, a kulák szó használata Eötvös paraszt-felfogásával kapcsolatban megtevesztő. Eötvös nem látja a falusi osztályharc kibontakozását, helyesli a paraszti vagyonszerzést s a parasztsággal foglalkozó novelláiban erkölcsi kérdéseket lát meg csupán, a liberalizmus erkölcs-tana alapján. Concha bíráta nem meggyőző: itt mutatkozik meg leginkább az, hogy irodalomtörténetírásunk filozófiai meg-alapozottsága nem kielégítő még, ha e téren éppen Sötér műve mutat is a kibontakozás felé.

Sötér művének egésze legújabb irodalomtörténeti szakmunkáink között egyike a legjelentősebb alkotásoknak. A monográfiák stereotip hibáitól — inkább egyedi arckép s nem egy nagy mozgalom egy részének ábrázolása — nem tud még egészen megszabadulni s írói arckép mivoltában sem egyenletes (Eötvös lírájának tárgyalása elmarad egyéb alkotásainak méltatása megett.) A helyesen felvetett időszéri kérdések (típusalkotás, satíra) nem kapnak benne elegendő, mai irodalmunk számára is megfelelően gyümölcsöztethető hangsúlyt. A mű hibái azonban elhomályosulnak erényei mellett és Sötér monográfiája alkalmas arra, hogy vele az irodalomtudomány doktora címért pályázzék.

Bóka László

BARTA JÁNOS: ARANY JÁNOS

Bp., 1953. Művelt Nép, 190. l.

Arany elismerése az elmúlt évek folyamán nem volt egészen egyértelmű. Mindnyájan emlékezhetünk a vitákra, amelyekben — részint a polgári történetírás torzításainak ellenhatására, részint bizonyos vlgarizáló túlzások eredményeképpen — kétségbevonták nemcsak a költő magatartásának, jellemének tisztaságát, hanem művészetének nagyságát is. »A sok évtizedeken át úzótt torzítás és hamisítás árnyéka még a felszabadulás után is elhomályosította egy ideig Arany alakját és költészetét«, írja erről Barta János. A viták nem voltak hiabavalók; a költő épen, nem egy vonatkozásban megnöve s fényesebben került ki belőlük. Legutóbb már komoly lépések is történtek a költő kultuszának megerősítése érdekében. A Magyar Tudományos Akadémia által létrehívott kritikai kiadás, amelynek eddig megjelent első hat kötetében egy élet sajnós félbenmaradt munkájának eredményét gyűjtötte össze Voinovich Géza, a maga gazdag jegyzetanyagával újabb komoly indításokat adhat a tudományos kutatásnak. A Magyar Klasszikusok népszerű sorozatában megjelent kötetek pedig a szélesebb olvasórétegek számára teszik ismét hozzáférhetővé azt, ami a költő művében legfontosabb s napjainkban is legelevenebben ható érték.

A Magyar Klasszikusok sorozat Aranykötetének anyagát Barta János — a kritikai kiadásnak is lektora — válogatta össze. Terjedelmes bevezető tanulmányában össze is foglalta a költő életére és művére vonatkozó megmért és megvitatott tudnivalók lényegét. Ezt a tanulmányt adta most közre, kibővítve s néhány újabb mozzanattal kiegészítve a »Nagy Magyar Írók« sorozatban, az Irodalomtörténeti Társaság fémjelzésével a Művelt Nép Könyvkiadó. A formás kis könyvet szívesen üdvözöljük. Igen fontos volna, hogy más nagy magyar írókról — egyebek közt Petőfiről, Vörösmartyról, Adyrról! — is készüljenek ilyen jól kezelhető népszerű pályaképek. Barta nem egy vonatkozásban utat tör a készülő későbbi művek szerzőinek: higgadtan, a legtöbb fontos kérdésben helytálló módon tájékoztat a költő életével és művével kapcsolatos tudnivalókról; lelkes tárgy szeretete bíráló, tárgyilagossággal párosul; nem szán túl sok időt és fáradságot a téveszmék, helytelen értékelések cáfolására, inkább az ábrázolás, mint a vita erejével igyekszik hatni.

Az Arany-filológia általánosságban irodalomtörténetírásunk érdemesebb fejezetei közé tartozik. Barta jól ismeri; anyagát megrostálta s a lehetőségekhez mért gazdagsággal fel is használta. Könyve — a dolog természetéről — nem anyagában, hanem főként szemléletében, felépítésében, értékelő

ítéletében akar újat adni. Éppen ezért némileg hézagosnak, helyenként igazságtalannak látszik az a mód, ahogy az Aranykutatásban jó munkát végzett elődeit kezeli. Az ilyenfajta, általános tájékoztatásra szánt munkák nem kívánják, sőt nem is nagyon tűrik meg a pontos hivatkozásokat, de ma már okvetlenül hozzájuk tartozik egy e »hős« hatását, örökségének sorsát bemutató fejezet s ebben természetesen a legfontosabb irodalom bíráló s értelmező ismertetése. Barta maga is egy ilyenfajta »Arany öröksége« című fejezettel zárja le könyvét. Sajnos azonban ez a munka legjogosabban kifogásolható, mert legkevésbé átgondolt s leghevenyészettebben megírt része. Arany örökségének történetében a költő műveinek elég széleskörű társadalmi és általános művészi hatásáról (múzeum, szobor, illusztrációk, átdolgozások stb.) semmit nem mond a könyv, az Arany-irodalomról alig esik szó; akit a költő magyarozói közül megemlítt Barta — Gyulait, Riedlt, Négyesy, Salamon Ferencet, Babitsot, Kosztolányit s még néhányat — azokat is ötletszerűen, elszigetelten s gyakran igazságtalannul. Azt hiszem nemcsak a történeti hűségnek, de a költő nagyságának is tartozunk vele, hogy hatásának erejét, szélességét és mélységét a róla szóló irodalom terjedelmén és értéken is lemérjük.

Nem egészen független elődeitől Barta Arany egyes alkotásainak megítélésében, pályája, egyénisége és szerepe magyarozatában, egész életműve értékelésében sem. S ezt semmiképpen sem kell terhére írni: vannak a magyar haladó hagyományok olyan értékei is, amelyeket semmiféle erőszak nem tudott elnémítani vagy teljesen meghamisítani s amelyek épp azért, mert hatásuk megszakíthatatlan, főbiztosítékai a nemzeti műveltség történelmi összefüggésének. Aranynak nemcsak meghamisított képe és félremagyarozott művei éltek és hatottak. Ha csak saját ifjúságunkra gondolunk is vissza: *Toldit* könyv nélkül fújtok s a formális magyarozatok és elemzések nem tudták megölni varázsát; Petőfi és Arany barátsága a legtisztább és legfőbb férfi-barátság példaként élt szívünkben; a *Szondi két apródját s A velszi bárdokat* úgy értettük, s úgy magyaroztuk, ahogy a költő akarta, a kozmopolita költészettel, ha vitába szálltunk, nem Arannyal, hanem a vele magukat igazoló soviniztákkal pöröltünk s *A régi panaszt* úgy idéztük ezek fejére, mint Ady társadalombíró verseinek előfutárát. Fontos, hogy élesen különválasszuk, ami az Arany hagyományban hamis és ami igaz. De a hamis mellett ne fedekkezzünk meg az igaz hatásáról sem. Barta értékeléseit csak

megerősíti az, hogy nagyjában a komoly magyar tudományok s népünk széles rétegeinek egyetértő véleményét fogalmazzák meg újra. Helyesen és erőlesen hártja el a maradi és reakciós felfogásokat s higadgtan szembe fordul az álforradalmiság túlzásaival is. Nem egyszer nehéz, félhomályos terepen jár, mégis megkísérli a költő pályáját és életművét a valóságos társadalmi és politikai erőkkel összekapcsolni. Mint marxista, nem egy ponton a valóságnak megfelelőbb, helyesebb világításban mutatja meg a költő harcait és megtorpanásait, a maga közösségével összeforró alkotóerejének kibontakozásait és az elszigetelődések nyomán járó elnémulásait. A közismerttől nem lényegesen eltérő, de igen világosan és józanul megrajzolt képet kap így az olvasó Arany ifjúkoráról, a közélettel való kapcsolatáról, 1848 irodalmi előkészítésében, a forradalmi népiesség diadalra juttatásában s a szabadságharc küzdelmeiben vállalt szerepéről. Sok új és ha nem is mindig meggyőző, de mindig termékenyítő gondolatot írja meg Barta Arany nagykőrösi életének történetét; a nagykőrösinél egyértelműbben, bár kissé hevenyészetten, az első pesti éveket; végül részben túlságos vázlatossággal, részben azonban szép, meleg színekkel festi meg a hallgatás és az *Őszikék* idejének történetét.

Mindez elismerést érdemel, de kihívja a bírálatot is. Az »Arany öröksége« c. ominózus fejezetben olvasható a következő mondat: »Akkor látjuk őt helyesen, ha benne első sorban Petőfi elvbarátját és harcostársát keressük, s 48—49-es szerepléséből, majd a 49-es bukásból s társadalmunk önkényuralom és kiegyezéskori helyzetéből magyarázzuk pályája további alakulását, küzdelmeit, helytállását, de elfásulását, megtorpanását is«. Arany pályájának képe — említettük — sokkal elevenebb s mélyebb lesz Barta könyvében azáltal, hogy a társadalmi háttér a cselekmény részesévé, sőt főmozgatójává lép elő. De nem válik e társadalmi összefüggések képe veszedelmesen egyszintűvé, vázlatossá, nem egyszer hamissá, ha csak Petőfi és 48 felől tekintünk végig rajtuk? Nem eshetünk-e annak a hibának ellentétébe, amelyet Barta joggal bélyegez meg: hogy a polgári történetírás minden áron Aranyt, a »művészt« akarta Petőfi, a »forradalmár« fölé emelni. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az Arany politikai magatartását meghatározó elvek a költő élete végéig azonosak voltak, hogy soha nem lett hűtlen ahhoz, amiért ifjúságában lángolt: Petőfihez és 1848 népi magyar eszmevilágához. De egész pályáját és művét elsősorban Petőfihez mérni és a hozzá való hűség szerint megítélni, téves szemlélet, hibás módszer. Mert — nem egy példa igazolhatja ezt

máris — irodalomtörténeti vulgarizátorok körében hamarosan így hangozhatik a fenti mondat: »ami jó Aranyban, az Petőfi hatása«. Bizonyos, hogy az ilyen fordulattól Barta riadna meg a legjobban. Ezért kár, hogy néhány lényeges ponton maga is foglyául esik a hatásos konstrukció csapdáinak.

Az ilyen csapdák egész sora várja mindjárt a »nép« »népiesség« szavak használata s értelmezése körül. Barta komoly erőfeszítéseket tesz, hogy ezen a rendkívül ingatag talajon megálljon s okosan, kalauzolja. Sok figyelemreméltó s találó megjegyzése van ezen a téren is s nem egy ponton segít át nehéz buktatókon. Szóhasználata mégis tele van ellentmondással. Ennek főoka talán az, hogy két ellentétes oldalról igyekszik megközelíteni a tárgyat. Egyrészt azt a fogalmköröt idézi fel, amelyet nálunk Petőfiék népies forradalmi publicisztikája alakított ki harci jelszavaiban, másrészt azt, amelyet a marxizmus alkalmaz a konkrét társadalmi képződmények leírásában. A két — alkatában s céljában különböző — fogalmkör sajnos nem egyszer összekeveredik; s az így támadó zavart még növelik a »népnemzeti« esztétika újra és újra felbukkanó törmelékei. Ilymódon egyszer, például a *Toldi* elemzése közben, magyarázza, máskor, például a nagykőrösi évek társadalomrajzában túl elvontan ábrázolja a »népet«; helyenként teljesen oktalan túlértékelések, másutt váratlan kihagyások vagy félreértések zavarnak. »Tudjuk, hogy a paraszti szem hogy hatol át úri pompa és hatalom látszatértékein s hogyan érzi meg ösztönösen az embert, aki mögöttük lakik«, olvassuk egy helyen (7. l.) a népi élelátás dícséretét; a »birtokszerzés vágya«, másutt hasonló általánosító egyoldalúsággal »nemesi jellemvonással« élveződik (44. l.). »Arany azért választja a magyar realizmus kifejező eszközeül a verses epikát, mert így nyílik módja a régi és új népköltészetben meglevő formaelemeket, művészi eszközöket és lehetőségeket alapul venni és magasabb fokon kibontakoztatni« írja Barta (46. l.) s megfélekedzik róla, hogy a formaválasztásban Petőfi hatása mellett volt némi szerepe pl. a pályatételek sugalmazó hatásának is. »Az összefüggő, célratörő akciósorozat, a népmesék s népballadák szerkezeti sajátossága: szívják sajátítják ki minden igazi alkotás jellemvonásait a népköltészet műfajai. Arany hazai, népi forrásaira s mintáira nem lehet elég határozottsággal rámutatni, de egyoldalú népies sovinizmus ezek mellett elhalványítani a klasszikusok és az egykorú világirodalmi nagyságok példaadó, nevelő hatását.

A *Toldi* elemzése közben — igen helyesen —

azt olvassuk, hogy a költőnek, »hihetetlen mélyen bent kellett élnie az egyszerű érzelmeknek ebben az emberi világában.« »ismernie kellett a kicsinyek és együgyűek osztály-törvényekről mit sem tudó szolidaritását«. (42—431.) De előbb, akkor, amikor a gyermek-kori paraszti környezet hatásáról van szó, ezt mondja a könyv: »Nem látjuk tehát világosan ma még azt a kérdést: a paraszti kultúrának s általában a parasztságnak melyik rétegével vagy rétegeivel került tehát Aranyunk kapcsolatba.« S tovább, egy Kodály-idézettel: »Nincs semmi jele, hogy Arany érintkezett az alacsonyabb műveltségű analfabéta réteggel, vagy az ősibb hagyományú pásztornéppel.« (91. l.) Valóban teljesen egybeforrt-e tehát Arany a valóságos néppel Szalontán, a »darázsfészek«-ben, ahol végeredményben ugyanúgy az értelmiséghez tartozott, mint később Nagykőrösön? S helyes-e Aranyt »a néptől való elszakadásáról« úgy beszélnünk, hogy ez azért tetőződött be Kőrösre való költőzködésével, mert »Kőrös nem volt paraszti, tehát jobbágyközség; a földesúri hatalomból való szabadulást korábban s nagyobb mértékben tudta megvalósítani, mint Szalontán, önálló, nem jobbágyi jellegű, erősen polgárosodó, kisáruterelő parasztság lakta, amelynek különösen vagyonosodó része erős kaszt-szellemet alakított ki«, mert »egyszóval: Arany Kőrösön kispolgári-paraszti osztály-társadalomba került bele, amely elkülönözi magát az értelmiségtől«. (77—80. l.)

Helyesebb volna talán pontosabban és egyértelműbben különválasztani a »népkonkrét társadalmi elemzését s azt a népies eszmevilágot, amely a kor politikai s irodalmi harcaiban kialakult s amely a valóságos néppel — bizonyosság erre egyebek közt Petőfi emlékezetes képviselőválasztása — nem egyszer látszatra ellentétbe is került. Barta megteszi e felé az első lépéseket. »Költészetünkbe magas színvonalú eszmeiség vonult be; ennek teljesen megfelel a költői kifejezési eszközök gyökeres kicserélődése; a nép a költészetben birtokba vette az országot; népi szemlélettel telítődött az irodalom; megindult az irodalmi nyelvnek a népnyelvre való alapozása, költészetünk nemzeti formájának népi alapon való kibontakoztatása... Ennek a költői forradalomban kialakuló magyar népi realizmusnak 1849 után egyetlen örököse Arany volt« — írja a költő nagykőrösi éveinek elemzésében s éppen ennek az örökségnek útját igyekszik követni Arany pályáján. Félreértés ne essék: nem eszmetörténeti elemzéseket hiányolok a könyvben. Arany eszméinek, esztétikájának változásait s költői gyakorlatának illyeszerű összefüggéseit az adott keretek közt példás alapossgal és körültekintéssel követi nyomon Barta. Inkább

a konkrét társadalmi erők bemutatását érzem részben — a szalontai s főleg a nagykőrösi környezet leírásában — túlságosan elvontnak, részben — a szerkesztőségi és akadémiai évek ábrázolásában — túlságosan vázlatosnak. Ha Arany kőrösi válságának, elnémulásának igazi oka »elszakadása a társadalomtól, a közösségtől« (103. l.), az, hogy »ettől a néptől fokozatosan elszigetelődött« (105. l.), akkor mi váltotta ki rövidségében is bámulusos virágkorát a 60-as évek első felében s margitszigeti titkolt, független magányában? Pesten vagy a Margit-szigeten közelebb kerülhetett-e a valóságos néphez, mint Nagykőrösön?

»Izgató kérdés persze, hogy Arany, aki előbb éveken át letargiáról és céltalanságról panaszkodott, hogyan jutott most odáig, hogy hinni tudott e cél (t. i. a hazai szépirodalom nagyobb hatáskörű szolgálata) realitásában, veti fel Barta a kérdést, mikor Arany folyóiratairól kezd szólni. (122. l.) A felelet, amit az 1859—61 körüli évek felületi mozgalmából és világeseményeiből összegyűrt, nem elég arra, hogy többet indokoljon, mint hogy Arany »lassanként, úgy látszik, mégis felmelegedett« s »alkalmasnak vélte a magyar nemesi társadalmat arra, hogy egy népi alapon kifejtendő nemzeti irodalmi kultúra hordozója legyen«. (123. l.) A költő — vagy ha jobban tetszik, az »éneklebből lett énektanár« — második virágkorának megmagyarazásához ez semmiképpen nem elég. Itt sokkal behatóbban kellene elemezni — ha csak a társadalmi háttérre gondolunk is — a költő új barátainak, főként Gyulainak, Keménynek és Csengerynek és a műgöletűk álló erőknek szerepét, meg a közéletben egyelőre még csak alakatlanul, de mind nagyobb súllyal jelentkező polgári — értelmiségi — városi rétegek befolyását Arany szerkesztői elveire s főként gyakorlatára. »Arany bukásának okait kutatni: mély bepillantás lenne akkori társadalmunkba«, utal Barta a kérdés fontosságára, de lényegében, sajnos, meg is marad az utalásnál. Az igazság kívánja, hogy ezért ne egyedül tegyük felelőssé: a magyar társadalom fejlődésének kutatói legújabbkori történelmünknek ezen a területén hagyták eddig a legnagyobb fehér foltokat.

Világosabb és tisztázottabb Arany akadémiai helyzetének, nyugodtan mondhatjuk, »fogságának« kérdése; itt sokkal többet megfoghatóbbat és lényegesebbet mondhatott volna a könyvében előadottaknál, a kutatás eddigi eredményei alapján is. Az *Őszikék* korszakát 5 alfejezetben tárgyalja, de mégsem jelentőségéhez mért terjedelemmel. »Amit Arany 67 után érzett, nem volt sem ellenzéki, sem kormánypártiság, hanem valami, amit úgy lehetne kifejezni, hogy a politikai megbénítottság érzése, a

politikai cselekvőképesség hiányának érzése. A tétel nagyjából helytálló; a költő állapotának elemzése s főként magyarázata azonban felettébb hézagos. Az Akadémia a kiegyezéskori Magyarországnak egyik »csúcshintézménye« volt, a benne és körülötte kialakuló erőjáték híven tükrözteti a kor magyar társadalmi és politikai életének fő összetevőit. Arany itt valóban a nemzeti élet középpontjába került a szalontai, nagy-kőrösi, sőt a pesti-szerkesztőségi perifériáról. Nem kétséges — bíráló értelme, élettapasztalata s kapcsolatai képessé tették rá, viselkedése pedig hangos nyilatkozatok nélkül is éppen eléggé bizonyítja — hogy tudta, hol és hanyadán áll. A könyvből ez; sajnos, nem derül ki. Itt fordul különösen visszajára az említett Petőfi-konstrukció. »Van mégis két olyan adatunk, amely belevilágít ebbe a hallgatásba. Az egyik Petőfi emléke, amelytől még akkor sem szakad el... A másik emlék, amelyet élete végéig megőrzött 49 örökségéből: a gyűlölet a zsarnok, a véreskező uralkodó iránt.« (165—66. l.) Ez igazán túl kevés és nem a lényegre irányuló fény ahhoz, hogy kellően átvilágítsa Arany hallgatását.

A költőnek egyetlen magyarázója sem tud egészen megszabadulni attól a hagyományos módszertől, amely Aranyban a passzív, önmagába forduló, a kortól és társadalomtól elszigetelő művész vonásait hangsúlyozza. Az a még ma is túlzottan érvényesülő vélemény, amely egy költő aktivitását könnyen azonosítja nyilvános szerepléseivel, csak megerősíti az ilyenféle elképzelést. Úgy látszik, hogy — még ha az értelmezés szempontjait teljesen megváltoztatják is — azok is rabjai maradnak, akik egyébként élesen szembefordulnak az Aranyt »túl-érzékeny fájvirág«-ként vagy »műves mester«-ként semlegesítő ábrázolásokkal. Így Barta is. Mert nem tesszük-e ismét csak a passzivitás hőisévé Aranyt, ha a hűséget választjuk főerényévé? Úgy érzem, a már untig vitatott Petőfi-konstrukció azért lesz különösen vérszegény, mert nem mutatja meg azt a társadalmi közegellenállást, amelyben Arany hű maradt Petőfihez és tökéletessé fejlesztette a népies kezdeményeket. A hűség magában véve konzervatív tulajdonság, haladóvá nemcsak az teszi, amihez tapad, amit őriz, hanem az az erő és mód, ahogyan ápolja és növeli azt, amihez hű. Arany roppant nagy társadalmi közegellenállás ellenében alkotott olyan műveket, amelyek töredékességükben is óriásokhoz méltók. Olyan helyen és olyan csábítások közt volt hű, amelyek nála látszatra forradalmibb, a közéletben mindenképpen »kiállósabb« jellemeket játszva magukkal sodortak. S hallgatásának visszhangját akkor értjük meg igazán, és mérjük fel kellőképpen, ha nemcsak azzal vetjük

össze amit mondott, hanem ha világosan látjuk és kellő formában megmutatjuk, kik között és hol hallgatott.

Mi világítja meg Barta könyvében a néma alkotásnak ezt a roppant aktivitását? S mi világítja meg, mi magyarázza, teszi érthetővé öregkori megszólalását, az *Őszikék* csodáját? Talán újra visszatalált Arany a néphez, amelyetől elszigetelődvé el kellett hallgatnia? Ha csak a nép felől nézzük ezt a korszakot, akkor is látnunk kell, hogy, bárha az sem esett ki teljesen a költő életéből és művéből, más népről van itt szó, mint régen. Egyrészt arról a népről t. i., amely az emlékezés mélyéről bukik fel, az ifjúság szivárványos színeivel átitatva, idegenül bár a nagyvárosban, de mégis ihlető erővel, mint az alföldi szeker vagy a kései balladák népe, másrészt arról a népről, amely most építi új életének színhelyét, Budapestet, s bár nem ura még, csak munkása s lakója, lassan mégis szepíti, erősíti, mint a pesti ligetet vagy elsodródik örvényében, mint a *Hidavatás* öngyilkos-légiója. Erről még annyi szó sem esik, mint az akadémiai dolgokról. Sajnos, ezekben a fejezetekben Barta szemléletmódja egyre elszigeteltebb lesz s mindinkább a művek érzékeny és gyengéd elemzésére szorítkozik. A társadalmi erők ábrázolása szempontjából csaknem légtelen az a tér, amely a könyvben körülveszi a Margit-sziget megifjuló, titokban éneklő költőjét. Nem segít ezen az sem, hogy Barta teljes egészében idézi az öreg Arany két legnagyobb politikai versét: »A régi panasz«-t és a »Kozmopolita költészet«-et.

De nemcsak a társadalmi háttér hiányzik a képből: magának a költőnek is csupán egyre elfoszlóbb árnya tűnik fel rajta. »A hallgató Arany« című fejezetben szinte fáj már a költő emberi alakjának hiánya. Arany az a magyar költő, akiről a legtöbb lélekelemzést írták; boncolták »különös természetét« »fájvirág«-voltát, lelki betegségeit stb.: a finom, elmélyült lélekrajzok mellett számtalan nagyképu és hazug tanulmány látott nyomdafestéket e tárgyrol. Barta talán ezért esik most az ellenkező végletbe. Az egész pályakép legsebezhetőbb része éppen ezért a jellem, természet, képzelet és érzésvilág rajzának vérszegénysége, elnagyolt-sága. Különösen megnő e hiány jelentősége, ha meggondoljuk, hogy a könyv a nagy-közönség számára készült, ez pedig a dolog természete szerint inkább érdeklődik a nagy alkotók emberi vonásai, egyénisége és környezete, körülményei és sorsa, mint műveik részletes elemzése iránt. Ezt az érdeklődést bátran kielégíthetjük, sőt, ki kell elégítenünk. Élet és mű összefüggéseinek feltárásától hosszú az út a pszichológizmusig s az alkotások egyéni forrásainak feltárása nem azonos az eszményítő hőskultusszal.

Barta azonban nyilván szándékosan állította a költő pályaképének előterébe alkotásait. Azokban a vitákban, amelyek az írói művek magyarázásáról az elmúlt években folytak, ezek az elemzések nagy szolgálatot tehetek volna. Szorosan a tárgyhoz kapcsolódnak, világosak, a lényegről beszélnek, tartalom és forma, eszme és kifejezés, gondolat és ritmus, részlet és egész szempontjait okosan s megfelelő arányban érvényesítik. A könyv legértékesebb részei ezek; a szélesebb olvasóközönség körében komoly nevelőhatásuk lehet s a szakmabelieknek is sok tanulságot és újat mondanak. Különösen sikerültek azok a fejezetek, amelyek »Az elveszett alkotmány«-ról, a »Toldi estjé«-ről a »Buda halálá«-ról, a

balladákról szólnak. A »Buda halálá«-ról szóló fejtegetések a legjobbak közé tartoznak, amiket e tárgyról mindeztideig írtak. Ezekben melegszik át legjobban Barta stílusa is, amely egyébként jó példája a világos, közérthető, eleven és tartalmassága mellett is hajlékony, érdekes, modern magyar értekező prózának. Kár, hogy — nyilván némi sietség következtében — ilyenféle fordulatok is csúsztak bele: »nem is tudta Arany azt a vonalat továbbvinni«.

A hevenyészettségek ilyenféle nyomait és a könyv említett szerkezeti hiányosságait egy újabb kiadás eltüntetheti. Reméljük, el is fogja tüntetni. Megérdemli a fáradságot.

Keresztury Dezso

FÖVÉNY LÁSZLÓNÉ: JÓZSEF ATTILA

Bp. 1953. Művelt Nép Könyvkiadó, 191. l.

József Attila-kutatásunk mai napig még csak a kezdő lépéseket tette meg. A felszabadulás első éveiben József Attila védelme volt az elsőrendű feladat. A polgári kritika »dicséreteivel« szembem kellett harcot vívni a magyar munkásosztály legnagyobb költőjéért, aki aktív részese volt, a faszizmus körülményei között, a magyar nép felszabadulásáért vívott harcának. A József Attila védelméért folytatott harc lényeges szakasza volt a polgári esztétika ellen folytatott küzdelemnek és szervesen kapcsolódott Petőfi és Ady igazi, marxista-leninista méltatásához. Formálódott az igazi József Attila kép, azé a József Attilaé, aki Petőfi és Ady méltó örököse, eszméinek folytatója. Mindez azonban csak a kezdet volt. A részletek gazdagsága még nem bontakozott ki. József Attila nagysága teljes fényében csak akkor ragyoghat föl, ha a gyémántnak nemcsak egy részecskéje villan meg előttünk, hanem vakító fényességben minden oldalról elkápráztat.

József Attila költői képének feldolgozása a mai napig nem történt meg. Fövény Lászlóné tanulmánya ezen az úton egy lépés előre. Kísérlet arra, hogy átfogó képet adjon József Attila művészetéről, azokról a tartalmi és formai sajátosságokról, amelyek egész költészetét átfonják, amelyek elválaszthatatlanok tőle, s amelyekkel egyedül módon tudta ábrázolni a 20-as és főként a 30-as évek magyar valóságát.

A tanulmány szerzője tudja, milyen nehézségekkel küszködik irodalomtörténetírásunk. Irodalomtörténéseink tolla nyomán a költői alkotások igen sokszor élettelennek válnak, a tartalmi és formai mozzanatok elemzése elégtelen, a művészi alkotásnak éppen a művészi oldala sikkad el a költők tanul-

mányozása során. A tartalmi elemzés pedig csak tartalmatlan lehet a forma elemzése nélkül. A formai oldal leválasztása a műről a tartalmi oldal vizsgálatát eredménytelenné, hamissá kell hogy tegye — ilyenkor a tartalom kong, mint a repedt fazék.

Fövényné kísérletet tesz tanulmányában ennek a visszas helyzetnek a megoldására. Ez könyvének nagy előnye, bár féltőn megáll, helyesebben: a feladatot egészét nem tudja megoldani.

Miről van itt szó? A műalkotás nagyságát vagy jelentéktelenségét az irodalomtörténész nem ítélteli meg addig, míg maga is — durván fogalmazva — nem válik hasonlóképpen naggyá vagy jelentéktelenné, a műalkotással, az íróval együtt. Vagyis: az irodalomtörténész, a kritikus váljon eggyé azzal, amit kritizál. Ez az azonosulás azonban nem akármiféle, egyoldalú, hanem az ember teljes értelmi és érzelmi átadása az író számára. Ki olyan merész, hogy bírálja azt, amit nem ért? Valamit megérteni annyi, mint eggyéválni valamivel — a műalkotással, az íróval.

De lehet-e kizárólag így közeledni a műalkotáshoz, mégha első lépésként is? A nehézség éppen ebben van, mert ez egyik alapvető problémája az irodalomtörténész tevékenységének. Mert hogyan ítéljen valaki, ha teljesen egy az alkotással, s nem áll meg tőle három lépés távolságban, hogy pontosan és nyugodtan felmérje annak erőnyeit és hibáit? De három lépés távolságból megértheti-e milyen örömmök és fájdalmak súlyosodtak a költő szívére, milyen izgalmak töröltak össze benne, míg megszülte az alkotást? Az azonosulás és a nem-azonosulás egysege, ennek megteremtése az irodalom-

örténész feldatának egyik legnehezebb oldala.

A nehézség megoldásának útján elkerülhetetlen igény az egyértelmű szilárd elvi módszer, amely párosul a kutatót terület objektív valóságának sokoldalú ismeretével. Ki értheti meg József Attilát vagy bárki mást történelmi helyzetének, az osztály-erőviszonyok alakulásának, a különböző mozgató erők változásának ismerete nélkül? Ki tudná ennek hiányában felmérni azt, hogy a valóságnak milyen finom, rejtett, szabadszettel szinte nem látható vonásait hozta napvilágra József Attila, mondjuk ebben a négy sorban:

*»Guggolva ringadoz
a málnától, meleg
karján buggyos, száros
papiros széndereg.«*

Az ember és a természet különleges, eddig soha nem tapasztalt viszonya új értelmezést és új értelmet ad a természetnek. A proletárköltő a proletariátus gondolatvilágát ülteti át a természeti viszonyokba, s a természet más izekkel és színekkel lesz gazdagabb, terhesebb.

Ha az irodalomtörténész elvi felkészültséggel és esztétikai izléssel felfegyverkezve, értelmi és érzelmi világának egészével behatol a költő világába és ennek átadja magát, vajjon tud-e különbséget tenni a hamis és igaz szépség között, a hamis és az igazán igaz között? Feltétlenül tud és csakis így tud. Ilyen pillanatokban a szubjektív átadás és az objektívítás, kilépés a költő bűvköréből, egyszerre, egységesen hat s nem külön-külön, önállóan, egymás nélkül. (T. i. először átadás a műnek, s utána kiszakadás, és bírálat, mint folyamat.) A hamis hangoknál, a valóság torz visszatükrözésénél megszólal az esztétikai csengettyű s megszűnt a varázs! Ime: az érzelmi és értelmi mozzanatok feltétlen és elkerülhetetlen egységéből fakadhat csak az objektíven helytálló, helyes esztétikai ítélet.

Mi következik be ellenkező esetben? Többek között: az irodalomtörténész lehet szerelme a költőnek, átadhatja magát az esztétikai gyönyörnek, de a valóság hiányos ismerete képtelenné teszi arra, hogy gondolatilag meg tudja fogalmazni azt, amiben gyönyörködik. Az értelmi tevékenység a műalkotáshoz való viszonyában háttérbe szorul s az esztétikai élvezet érzelmi, mondhatnánk érzéki területre tolódik át — esztétikailag elégtelenné válik. Ilyenkor a kritikus, irodalomtörténész csak érzi a költő nagyságát, de nem tudja azt megfogalmazni, legfeljebb csak töredékesen. A forráság, amely belül átjárta, a lát amely elkapta, amikor olvasott vagy magában verset mondott,

csak hőemelkedés marad, mire papírra kerül, mire gondolattá válik. Nem tud sem az íróhoz igazán felemelkedni sem az adott valósághoz. Nem tud ítéletet mondani, nem tud általánosítani, mert gondolatilag nem látja át azt a területet, amit érzelmeivel felfog. Az objektív valóság és a költő viszonya az alkotás közvetlen folyamata nélkül is rendkívül bonyolult, számtalan objektív és szubjektív elem kölcsönhatásából jön létre, ami csak gazdagodik, sokoldalúbbá válik az alkotás közvetlen folyamata idején, míg megjelenik a kész, lezárt mű. Ezeknek a mozzanatoknak a nyomonkövetése, felfedése, nem kapcsolva ki azt a jelentős kérdést, hogy a művész, mivel művész, sajátos, esztétikai módon is gondolkodik, lát és érez, lényeges feladata az irodalomtudományak.

Fővényné tanulmánya azt bizonyítja, hogy szerzője nagy szerelme József Attila költészetének. Benne zengenek a sorok, a gondolatok nagysága, a költői képek csak József Attilához tartozó kemény egyértelműség, finom hangulata. Nem egy helyen kiváló elemzését nyújtja egy-egy költeménynek, át tudja adni azok hangulatát, formai sajátosságuk értelmét.

Kitűnően sikerült többek között az »Anyánk« és a »Téli éjszaka« c. költeményekkel kapcsolatban a tartalmi és a formai oldal kölcsönös kapcsolatának kifejtése. (80—82 lap, 135—137 lap.) Színesen és mélyen elemzi a táj szerepét József Attila költészetében (94—99 lap.) A szerzős finom érzékek tudja felfedni a költészet rejtett szépségeit és ezeknek a rejtett szépségeknek az értelmét. Ezeket a helyeken érzékelné tudjuk azt, hogy milyen eszközökkel fejtette le a költő a valóság felületét, és mit mutatott meg annak a mélyében, s önmagában. A »Tiszta szívvel« c. költemény vizsgálatánál meggyőződéshetünk arról, hogy a szerző József Attila belső világához is közel tudott férkőzni, azok titkai sem maradtak idegenek a számára.

Ezek a sikerült oldalak azonban nem tudják elfeledtetni a tanulmány egészének hibáját: míg egyes részek helyenként fel tudnak emelkedni arra a magaslatra, amelyet József Attila tanulmányozása megkíván, az egész valójában nem ad világos, határozott képet, mert az elsikkad a sorok között. Nincs egységes fonala, amelyre felfűzné a részleteket, és amelynek éppen ezekből a részletekből kellene összeállnia.

Fővényné átadja magát a versek bűvöletének, lenyűgözi az a szuggesztív erő, ami József Attilából árad; s a vers élménye szuggereálja az alkotás elemzését. Élmény nélkül természetesen nem lehet művészetről írni, de mikor az élmények sora nem nyer gondolati, elvi általánosítást, ez hiba s nem születet belőle kép a költő művészetének egészéről. A szerző nem látja át József

Attila költői útját olyan mértékben, hogy kielégítő elvi következtetéseket tudna belőle levonni. Nem látható világosan ennek a költői útnak a periodizációja, az egyes periódusok jellemző vonásai (különösen József Attila érett korszakában), s az, hogy a különböző periódusok miben különböznek egymástól. Egyszóval nem látjuk József Attila költői fejlődésének határozott vonalait. Kötetmennyek sora vonul el előttünk, sokszor villanásszerűen, nincs is időnk megállni s máris újból egy villanás — s újból tovább! Maga a szerző sem tud megállni, versek sorai röpülnek így, az anyag uralkodik a szerző felett, s gyakran nem marad ereje másra, mint hogy összekötő szöveget írjon az egyes költemények közé. A szerző nem tud urrálenni az anyagon, kommentárt ír s ez tanulmányának alapvető vonása. Az egyes részletekben kiváló elemzés elsüllyed az egész hibás módszer miatt. Ennek főoka, hogy gondolatilag nem eléggé dolgozta fel a tanulmányozott területet.

Milyen vonatkozásban mutatkozik meg ez a hiba a fent említettek kivétel?

Szembeszökő a tanulmányban megrajzolt egyes történelmi, irodalmi helyzetképek és a költői világ valósága között lévő hőfokkülönbség. A költő körül zajló világ hús-vér valóság sokszor semmitmondóvá válik, nem visz közelebb József Attila megértéséhez, banális és formális ismertetéssé süllyed.

A 13. lapon így ír a Magyar Tanácsköztársaságról:

»A magyar munkásosztály, amelynek mozgalma a nagyszerű tömegharcok ellenére sem lehetett eddig elég erős a burzsoázia hatalmának megdöntésére, most élcsapatának vezetésével először lesz képes arra, hogy a hatalmat magához ragadja. A Magyar Tanácsköztársaságban megvalósul a proletár állam. Rövid életének eseményei fontos tanulságokat hoznak a történelem alakítására hivatott osztály életébe.

A költővé fejlődő gyerek tizenéves ekkor, még jóformán öntudatlanul, de áradó lelkesedéssel éli át osztályá diadalma, történelmi pillanatait.

Mindez természetesen igaz is és tömör is, de semmitmondó, s a semmitmondó igazság, még ha tömör is, vesz az igazságából. Egyébként: konkrét anyaggal kellett volna alátámasztani azt a megállapítást, hogy a 14 éves József Attila öntudatlan, de áradó lelkesedéssel figyelte a Tanácsköztársaság eseményeit. Így ez a megállapítás sokkal meggyőzőbb és eredményesebb lett volna.

A 14. lapon található az általános irodalmi helyzetéről szóló tájékoztatás. (1921—22-ben.) Ezt írja:

»A magyar irodalmi progresszió megtorpanásának ideje ez. Az első magyar proletárforradalom az irodalom területén is

leválasztotta az újért küzdők táboráról mindazokat, akik, ha szemben állottak is a kapitalizmus új formáival, elleneztek is a monopoltőke uralmát, az imperialista háborúkat, de lényegében a kizsákmányolás viszonylag békés formái közé vágyódtak vissza. Mindazok, akik félték, idegenkedtek a proletárhatalomtól, a forradalom után közvetlenül vagy közvetve az imperializmus székértelőlívá lesznek. Mindazok pedig, akik igazán újat akarnak, közelebb kerülnek a proletariátushoz, főrekvéseihez, céljaihoz.

Ez a megállapítás ilyen formában hibás, vulgáris. Talán Móricz Zsigmond is az imperializmus székértelőlínak táborába tartozott? Tudvalévő ugyanis, hogy Móricz »idegenkedett« a proletárhatalomtól... A nem konkrét megállapítások korlátozott kategorizálásra vezetnek. Később a szerző önmagát cáfolja meg, amikor a 30-as évek első felének irodalmi életéről ír:

»Ez az időpont, amely új fordulatot hoz Móricz fejlődésébe, aki túljut azon a krízisen, melyet az ellenforradalom uralomrajtása művében is jelentett, bátorhangú harcos kritikája ekkor egyre konkrétabb és világosabb.« (102. l.)

A szerző érzi, hogy a hőfokkülönbség el-tüntetéseire pátoszra volna szüksége, de sokszor retorizmusba téved. A 73. lapon így ír:

»Példaképei a párt harcosai. Azok, akik a dolgozó nép boldog jövőjéért mindent feláldoznak. Szerelmet, családot, ha kell, az életet.«

Ehhez kapcsolja a »Lebukottak« c. csodálatosan szép költeményt, melynek a kommentárja a retorizmus diadala:

»Az állati elnyomók hiába akarják barbár kínzásokkal téltlenségre bénítani, magukhoz nyomorítani ezeket a hősokeket. A kinti világ az én számomra jelenti azt is, ami lesz, a holnapi nagy célokat, amiért harcoltak, amiért küzdve lebuktak s amiért küzdeni nem szűnnek meg sem a börtön mélyén, sem a kámpadon. Ezt is jelenti a kinti élet. S a holnap rájuk váró új feladatok megacélozzák a lebukottak erejét. Hangjuk, mely a vers elején még szenvedésekről szólt az elvtársaknak, most új erőt sugároz feléjük is, a győzelemig vívott harc erejét. Erejüket megacélozza a győzelem tudata s annak a népek, annak az államnak a léte, amely felől ekkor már a világ valamennyi szabadságért küzdő harcosa felé új remény árad. A fájdalom hangját felváltja, túlharsogja az erő.«

Különösen sután hat ez a rész, mert az 1930. szeptember 1-i tüntetés leírását és a »Tömeg« c. költemény egyes részeit nagyszerűen összekapcsolta.

Hasonlóképpen jól sikerült a »Külvárosi éj« c. fejezetben az ellenforradalom szemforgató szónoklatainak szembeállításá

leplezése éppen József Attila költészetén keresztül. Az éles ellentét következtében tiszta fényt, erős megvilágítást kap a József Attila költészetében ábrázolt valóság.

A 124. lapon azonban újabb általános-ságok tömkelege:

»Osztálya ereje, történelmi hivatása, a történelem fejlődéstörvényeinek ismerete ad biztonságot neki magának. Ezt a biztonságot kell most az osztály minden tagjában megszilárdítani, hogy el ne tévedjenek, meg ne ingathassa őket a súlyos üldözés és az aljas csalás. A haza sorsa a munkásosztály kezében van, az emberi haladás ennek az osztálynak nemzetközi harcaihoz kapcsolódott. Nem volt még a történelemnek haladó osztálya, mely az elnyomás ilyen nehéz körülményei között küzdött volna történelmi feladatának megvalósításáért. Nem volt még a történelem folyamán olyan forradalmi osztály, melyben a harc nehéz feltételei az emberi jellem, a keménység, az elvi szilárdság, az odaadás és a hűség olyan magasztos vonásait bontakoztatták volna ki, mint ebben az osztályban.«

Sajnálatos, hogy a szerző nem tudta eléggé megoldani a történelmi valóság és József Attila művésze közötti kapcsolat érzékelését. A történelmi háttér ennek következtében sokszor mesterkélt színpadi díszlet, s a helyenként felbukkanó élő színek nem tudják ezt elfeledtetni.

Különösen szembeszökő a már említett, kizárólag szubjektív, élményviasszaadó közeledés az egyes költeményekhez — s megállás ennél a pontnál. Ilyen esetekben sokszor ferde helyzet áll elő: a nagyszerű élményből tartalmi ismertetés lesz vagy összekötő szöveg, néha a kettő együtt. Ez annál inkább kellemetlen, mert magukat a költeményeket nem egyszer csaknem egészükben közli a szerző, s kínosan érezni lehet a szerző prózája és a költő lírája közötti különbséget. Ez éppen azoknál a költeményeknél feltűnő, amelyek a legnagyobbak közé tartoznak.

Az »Eszmélet« c. költemény csaknem minden szakaszát sorra veszi. Többek között így kapcsolja össze az egyes versszakokat:

»Mostmár világosan látja, hogy minden szenvedésért az a társadalom, az a világ felelős amelyben él.

*Im itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ — ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.*

Látja azt is, hogy ezen a világon nem változtat a pusztázó lázongás, az elégedetlenség, csak ha alapjaiban döntjük meg az elnyomó világ rendjét.

*Rab vagy, amíg a szived lázad —
ügy szabadulsz, ha kényvedül
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziúr települ.*

Ha nem élsz olyan életformában, melyben munkád gyümölcsét más élvezzi, ha nem gondolkodol a kizsákmányolók világának hazug ideológiája szerint.« És így tovább.

Hasonló jellegű kommentárokat olvashatunk többek között a »Hazám« c. óda vagy az »Ars poetica« c. költemény egyes szakaszai között.

A fentiek után világos, hogy a tanulmány belső ellentmondása abban rejlik, hogy szerzője nagy gondot fordítva a költemények tartalmi és formai elemeinek vizsgálatára, nem jutott el az éppen ezekből következő elméleti általánosításokig, s nem volt képes megoldani ezek hiányában magukat a tartalmi és formai elemzéseket sem, egyes helyek kivételével. Megállt a leglényegesebb feladat előtt.

Még valamit: a költemények tárgyalási módja szorosan összefügg a tanulmány céljával, műfajkérdés is. Láthatólag népszerű tudományos műnek készült, de szerzőjét nem igazolja hibás módszere miatt. Ha népszerűnek készült és nem tudományosnak, szükség volt-e vajjon a formai kérdésekkel ilyen mértékben foglalkoznia? Ha tudományosnak és nem népszerűnek, helyes volt-e, hogy sokszor csak kommentárrá vált? Ha népszerű tudományos munkának, az feltétlenül megköveteli azt, hogy tudományos igényvel vegyük kézbe, amj nem zárja ki a világos, közerthető szerkezetet, nyelvet, megállapításokat. (Lásd Király István Mikszáth-könyvét.) Ez különben minden nem népszerű tudományos művel szemben is követelmény. Fővényné tanulmánya nem elégíti ki ezeket az igényeket. Könyve így is hasznos, elgondolkasztó: különös erővel hívja fel a figyelmet az eddig elhanyagolt terület, a művészi forma vizsgálatának elengedhetetlen fontosságára. Ösztönzés a további József Attila-kutatáshoz.

Török Endre

A Magyar Tudományos Akadémia Jókai-pályázata

A Magyar Tudományos Akadémia Jókai Mór halálának 50. évfordulója alkalmából pályázatot hirdet Jókai életével és munkásságával kapcsolatos nagyobb tanulmányokra, értekezésekre, ötezer, háromezer és kétezer forintos díjakkal.

Pályázni lehet bármely, Jókai életművét érintő témával, de előnyben részesülnek azok a munkák, melyek a nagy író életpályáját, irodalmi és politikai szerepét összefoglalóan értékelik, továbbá, melyek eddig ismeretlen anyagot tárnak, illetve dolgoznak fel.

A pályaművet — két példányban — 1954. december 31-ig kell a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályához benyújtani.

A pályázattal kapcsolatban az I. osztály titkársága ad felvilágosítást (V. Akadémia-u. 2.).

Budapest, 1954. május 4.

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre: 40,— Ft

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

egy-egy füzet az 1954. 1. számtól kezdve olyan cikkeket és adattári közleményeket tartalmaz, melyek javarészt egy-egy nagy irodalmi korszakra vonatkoznak. Az 1. szám túlnyomóan felvilágosodás- és reformkori, a 2. szám a XIX. sz. második feléből és a XX. sz.-ból való, a 3. régi magyar irodalmi anyagból áll, a 4. szám — tekintettel a Balassi-évfordulóra — főként Balassi Bálinttal foglalkozó tanulmányokat és közleményeket ad közre. A XX. sz.-i irodalomtörténeti kutatás előmozdítására azonban minden egyes füzetben lesz modern irodalmi anyagot publikáló adatközlés.

A szerkesztőségnek beküldött és a következő számokban megjelenő írások.

I. Régi magyar irodalom.

Horváth János: A »Szendrői hegedős-ének« versalakjáról.

Pais Dezső: Vegyes megjegyzések a »Szendrői hegedős-ének«-hez.

Kardos Tibor: Balassi Bálint.

Eckhardt Sándor: »A füves kertecske«.

Németh Gyula: Balassi törökből fordított ver-
senek magyarázatához.

Györy János: Igazítások Balassi szövegeihez.

Koltay-Kastner Jenő: Tótfalusi Kis Miklós
coccejanizmusa.

Esze Tamás: Kuruc vitézek halotti búcsúzóí.

Korompay Bertalan: Adalékok és jegyzetek a
Toldi-mondához.

Benda Kálmán: Alvinczy Péter történeti fel-
jegyzései.

Klanciczay Tibor: Kronológiai megjegyzések
Balassi Bálint verseihez.

Bóta László: A Balassi-versek kronológiájához.

Perényi József: A László-legenda Orszországban.

Vargha Imre: »Szádeczky Miscellanea«.

Csáji Pál: Irodalmi emlékek az 1753-i paraszt-
felkelésről.

Busa Margit: Ismeretlen színjáték a XVII. sz.
végéről.

Iványi Béla: Balassi ismeretlen életrajzi adatai.

Stoll Béla: Felviczy György versei.

Iványi Béla: Tinódi-idézet egy XVII. sz.-i
levélből.

Pirnát Antal: Dávid Ferenc: »Könyvecske az
igaz keresztényi keresztségről« és annak német
eredetije.

V. Windisch Éva: Adalékok Zrínyi Miklós
politikai pályájának történetéhez.

Csapodi Csaba: Zrínyi Miklós végrendelete
1662-ből.

Angyal Endre: A Watay-énekeskönyv.

Perjés Géza: Adalékok az ál-kuruc balladák
vitájához.

Csapodi Csaba: Balassi Bálint ismeretlen verse?

II. Felvilágosodás és reformkor.

Révész Imre: A függetlenségi nyilatkozat
viszontagságai.

Juhász Géza: Csokonai Árpádiásza.

Dénes Szilárd: Hozzászólás a Ványai Juhbehaj-
táshoz.

Beke Albert: Földi és Csokonai verselmélete.

Busa Margit: Adalékok Gvadányi műveinek
bibliográfiájához.

Hegedűs Géza: Vörösmarty »Salamon királya«.

Markó Árpád: Egy elfelejtett magyar írókatona.

Kókay György: A bécsi Magyar Hírmondó
történetéhez.

Dévényiné Somoshegyi Anna: Jósika II. Rákóczi
Ferenccel.

Horváth István: »A retentő tanulság«.

Vargha Balázs: Berzsenyi Dániel.

Török Györgyi: »Tart a harc... most eszmék
küzdenek«.

Gyergyai Albert: Batsányi és Condorcet.

Terbe Lajos: Mátyási József.

III. A XIX. sz. második fele és XX. sz.

Bóka László: Ady szimbolizmusa.

Kardos László: Tóth Árpád novellái.

Kispéter András: Juhász Gyula ismeretlen
verseiből.

Gergely Gergely: Három ismeretlen Juhász
Gyula vers.

Kiss Tamás: Móríc Zsigmond ifjúsága.

Komlós Aladár: Tolnai Lajos elfeledett drámája.

Komlós Aladár: Vajda János ismeretlen versei.

Komlós Aladár: Puskin Magyarországon.

Sándor Anna: A »Vörösmarty-Akadémia«-ról.

Bisztray Gyula: Babits fogarasi évei.

Jenei Ferenc: Ady- és Juhász-versek a Győri
Hírlapban.

Sziklay László: Gáspár Imre.

Dezsényi Béla: Kossuth publicisztikája 1849 után

Kovács Endre: Puskin és a magyarság.

Lódi Gabriella: Gelléri Andor Endre.

Gergely Gergely: Tolnai Lajos irodalmi nézetei.

Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán írói arcképei.

Dénes Szilárd: Emlékezés Móríc Zsigmondról.
József Farkas: Móra Ferenc három ismeretlen
verse.

Sándor Anna: Kaffka Margit leveleiből.

Somogyi Sándor: A Délilábok Hőse.

Bikácsi László: Mikor írta Arany János a
»Reményihez« c. versét?

V. Nyilasy Vilma: Jókai és Petőfi.

Gyergyai Albert: »Adalékok a Nyugat törté-
netéhez« (Viticikk).

Németh G. Béla: Szarvas Gábor és a Nyelvőr.

Török Endre: Csehov.

Keresztury Dezső: Magyar irodalomtörténeti
kiállításainkról.

Gyergyai Albert: Király István Mikszáth-köny-
véről.

Vincze Géza: »Dózsa György unokája vagyok«.

TARTALOM

Új feladatok előtt	1
<i>Sötér István</i> : Petőfi típus-alkotó művészete a János Vitéz előtt	5
<i>Bruckner János</i> : Bessenyei és kora politikai filozófiája	21
<i>Belia György—Cs. Gárdonyi Klára</i> : Gercen és a magyar emigráció	43

Kisebb közlemények

<i>R. Bianchi Bandinelli</i> : A szabadság költője. (Hódolat Petőfinek)	54
<i>Klaniczay Tibor</i> : Hermányi Dienes József ismeretlen munkája	58
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : Csokonai Varázsfuvola-fordítása	62

Vita

<i>Hegedűs Géza</i> : Rövid hozzászólás egy hosszú kritikához	71
<i>Debreczeni Ferenc</i> : Válasz Hegedűs Gézának	72

Adattár

<i>Jenei Ferenc</i> : Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkái (Befejező közlemény)	73
<i>Benda Kálmán</i> : Révai Miklós ismeretlen levele 1790-ből	76
<i>Pap Károly</i> : Arany egy zsenyéje	78
<i>Scheiber Sándor</i> : Arany János elfelejtett gyermekverse	83
<i>Oltványi Ambrus</i> : Erdélyi János egy »ismeretlen« verséről	84
<i>Marek Zsuzsanna</i> : Vörösmarty »Harci dal«-a és a Marseillaise	85
P—i: Egy elfelejtett Petőfi-kortárs költeménye	86
<i>Dezsényi Béla—Salacz Gábor</i> : Két ismeretlen Bajza-levél Kossuth Lajoshoz	93

Szemle

<i>Mészáros Vilma</i> : Lukács György, Adalékok az esztétika történetéhez	98
<i>Gáldi László</i> : Horváth János, Rendszeres magyar verstan	101
<i>Bóka László</i> : Sötér István, Eötvös József	109
<i>Keresztury Dezső</i> : Barta János, Arany János	116
<i>Török Endre</i> : Fővény Lászlóné, József Attila	120